

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ Δ.Ε.

Νº 6

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1993

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ Δ.Ε.**

Nº6

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1993

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
Σοφία Βούρη: Η εικόνα του Έλληνα στα βουλγαρικά εγχειρίδια ιστορίας (1990 και εξής)	9
Γιώργος Γαλάνης: Η γνώμη των κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα (εμπειρική έρευνα)	43
Peter Jehle: Berufsbezogene Angst von Lehrerinnen und Lehrern- Verbreitung, Erklärung und Lösungsansätze	105
Michalis Kanavakis: Die soziale und pädagogische arbeit der orthodoxen kirche von Kreta	141
Γρηγόρης Καραφύλλης: Οι αυτοσχέδιοι στοχασμοί περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσας ως πλαίσιο διασύνδεσης παιδείας και φιλοσοφίας στον Αδαμάντιο Κοραή	159

ΣΟΦΙΑ ΒΟΥΡΗ

**Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΤΑ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ (1990 ΚΑΙ ΕΞΗΣ)**

Ιωάννινα 1993

ΣΟΦΙΑ ΒΟΥΡΗ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΤΑ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (1990 ΚΑΙ ΕΞΗΣ)

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού μετά το 1989 στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης και οι πολιτικές ανακατατάξεις που σηματοδότησε το κοσμοϊστορικό αυτό γεγονός στη Βαλκανική αναζωογόνησαν με ανεπανάληπτο τρόπο μαζί με τους εθνικισμούς και το ενδιαφέρον για το ιστορικό παρελθόν.

Για άλλη μια φορά η ιστορία καλείται να υπηρετήσει τις ανάγκες της πολιτικής εξουσίας, να εξισορροπήσει τη διασαλευμένη κοινωνική συνοχή και να καλύψει το ιδεολογικό κενό που άφησε πίσω της η εκτοπισμένη μαρξιστική - λενινιστική κοσμοθεωρία.

Η συγκεκριμένη πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική λειτουργία της ιστορικής γνώσης στα μετασοσιαλιστικά καθεστώτα των χωρών της Βαλκανικής βρίσκει έκφραση και στη σχολική διαδικασία, κατεξοχήν μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αμέσως μετά το 1989 στις χώρες αυτές αντικαταστάθηκαν με πρωτοφανή ταχύτητα τα εγχειρίδια ιστορίας του παλαιού καθεστώτος με αναθεωρημένες και αλληπάλληλες κατ' έτος εκδόσεις της εθνικής τους ιστορίας. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις χωρών οι οποίες συνέγραψαν τα εγχειρίδια της εθνικής τους ιστορίας για δεύτερη ή και τρίτη φορά μέσα στα τελευταία τρία χρόνια αποτελούν η Βουλγαρία, η Σερβία και η πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας¹.

1. Για τους προσανατολισμούς της βαλκανικής ιστοριογραφίας μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης πολύ χρήσιμο αποδεικνύεται το σχετικό αφιέρωμα *Historiography of the Countries of Eastern Europe*, *The American Historical Association*, vol. 97, 4/ October 1992 (1011-1117).

Το γεγονός ότι η ιστορική γνώση που παρέχεται σήμερα στα σχολεία των πρώην σοσιαλιστικών χωρών αναθεωρείται συνεχώς δηλώνει από μόνο του τα εξής:

- την ανάγκη αναπροσδιορισμού της νέας πορείας στη Βαλκανική
- την επιδίωξη κατασκευής νέων κοινωνικών προτύπων και αξιών
- την ανάγκη διαμόρφωσης νέας συλλογικής μνήμης, δηλαδή εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας, στη βάση μιας αναβιωμένης εθνικής ιδεολογίας νομιμοποιητικής των σύγχρονων πολιτικών επιλογών.

Οι παραπάνω παραδοχές προκάλεσαν το ερευνητικό μας ενδιαφέρον να εξετάσουμε το είδος της ιστορικής γνώσης που επιλέγεται τελικά να διοχετευθεί στους μαθητές ως κατάλληλη στη σύγχρονη βαλκανική πολιτική συγκυρία².

Στα πλαίσια της γενικότερης αναζήτησης των νέων τάσεων της μετασοσιαλιστικής σχολικής ιστοριογραφίας επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε την εικόνα του Έλληνα και των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων στην αναθεωρημένη ύλη της βουλγαρικής εθνικής ιστορίας. Για το σκοπό αυτό εξετάσαμε τα εξής τέσσερα νέα εγχειρίδια βουλγαρικής ιστορίας, που εκδόθηκαν στη Σόφια το 1991 και το 1992:

1. Vasil Giuzelev, Konstantin Kosev, Georgi Georgiev, *Istorija za 10 klas*, Prosveta, Sofia 1991, σ. 236 (από την αρχαιότητα μέχρι το 1878).
2. Stajko Trifonov, *Istorija na Balgaria (1878-1944) za 11 klas na SOU*, Prosveta, Sofia 1991, σ. 140.
3. Petar Angelov, Tsvetana Georgieva, Georgi Bakalov, Dimitar Tsanev, *Zapiski po Istorija na Balgaria (681-1878)*, Sofia 1992, σ. 222.
4. Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija na Balgaria (1878 - 1944)*, Sofia 1992, σ. 173.

Πρόκειται ουσιαστικά για την ίδια ιστορική ύλη που μέσα σ' ένα χρόνο ξαναγράφεται για δεύτερη φορά, από διαφορετικούς συγγραφείς, με νέα μορφή και με διαφοροποιημένες σχετικά ιδεολογικές κατευθύνσεις. Από την άποψη αυτή έχουμε να κάνουμε ουσιαστικά με δύο χωριστές ομάδες εγχειριδίων: του 1991 και του 1992.

Οι βασικές κατευθύνσεις των νέων εγχειριδίων διαφαίνονται ήδη

2. Σχετικά με το θέμα αυτό διαφωτιστικό είναι το άρθρο της Maria Todorova, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria*, *The American Historical Review*, ό.π., σσ. 1105 - 1117.

από τις δηλώσεις των συντακτών στον πρόλογο, τη θεματική αναδιάρθρωση της ιστορικής ύλης αλλά και τις νέες αντιλήψεις που διαπερνούν τα κείμενα.

Έτσι, όσον αφορά στους σκοπούς της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας, αυτοί, όπως είναι γνωστό, στα πλαίσια του **σοσιαλιστικού σχολείου** επικεντρώνονταν: στη μετάδοση των απαραίτητων ιστορικών γνώσεων για την κατανόηση των νόμων της κοινωνικής εξέλιξης, στη διαμόρφωση της μαρξιστικής - λενινιστικής κοσμοθεωρίας και στην καλλιέργεια της κομμουνιστικής ιδεολογίας και ηθικής³. Αντίθετα, **τα μετασοσιαλιστικά βουλγαρικά εγχειρίδια ιστορίας**, όπως τουλάχιστον εξαγγέλλουν οι συντάκτες τους, στοχεύουν στην «απελευθέρωση της διδασκτέας ύλης από τα ιδεολογικά δόγματα.... που παραμόρφωναν την εικόνα για την ιστορική εξέλιξη» και ταυτόχρονα στην «ανάδειξη των αντικειμενικών συμβάντων και γεγονότων του παρελθόντος»⁴. Η συγκεκριμένη αντίληψη για την αντικειμενική προσέγγιση της ιστορίας μέσα από τα γεγονότα είναι ένα πρώτο στοιχείο που παραπέμπει στην εθνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα.

Ένας δεύτερος στόχος των νέων εκδόσεων είναι ν' αποκατασταθεί, όπως κατά λέξη αναφέρεται, η «ανεπίτρεπτη απουσία» της εθνικής ιστορίας της Βουλγαρίας στα παλιά βουλγαρικά εγχειρίδια⁵. Ωστόσο, η ανάγκη επανένταξης της εθνικής ιστορίας στη διδασκτέα ύλη υποστηρίζεται με επιχειρήματα που δίνουν αλυτρωτικά ζητήματα, όπως επιβεβαιώνεται από το παρακάτω απόσπασμα:

«Η τύχη δεν ήταν γενναιόδωρη για τη Βουλγαρία και το λαό της. Έξω από τα σύνορα του νεοϊδρυθέντος κράτους έμειναν ευρείες περιοχές και εκατομμύρια Βούλγαροι, οι αγώνες και οι δυσκολίες των οποίων αποτελούν αδιάσπαστο τμήμα της δικής μας ιστορίας» (10/1991/σ. 3)⁶.

Με βάση την ίδια εθνοκεντρική λογική εξηγείται και η κυρίαρχη θέση που καταλαμβάνει στην ύλη του συγκεκριμένου εγχειριδίου το εθνι-

3. Για τους σκοπούς της διδασκαλίας της ιστορίας στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των σοσιαλιστικών χωρών, βλ. Panajot Drazev, Milka Dimova, Rumiana Kuseva, Celite na obucenieto po istorija v srednoto ucilise, Istorija i Obsestvoznanije, 2/1987, σσ. 23 - 33.

4. Stajko Trifonov, Istorija na Balgaria (1878 - 1944) za 11 klas na SOU, Prosveta, Sofia 1991, σ. 3.

5. Stajko Trifonov, Istorija na Balgaria..., ό.π., σ. 3.

6. Stajko Trifonov, Istorija na Balgaria..., ό.π., σ. 3.

κό πρόβλημα της Βουλγαρίας, δηλαδή η ενοποίηση των διαμελισμένων βουλγαρικών περιοχών.

Αλλά, οι νέες κατευθύνσεις της βουλγαρικής σχολικής ιστοριογραφίας απεικονίζονται κυρίως στην αναδιάταξη και στις διαφοροποιήσεις του ίδιου του περιεχομένου των σχολικών κειμένων. Αναφέρουμε ενδεικτικά: τη διεύρυνση της ανάλυσης της μεσαιωνικής βουλγαρικής ιστορίας σ' όλα τα εγχειρίδια, την προσθήκη νέων κεφαλαίων για τη δημιουργία του βουλγαρικού έθνους την εποχή της βουλγαρικής Αναγέννησης (4,5 σελ.), την αφαίρεση κεφαλαίων κοινωνικοοικονομικής ιστορίας (5 σελ.), τον περιορισμό αρχικά της ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος της Βουλγαρίας στο εγχειρίδιο του 1991, την κατάργηση του κεφαλαίου αυτού στο εγχειρίδιο του 1992 και την επανένταξή του, τελικά, στο εγχειρίδιο του 1993. Τέλος, τη διεύρυνση της ανάλυσης των θεμάτων που αφορούν στην εθνική και πολιτική ιστορία της Βουλγαρίας στα εγχειρίδια του 1992 και 1993.⁷

Οι διαφορές που διαπιστώνουμε στα θέματα και την έκταση ανάλυσής τους ανάμεσα στα εγχειρίδια του παλαιού καθεστώτος και τα αντίστοιχα της δεκαετίας του 1990 αντικατοπτρίζουν αναμφισβήτητα τις εξής συγκεκριμένες ιδεολογικές επιλογές των συντακτών τους:

α) τη ρήξη κάθε σχέσης με το σοσιαλιστικό παρελθόν της Βουλγαρίας.

β) την προσφυγή στην εθνική ιδεολογία, που αγγίζει συχνά τα όρια του σοβινισμού, κυρίως στα εγχειρίδια του 1991.

γ) την ανάδειξη της πολιτικής ιστορίας ως βασικής πηγής γνώσης και ως απαραίτητου διδακτικού μέσου για την πολιτική αυτογνωσία και αγωγή των μαθητών.⁸

Τις συγκεκριμένες αναθεωρήσεις, παλινδρομήσεις και αναπρο-

7. Στο εγχειρίδιο του 1991 της νεότερης ιστορίας διαπιστώνεται μεγαλύτερη ανάπτυξη της εθνικής ιστορίας. Αντίθετα, στο αντίστοιχο εγχειρίδιο του 1992 κυριαρχεί πια η πολιτική ιστορία (100 σελίδες) και περιορίζεται σημαντικά η εθνική. (50 σελίδες).

8. Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται απόλυτα και από τη σύγκριση των νέων εγχειριδίων με το αντίστοιχο παλαιό εγχειρίδιο του 1988. Σ' αυτό δεσπόζει η ιστορία του σοσιαλιστικού παρελθόντος της Βουλγαρίας (45 σελίδες) και η πολιτική ιστορία, ενώ εντελώς συνοπτικά και αποσπασματικά εμφανίζονται τα θέματα της εθνικής ιστορίας (14 σελίδες), βλ. I. Dimitrov, M. Isusov, I. Sopov, *Istorijska na Balgaria za 10 klas na edinnite sredni politehnikeski ucilisa*, Ddrzavno Izdatelstvo "Narodna Prosveta", Sofia 1988, σσ. 239.

σανατολισμούς της ιστορικής γνώσης στα πρόσφατα βουλγαρικά εγχειρίδια ιστορίας μπορεί να τις κατανοήσει κανείς αν λάβει υπόψη το πολιτικό κλίμα μέσα στο οποίο συντελέστηκε η συγγραφή τους. Τα δύο πρώτα βιβλία εθνικής βουλγαρικής ιστορίας, του 1991, γράφτηκαν υπό την πίεση των ραγδαίων πολιτειακών μεταβολών που συντελούνταν στη Βουλγαρία μετά το 1989, και κυρίως κάτω από την επιτακτική ανάγκη της τότε πολιτικής συγκυρίας να αποκατασταθεί επιτέλους η εθνική ιστορία. Μέσα στο πρωτόγνωρο κλίμα της ελευθερίας του λόγου (*glasnost*) και της ορμής για αποκάλυψη των θεμάτων «ταμπού»,⁹ όπως ήταν τα εθνικά θέματα μέχρι τότε, η νέα βουλγαρική σχολική ιστοριογραφία κινδυνεύει να φτάσει στο άλλο άκρο: να αντικαταστήσει, δηλαδή, την ιδεολογική ηγεμονία του σοσιαλισμού με την ιδεολογία ενός αναβιωμένου εθνικισμού¹⁰. Κατεξοχήν εθνοκεντρικά είναι τα βιβλία του 1991, σε βαθμό που να παραβιάζουν συχνά τις βασικές αρχές για σεβασμό της ιστορίας των γειτονικών λαών. Αυτόν τον κίνδυνο επιχειρεί, κατά τη γνώμη μας, να περιορίσει η επανασυνγραφή της ίδιας ύλης στα τελευταία εγχειρίδια του 1992.

Οι επισημάνσεις μας για τα γενικά χαρακτηριστικά και τις τάσεις των νέων εγχειριδίων της βουλγαρικής ιστορίας διευκολύνουν να κατανοήσουμε και την εικόνα που προβάλλουν αυτά για τον Έλληνα και τις ελληνοβουλγαρικές πολιτιστικές και πολιτικές σχέσεις στην ιστορική διαδρομή των δύο λαών.

Η διερεύνηση της εικόνας του Έλληνα ως πολιτικού κατεξοχήν υποκειμένου επιβάλλεται από το ίδιο το υλικό τα περισσότερα θέματα του οποίου τον αναδεικνύουν ως φορέα εξουσίας: πολιτικής (κρατικής, διοικητικής, οικονομικής), εκκλησιαστικής και πνευματικής. Αυτές είναι και οι βασικές θεματικές κατηγορίες στις οποίες στηρίχθηκε η ανάλυση του περιεχομένου (ποσοτική και ποιοτική)¹¹.

9. Maria Todorova, *Historiography of the Countries of Eastern Europe...*, ό.π., σ. 1111.

10. Για την καλλιέργεια των εθνικών προκαταλήψεων μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια βλ. Hicks, D.: *Bias in School Books: Messages from the Ethnocentric Curriculum*. In: James, A. & Jeffcoate, R. (eds): *The School in the Multicultural Society*. London, Harper & Row, 1984, 163 - 177. Επίσης, Mc Diarmid, G. & Pratt, D.: *Teaching Prejudice. A Content Analysis of Social Studies Textbooks Authorized for Use in Ontario*, Toronto. The Ontario Institute for Studies in Education, 1971. Fritzsche, K. - P.: *Kommen wir nicht ohne Vorurteile aus?* In: *Internationale Schulbuchforschung*, 11, 1989, 4, 377-386.

11. Οι θεματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες στις οποίες καταλήξαμε είναι οι εξής:

- **εκκλησία**: εκκλησιαστικό ζήτημα, εκχριστιανισμός, Πατριαρχείο, ελληνικός κλήρος, ελ-

Α. Ποσοτική ανάλυση περιεχομένου

Αρχικά, μετρήσαμε τη συχνότητα και την έκταση ανάλυσης των άμεσων και έμμεσων αναφορών στους Έλληνες ή τους γείτονες σ' όλα τα εγχειρίδια, με μονάδα μέτρησης την αράδα και τη διάκριση της ποιότητας των αναφορών στην τριπλή κλίμακα: αρνητικές, θετικές, ουδέτερες. Ως συγκριτικό δείκτη πήραμε τους Σέρβους, επειδή οι αναφορές σ' αυτούς συναγωνίζονται ποσοτικά τις αναφορές στους Έλληνες.

Για τη νεότερη ιστορία χρησιμοποιήσαμε και έναν δεύτερο συγκριτικό δείκτη, το αντίστοιχο εγχειρίδιο του 1988, της εποχής της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης της Βουλγαρίας¹².

Ας δούμε, όμως, πως απεικονίζεται η συχνότητα και η έκταση ανάλυσης των αναφορών στους Έλληνες στα βιβλία της μεσαιωνικής και της νεότερης βουλγαρικής ιστορίας.

	Α. Εγχειρίδια μεσαιων. ιστορίας		Β. Εγχειρίδια νεότερης ιστορίας	
	1991	1992	1991	1992
Αρνητικές	91(345)	88(430)	63(285)	43(141)
Θετικές	30(80)	44(110)	6(13)	2(6)
Ουδέτερες	12(46)	10(26)	11(24)	19(57)
Σύνολο	133(471)	142(566)	81(322)	64(204)

Από τον παραπάνω πίνακα διαπιστώνονται τα εξής:

1. Οι αρνητικές αναφορές στους Έλληνες είναι περισσότερες σ' όλα τα εγχειρίδια. Μόνο στο εγχειρίδιο της μεσαιωνικής ιστορίας του 1992 παρατηρείται μικρή μείωση στη συχνότητα εμφάνισης των αρνητικών αναφορών, ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται η έκταση ανάλυσής τους.

ληνική θεία λειτουργία, εκκλησιαστική πολιτική.

- **κουλτούρα:** γραφή, γλώσσα, βυζαντινός πολιτισμός, ελληνικά σχολεία, τέχνη.

- **πολιτική:** κράτος, διοίκηση, οικονομία, στρατιωτικά γεγονότα, διπλωματικές σχέσεις, εξωτερική πολιτική.

12. Dimitrov, M. Isusov, I. Sopov, *Istorijs na Balgaria*, Sofia 1988, σ. 239.

2. Οι θετικές αναφορές, που αποτελούν το 1/4 του συνόλου των αναφορών σ' όλα τα εγχειρίδια, παρουσιάζουν μικρή αύξηση στο εγχειρίδιο μεσαιωνικής ιστορίας του 1992, τόσο ως προς τη συχνότητα όσο και την έκταση ανάλυσης. Είναι, ωστόσο, λιγότερες από αυτές των εγχειριδίων της νεότερης ιστορίας.

3. Οι ουδέτερες αναφορές είναι οι λιγότερες σ' όλα τα εγχειρίδια. Αυξάνονται ελάχιστα στο εγχειρίδιο της νεότερης ιστορίας του 1992.

Ας δούμε, όμως, συγκριτικά, ποιές τάσεις διαγράφονται στα εγχειρίδια ιστορίας των νεότερων χρόνων του 1988, 1991 και 1992, αναφορικά με τους δύο γειτονικούς λαούς, Έλληνες και Σέρβους:

Συχνότητα και (σε παρένθεση) έκταση ανάλυσης των αναφορών στους Έλληνες και Σέρβους στα εγχειρίδια της νεότερης βουλγαρικής ιστορίας.

	1988		1991		1992	
	Έλληνες	Σέρβοι	Έλληνες	Σέρβοι	Έλληνες	Σέρβοι
Αναφορές						
Αρνητικές	12(27)	14(47)	63(285)	64(313)	43(141)	43(168)
Θετικές	-----	-----	7(13)	10(21)	2(6)	2(3)
Ουδέτερες	6(17)	6(16)	11(24)	6(15)	19(57)	20(65)
Σύνολο	18(44)	20(63)	81(322)	84(349)	64(204)	65(236)

Τα αριθμητικά δεδομένα του παραπάνω πίνακα δηλώνουν τα εξής:

1) Στο εγχειρίδιο του 1988:

Οι αρνητικές αναφορές στους Έλληνες και Σέρβους είναι ισάριθμες ως προς τη συχνότητα, αντίθετα ως προς την έκταση ανάλυσής τους προηγούνται αρκετά οι Σέρβοι.

Οι θετικές αναφορές απουσιάζουν.

Οι ουδέτερες αναφορές είναι ισάριθμες και στους δύο λαούς και αποτελούν το ήμισυ του συνόλου των αρνητικών.

Διαπιστώνεται, δηλαδή, αρκετά ισορροπημένη αντιμετώπιση των δύο λαών.

2) Στο εγχειρίδιο του 1991:

Οι αρνητικές αναφορές και στους δύο λαούς αυξάνονται αισθητά και σχεδόν ισορροπημένα.

Οι θετικές αναφορές δεν λείπουν, ωστόσο αποτελούν το 1/8 του συνολικού αριθμού των αναφορών σε κάθε λαό.

Οι θετικές και ουδέτερες αναφορές είναι ισάριθμες περίπου και στους δύο λαούς.

Παρά τη φαινομενική ισορροπία, η αρνητική εικόνα των Ελλήνων προβάλλεται εντονότερα με το δριμύτερο λεξιλόγιο και τις συναισθηματικά φορτισμένες φράσεις.

3) Στο εγχειρίδιο του 1992:

Οι αρνητικές αλλά και θετικές αναφορές μειώνονται αισθητά.

Οι ουδέτερες αναφορές αυξάνονται αρκετά.

Σ' όλα τα είδη των αναφορών παρατηρείται η προσπάθεια ισορροπίας αντιμετώπισης των δύο λαών.

Ευδιάκριτη είναι και η τάση ουδέτερης παρουσίασης των δύο λαών, όσον αφορά στα κοινά και επίμαχα ιστορικά γεγονότα.

Ας δούμε, όμως, πως απεικονίζεται συνολικά η συχνότητα και η έκταση ανάλυσης των αναφορών στους Έλληνες και Σέρβους στα εγχειρίδια της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας του 1991 και 1992.

Εγχειρίδια 1991

	Αρνητικές	Θετικές	Ουδέτερες	Σύνολο
Έλληνες	154(630)	37(93)	23(70)	214(793)
Σέρβοι	69(330)	13(26)	9(19)	91(375)

Εγχειρίδια 1992

	Αρνητικές	Θετικές	Ουδέτερες	Σύνολο
Έλληνες	131(571)	46(116)	29(83)	206(770)
Σέρβοι	46(183)	2(3)	20(65)	68(251)

Τα αριθμητικά δεδομένα του παραπάνω πίνακα δηλώνουν τα εξής:

- στα **εγχειρίδια του 1991** υπερτερούν αριθμητικά οι αναφορές στους Έλληνες, με μεγάλη μάλιστα διαφορά από τις αντίστοιχες αναφορές στους Σέρβους.
- οι αρνητικές αναφορές στους Έλληνες παρουσιάζονται τετραπλάσιες σε σύγκριση με εκείνες που αφορούν τους Σέρβους.
- οι θετικές αναφορές στους Έλληνες, παρ' όλο που αποτελούν μόνο το 1/6 περίπου του συνόλου των αναφορών, ωστόσο είναι περισσότερες από τις αντίστοιχες αναφορές στους Σέρβους.
- ο αριθμός των ουδέτερων αναφορών παρουσιάζεται μικρότερος και στους δυο λαούς.

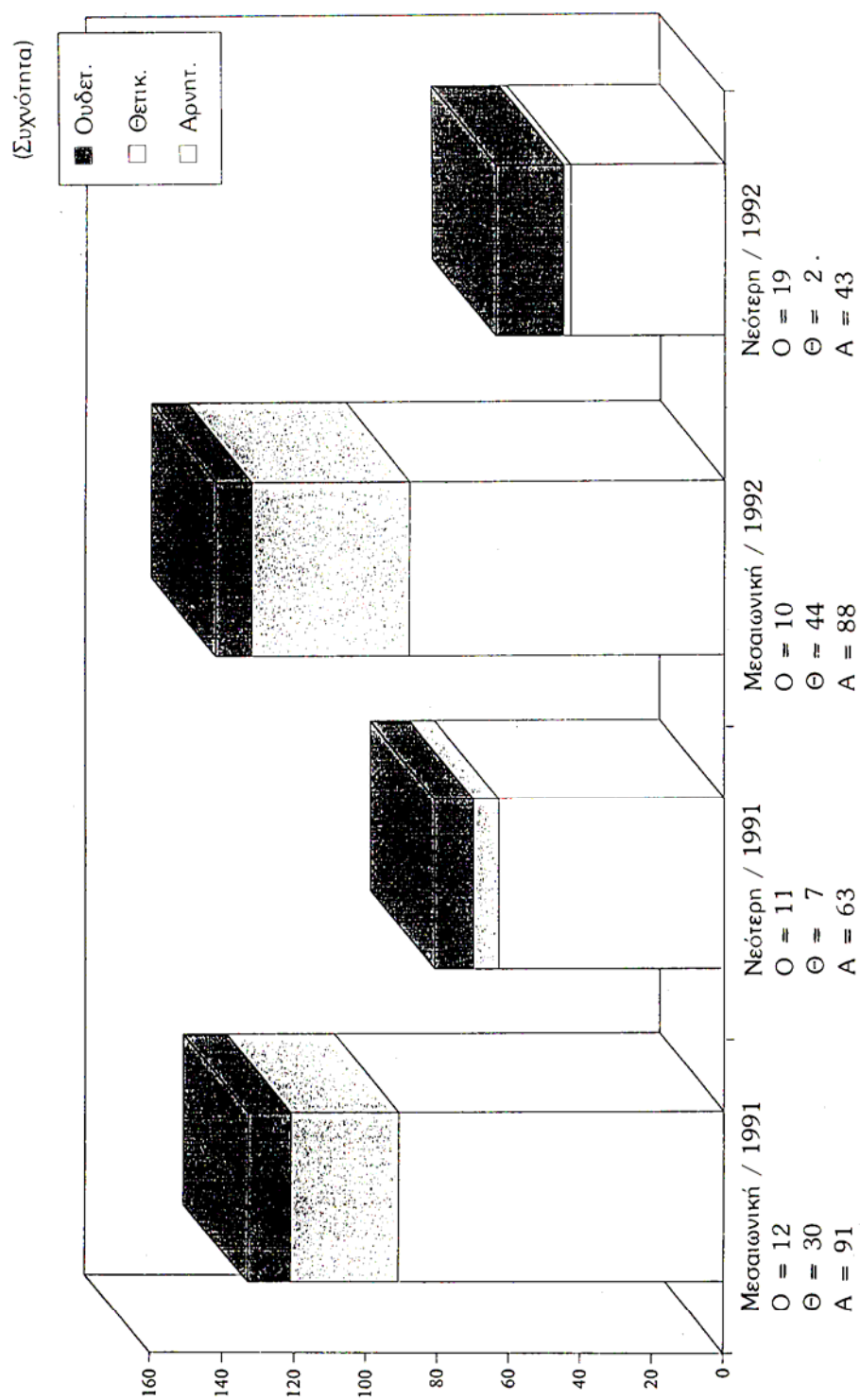
Αντίστοιχα στα **εγχειρίδια του 1992** παρατηρούμε τα εξής:

- παρά τη μείωση του αριθμού των αρνητικών αναφορών στους Έλληνες, αυτές εξακολουθούν να προηγούνται αριθμητικά, σε σύγκριση με τις θετικές και ουδέτερες αναφορές, αλλά και σε σχέση με τις αντίστοιχες αναφορές στους Σέρβους.
- η διαφοροποιημένη αυτή αντιμετώπιση των δύο λαών εξισορροπείται μέσα από την αξιόλογη αύξηση των θετικών αναφορών στους Έλληνες και τη μείωση των αντίστοιχων αναφορών στους Σέρβους, σε σύγκριση με τα εγχειρίδια του 1991.
- τον ίδιο εξισορροπητικό ρόλο ασκεί και η αύξηση των ουδέτερων αναφορών, περισσότερο στην περίπτωση των Σέρβων και λιγότερο στην περίπτωση των Ελλήνων.

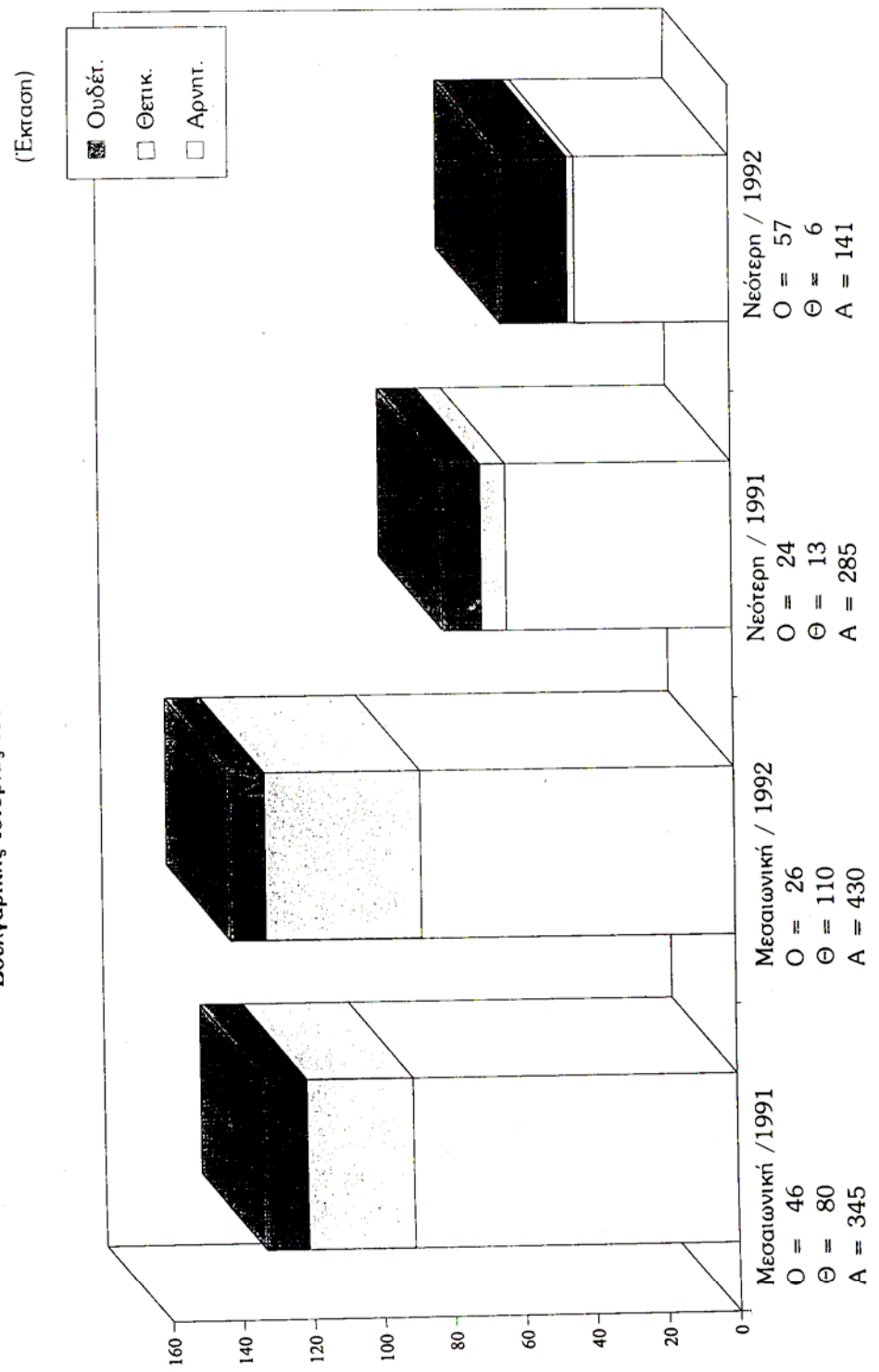
Γενικά ισχυριζόμαστε, ότι τα τελευταία εγχειρίδια του 1992, προσπαθούν να κρατήσουν κάποια ισορροπία στην αντιμετώπιση των δύο γειτονικών λαών, Σέρβων και Ελλήνων, και να τηρήσουν μια στάση ουδετερότητας. Κατά πόσο αυτή είναι φαινομενική ή ουσιαστική, αυτό θα φανεί παρακάτω από την ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις απεικονίζονται ανάγλυφα στα διαγράμματα που ακολουθούν:

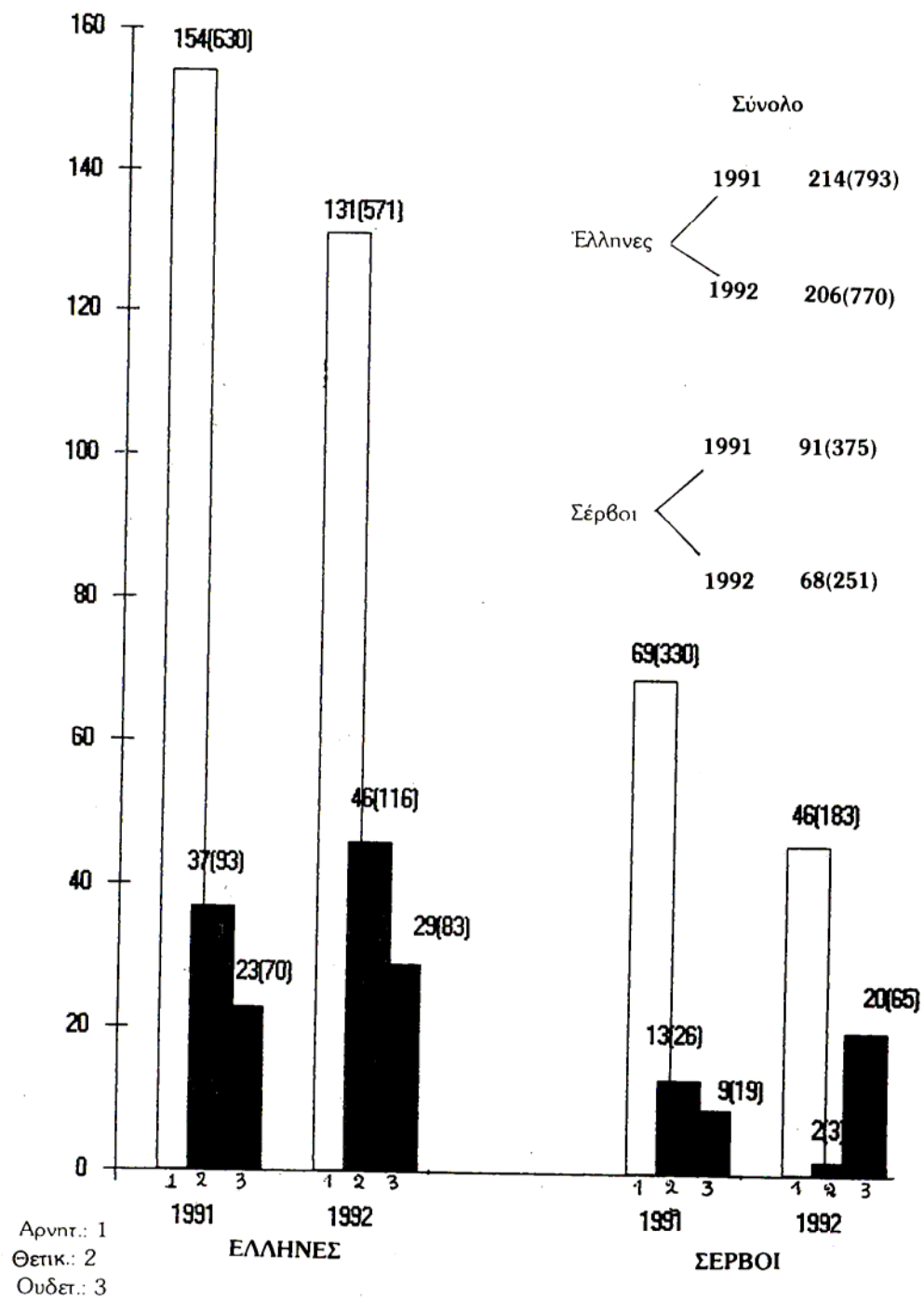
Οι Έλληνες στα εγχειρίδια Μεσαιωνικής και
Νεότερης Βουλγαρικής Ιστορίας του 1991 - 1992

Οι Έλληνες στα εγχειρίδια Μεσαιωνικής και Νεότερης
Βουλγαρικής Ιστορίας του 1991 - 1992

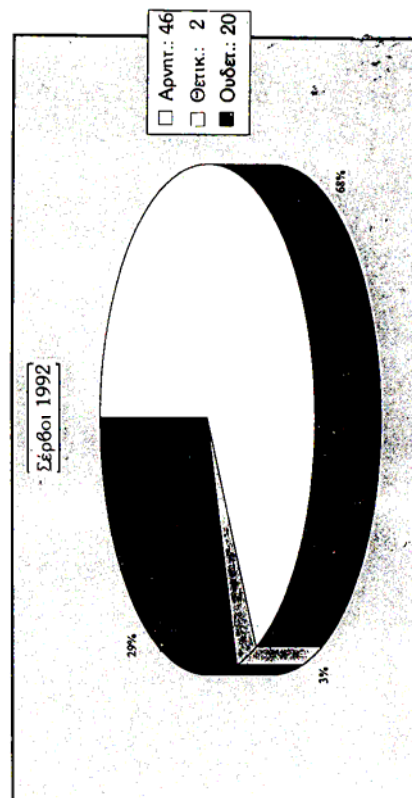
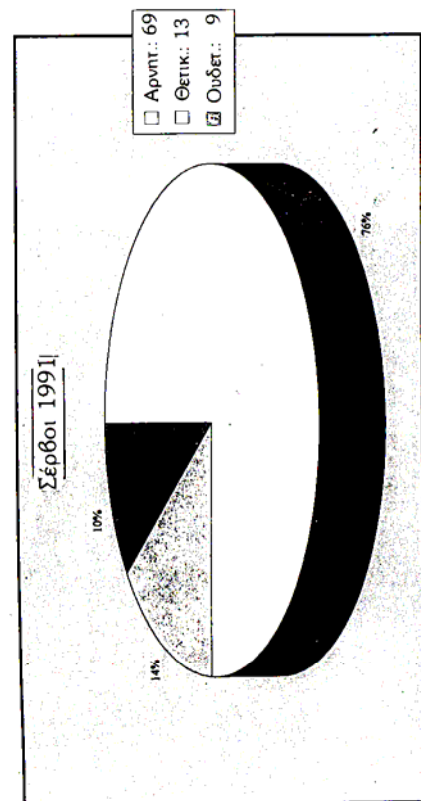
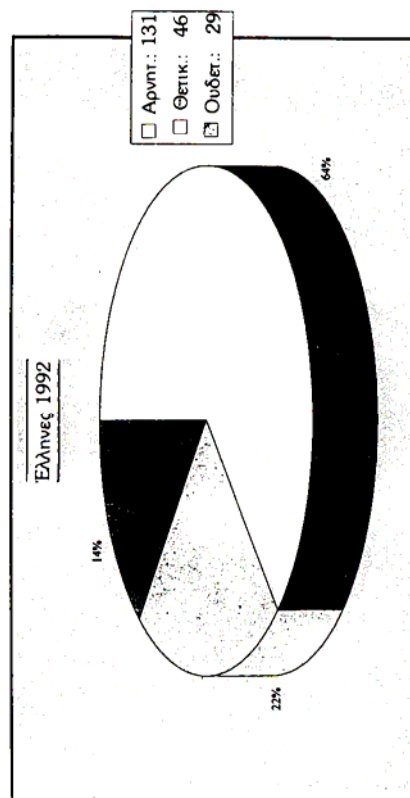
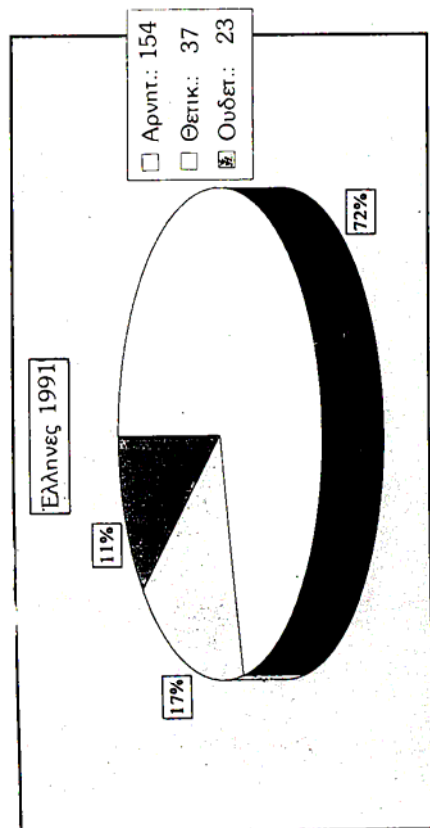

Έλληνες και Σέρβοι στα εγχειρίδια Μεσαιωνικής
και Νεότερης Βουλγαρικής Ιστορίας του 1991 - 1992
(Συχνότητα - Έκταση ανάλυσης)

Έλληνες και Σέρβοι στη Μεσαιωνική και Νεότερη
Βουλγαρική Ιστορία στα Εγχειρίδια 1991 - 1992

(Συχνότητα)

Β'. Ποιοτική ανάλυση Περιεχομένου

Αρχικά, πρέπει να επισημάνουμε ότι οι ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις απουσιάζουν ως αυτοτελής ενότητα στην ύλη των συγκεκριμένων εγχειριδίων. Η απουσία αυτή, ωστόσο, δεν παρεμποδίζει τελικά την αποτύπωση μιας παραστατικής εικόνας για τον Έλληνα και τις σχέσεις του με τους Βουλγάρους. Τη συγκεκριμένη εικόνα συνθέτουν κατά κύριο λόγο οι άμεσες και έμμεσες αναφορές στον Έλληνα ως πνευματικού και πολιτικού υποκειμένου, οι οποίες συνυφαίνονται γύρω από δύο κεντρικά θέματα της αναθεωρημένης βουλγαρικής ιστορίας:

α) Το θέμα της διαμόρφωσης της βουλγαρικής κουλτούρας και του βουλγαρικού έθνους κατά την εποχή της βουλγαρικής Αναγέννησης.

β) Το θέμα της εθνικής ενοποίησης των βουλγαρικών περιοχών για τη διαμόρφωση ενός εκτεταμένου κράτους.

Όσον αφορά στο πρώτο θέμα, τη βουλγαρική κουλτούρα, διακρίνει κανείς τρεις βασικούς ιδεολογικούς άξονες τους οποίους επιλέγουν οι συντάκτες των εγχειριδίων για να προσδιορίσουν το χαρακτήρα και τα γνωρίσματά της:

1. Την έννοια της συνέχειας και αδιάκοπης παρουσίας της στον ιστορικό χρόνο και στον εθνικό χώρο, ο οποίος μάλιστα προσδιορίζεται με «τα παλιά εθνικά σύνορα» της μεσαιωνικής Βουλγαρίας, στην έκταση, δηλαδή, της Μοισίας, Θράκης και Μακεδονίας.

Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα:

«Τα κέντρα βουλγαρικών γραμμάτων: Δίβρα, Αχρίδα, Βελεσσά, Βράτσα, Σαμόκοβο κ.λ.π., δείχνουν πειστικά ότι παρά τις συνθήκες δουλείας η βουλγαρική κουλτούρα συνέχισε να αναπτύσσεται στα παλιά εθνικά σύνορα της εθνότητας». (10/1991/σ. 140).

2. Την εθνοποιητική λειτουργία της βουλγαρικής κουλτούρας, η οποία εμπεριέχει ταυτόχρονα την έννοια του δημιουργού και του συντηρητή της βουλγαρικής εθνότητας, ενώ αργότερα, μετά τη δεσμική κάλυψη που αποκτά με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, στη βουλγαρική κουλτούρα αποδίδεται επιπλέον και ο ρόλος του εθνοσωτήρα:

«...Η Βουλγαρική Εξαρχία... έπαιξε αποφασιστικό ρόλο για τη σωτηρία εκατοντάδων χιλιάδων Βουλγάρων της Θράκης και Μακεδονίας από την αποεθνοποίηση και τον εξελληνισμό. Παρά τις παρεμβάσεις του Πάτριарχειού ο Βουλγαρισμός εδώ διατηρήθηκε». (11/1991/σ.61).

3. Η εθνικο-απελευθερωτική ιδεολογία της βουλγαρικής κουλτούρας και συνακόλουθα, η νέα αποστολή της ως διεκδικητή των δύο βασικών εθνικών προαπαιτούμενων:

- της αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας,
- της ανεξάρτητης εθνικής παιδείας.

Οι συντάκτες των νέων εγχειριδίων στην προσπάθειά τους να προβάλλουν το διμέτωπο αγώνα των Βουλγάρων για εκκλησιαστική και εκπαιδευτική αυτονομία ως προϋπόθεση της εθνικής ολοκλήρωσης, δεν αποφεύγουν να αναδείξουν την ελληνοβουλγαρική αντιπαράθεση, πολιτιστική αρχικά και πολιτική αργότερα, η οποία εκφράζεται πάνω σε δύο επίπεδα:

- α) στο εκκλησιαστικό επίπεδο και
- β) στο εκπαιδευτικό επίπεδο.

Η εκκλησιαστική αντιπαράθεση επικεντρώνεται στη σχέση με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τον ελληνικό κλήρο και την ελληνόγλωσση εκκλησιαστική λειτουργία, ως μηχανισμών συντήρησης του οθωμανικού status.

Η αντιπαράθεση στο εκπαιδευτικό πεδίο αφορά στα ελληνικά σχολεία και την ελληνική κουλτούρα, ως μηχανισμών ιδεολογικού προσηλυτισμού και εθνικής αφομοίωσης.

Γύρω από αυτούς τους δύο πόλους, την ελληνόγλωσση εκκλησία και το ελληνικό σχολείο, συνυφαίνονται κυρίως οι αναφορές για τις ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις.

Εκκλησία.

Στην κατηγορία αυτή εξετάζονται τα θέματα του εκχριστιανισμού των Σλάβων, της πολιτικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, του ρόλου του ελληνικού κλήρου και της ελληνικής εκκλησιαστικής λειτουργίας στο βουλγαρικό χώρο.

Το θέμα του **εκχριστιανισμού** των Βουλγάρων από το Βυζάντιο δεσπόζει στην κατηγορία αυτή. Το βασικό μήνυμα που διαπερνά και τα δύο εγχειρίδια είναι ότι η νέα θρησκεία επιβλήθηκε στους Βουλγάρους **εκ των άνω**, ως υποχρεωτικός όρος της συνθήκης ειρήνης που υπέγραψαν οι Βούλγαροι μετά την ήττα τους το 862. Έκφραση της επεκτατικής πολιτικής του Βυζαντίου στους σλαβικούς λαούς ο εκχριστιανισμός προβάλλεται ταυτόχρονα και ως αμυντικό όπλο κατά των παρόμοιων βλέ-

γερων της Παπικής Εκκλησίας. Από την πλευρά των Βουλγάρων, ο εκχριστιανισμός αξιολογείται ως βεβιασμένη πράξη, όχι επεξεργασμένη σφαιρικά, ιδιαίτερα ως προς τις αντιδράσεις της βουλγαρικής αριστοκρατίας¹³.

Η ίδια διάσταση της επιβολής αποδίδεται, τόσο στον ελληνικό κλήρο, όσο και στην ελληνόγλωσση εκκλησιαστική λειτουργία, τουλάχιστο στις μεγαλύτερες βουλγαρικές πόλεις. Ελληνικός κλήρος και θεία λειτουργία προβάλλονται ως κίνδυνος για την εξάπλωση της πολιτικής και πολιτιστικής επίδρασης του Βυζαντίου στη Βουλγαρία και ως εμπόδιο για τη δημιουργία εθνικών φορέων βουλγαρικής κουλτούρας¹⁴.

Αναγνωρίζεται, ωστόσο, χωρίς ιδιαίτερη έμφαση, η ανακήρυξη του αυτόνομου βουλγαρικού Πατριαρχείου το 927 μετά από συμφωνία της Κωνσταντινουπόλεως καθώς και η εφαρμογή της βυζαντινής εκκλησιαστικής τάξης σ' αυτό¹⁵. Κατά την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας στις βουλγαρικές περιοχές, ο ελληνικός κλήρος καταγγέλλεται για οικονομική εκμετάλλευση του βουλγαρικού πληθυσμού «μέχρι το κόκκαλο»¹⁶, ενώ το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και συγκεκριμένα ο Πατριάρχης Φώτιος αντιπροσωπεύει το κύριο εμπόδιο στις προσπάθειες του Βούλγαρου ηγεμόνα Μπόρις να δημιουργήσει αυτόνομη εθνική Εκκλησία¹⁷.

Η εικόνα του Έλληνα ως φορέα εκκλησιαστικής εξουσίας εμπλουτίζεται περισσότερο κατά την περίοδο της οθωμανικής εξουσίας στα Βαλκάνια. Οι αιχμές κατά του Πατριαρχείου και του ελληνικού κλήρου πολλαπλασιάζονται, ενώ ταυτόχρονα φορτίζονται συναισθηματικά οι φράσεις και εμφανίζονται οι πρώτοι επιθετικοί προσδιορισμοί.

Γενικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι όλα τα εγχειρίδια προβάλλουν ως σταθερά εμπόδια της πολιτιστικής ανέλιξης του βουλγαρικού λαού από τη μία πλευρά: την τουρκική εξουσία και από την άλλη το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Στους δύο αυτούς φορείς εξουσίας αποδίδεται ισοδύναμη και ταυτόσημη μάλιστα λειτουργία πάνω στο βουλγαρικό λαό, αυτής του διπλού ζυγού, όπως ρητά αναφέρεται στο εγχειρίδιο του 1991:

13. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 41.

14. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 44.

15. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 43, 159.

16. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 71, 74.

17. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 41.

«Ο λαός μας υπέφερε από διπλό ζυγό: την τουρκική καταπίεση και το Ελληνικό Πατριαρχείο» (10/1991, σ. 171)¹⁸.

Η παραπάνω αφοριστική διατύπωση υποστηρίζεται σθεναρά από ανάλογες αναφορές και παραδείγματα μέσα από τα οποία δομείται η εικόνα του Πατριαρχείου ως «μηχανισμού σκληρής καταπίεσης», με επώνυμους μάλιστα μάρτυρες τους Βούλγαρους διαφωτιστές αδερφούς Μιλαντίνοφ και το Νεόφυτο Μπόζβελν.

Παρά το γεγονός ότι σ' άλλο σημείο αναγνωρίζεται ως διαλλακτικότερη και δημοκρατικότερη η αρχική στάση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο θέμα της χρήσης των εθνικών γλωσσών από τους αλλόγλωσσους πληθυσμούς, σε σύγκριση με την ανελαστικότητα της Δυτικής Εκκλησίας πάνω στο ίδιο θέμα, ωστόσο η παραδοχή αυτή δεν αναιρεί την εικόνα του Πατριαρχείου ως φορέα μιας σαφούς και προγραμματισμένης επεκτατικής πολιτικής του ελληνικού κράτους στα Βαλκάνια και ως «προπαγανδιστή» της Μεγάλης Ιδέας του. Διαβάζουμε σχετικά:

«Οι πρώτες εκδηλώσεις των Βουλγάρων για ανεξαρτησία ανάγκασαν το Πατριαρχείο να αρχίσει συστηματική και μεθοδευμένη δράση για αποεθνοποίηση του ντόπιου πληθυσμού. Αυτή η πολιτική δυνάμωσε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Τότε το Πατριαρχείο μετατράπηκε σε εκφραστή της σοβινιστικής «Μεγάλης Ιδέας» της ελληνικής μπουρζουαζίας για Μεγάλη Ελλάδα στα σύνορα της παλιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» (10/1991/σ. 171)¹⁹.

Παράλληλα με αυτό το εθνικό στερεότυπο, έντονη είναι και η επισημάνση ότι βίαια επιβλήθηκε, τόσο ο ελληνικός κλήρος, όσο και η ελληνόγλωσση θεία λειτουργία στις βουλγαρικές περιοχές²⁰.

Σε άλλα σημεία, ο ελληνικός κλήρος χαρακτηρίζεται απερίφραστα ως «υπεροπτικός», «φανατισμένος», και με «αποεθνοποιητικές» επιδιώξεις. (10/1991/σ. 163)²¹. Συνεπώς, ελληνικός κλήρος και ελληνική θεία λειτουργία προβάλλονται σταθερά ως κίνδυνος για την εξάπλωση της ελληνικής πολιτιστικής επίδρασης στη Βουλγαρία και ως εμπόδιο για τη δημιουργία εθνικών φορέων βουλγαρικής κουλτούρας. (10/1991/σ. 44).

18. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 171 και Stajko Trifonov, *Istorija...*, 1991, σ. 199.

19. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 159.

20. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 170, 171 και Stajko Trifonov, *Istorija...*, 1991, σ.

21. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 122, 162, 163.

Καθώς, λοιπόν, το στοιχείο της σύγκρουσης είναι αυτό που κυρίως προβάλλεται στις πολιτιστικές σχέσεις των δύο λαών, αποδυναμώνεται η μοναδική θετική αναφορά για τη συνεργασία τους κατά του κοινού εχθρού στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. (10/1991/σ. 171).

Καταβάλλεται, ωστόσο, προσπάθεια να αποφευχθεί η γενίκευση και να προσδιοριστεί χρονικά η αφετηρία της σύγκρουσης στο έτος 1830, ως απαρχή του αστικού εθνισμού στα Βαλκάνια²². Διατηρούμε, βέβαια, τις επιφυλάξεις μας για το χρονικό αυτό προσδιορισμό, γιατί τον θεωρούμε πρώιμο. Κατά τη γνώμη μας το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αρχίζει να διαδραματίζει το ρόλο ενός εθνικού εκκλησιαστικού οργανισμού μετά το 1860, όταν αμφισβητείται έμπρακτα πια η οικουμενική του ταυτότητα μέσα από τις ενέργειες για την ίδρυση του δεύτερου εκκλησιαστικού οργανισμού στον οθωμανοκρατούμενο χώρο, της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Αλλά και τότε ακόμα δεν μπορούμε απόλυτα να κάνουμε λόγο για «συστηματική, μεθοδευμένη και σκληρή πολιτική αποεθνοποίησης» του Πατριαρχείου απέναντι στους Βουλγάρους, όπως καταγγέλλεται στο εγχειρίδιο του 1991²³, επειδή, όπως είναι γνωστό, η εφαρμογή της εκκλησιαστικής πολιτικής εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό και από την πρακτική που υιοθετούσαν κατά περιοχές οι εκάστοτε εκπρόσωποι του Πατριαρχείου, οι μητροπολίτες. Αυτό επιβεβαιώνεται, άλλωστε, μέσα από τις πάμπολλες εκθέσεις των Ελλήνων προξένων στον οθωμανικό χώρο και τις καταγγελίες τους για την ελαστική ή «αντεθνική» στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και την «ανικανότητα» των μητροπολιτών του στα εθνικά θέματα, μέχρι το τέλος της τουρκικής κυριαρχίας²⁴.

Η αρνητική εικόνα του Έλληνα ως φορέα εκκλησιαστικής εξουσίας ατονεί σημαντικά στο βιβλίο του 1992 από τις καίριες θετικές αναφορές που υπάρχουν. Εδώ, αναγνωρίζεται ρητά και με σαφήνεια η αξιολογη συμβολή της ελληνόγλωσσας Εκκλησίας και του Πατριαρχείου στην ενοποίηση του αλλόγλωσσου χριστιανικού κόσμου, στη δημιουργία ενιαίου πνευματικού περιβάλλοντος, στη διατήρηση της συνέχειας της

22. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 171.

23. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 171.

24. Βλ. της ίδιας, *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της ΒΔ Μακεδονίας 1870-1907*, Παρασκήνιο 1992, σ. 57, 15, καθώς επίσης, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και Εκπαίδευση. 1875-1907*, Παρασκήνιο 1994.

θρησκευτικής ζωής και μέσα από αυτή, της εθνικής καταγωγής του χριστιανικού πληθυσμού της Βαλκανικής²⁵.

Ο προηγούμενος αρνητικός κατηγορηματικός τόνος χαμηλώνει και στην περίπτωση του ελληνικού κλήρου για τον οποίο, τώρα, αναγνωρίζεται ότι δε συγκρουόταν με το βουλγαρικό ποιμνίο, αλλά παρέμενε απομονωμένος από αυτό²⁶. Ταυτόχρονα προβάλλεται ανεπιφύλακτα ο δετικός ρόλος πολλών ανώτερων κληρικών στον τομέα της καλλιέργειας του θρησκευτικού αισθήματος του βουλγαρικού ποιμνίου, καθώς και στην οργάνωση της αντιοθωμανικής αντίστασης και του απελευθερωτικού αγώνα των Βουλγάρων. Ως παράδειγμα αναφέρεται ο αρχιεπίσκοπος Τυρνόβου Διονύσιος Ράλλης²⁷.

Για τα νεότερα, όμως, χρόνια ο εθνικιστικός τόνος πάλι ανεβαίνει, ιδιαίτερα στο εγχειρίδιο του 1991. Το Πατριαρχείο παρουσιάζεται πάντα αντιμέτωπο με τις επιδιώξεις της Εξαρχίας, περιορίζει ασφυκτικά τη βουλγαρική εκπαιδευτική υπόθεση, είναι φορέας της ελληνικής προπαγάνδας και επιδιώκει την αποεθνοποίηση του βουλγαρικού πληθυσμού²⁸.

Αντίστοιχα, στο βιβλίο της νεότερης ιστορίας του 1992 μειώνονται αρκετά οι αρνητικές αναφορές στο Πατριαρχείο. Οι αιχμές που σαντάμε αφορούν κυρίως το ελληνικό κράτος και την πολιτική του.

Κουλτούρα.

Η κατηγορία αυτή συγκεντρώνει τις περισσότερες θετικές αναφορές, ιδιαίτερα στα βιβλία του 1992, αλλά και τις περισσότερες αποσιωπήσεις. Ως προς τις αρνητικές κρίσεις διαπιστώνεται στα ίδια βιβλία ηπιότερος τόνος και λιγότερες συναισθηματικά φορτισμένες φράσεις. Εντούτοις, έχουμε τη γνώμη, ότι η πρώτη αβίαστη εικόνα που διαμορφώνει κανείς μέσα από όλα τα βιβλία για τον Έλληνα ως πνευματικού και πολιτιστικού υποκειμένου είναι αυτή του πνευματικού κυρίαρχου, που σταθερά σ' όλη την ιστορική διαδρομή καταπιέζει το βουλγαρικό λαό και πα-

25. Petar Angelov, Tsvetana Georgieva, Georgi Bakalov, Dimitar Tsanev, *Zapiski po Istorija na Bagaria 681-1878*, Sofia 1992, σ. 137, 139.

26. Ό.π., Petar Angelov, *Zapiski po Istorija*, 1992, σ. 138.

27. Ό.π., Petar Angelov, *Zapiski po Istorija*, 1992, σ. 139.

28. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ. 171, 234.

ρεμποδίζει με όλα τα μέσα την πολιτιστική του ανάπτυξη. Διαβάζουμε το σχετικό απόσπασμα:

«Ο βουλγαρικός λαός ήταν υποχρεωμένος να ζει σε συνθήκες εθνικής, κοινωνικής και θρησκευτικής καταπίεσης κάτω από την ελληνική πνευματική κυριαρχία». (Giuzelev, 1991/σ. 234).

Ως φορέας πνευματικής εξουσίας, τόσο στη βυζαντινή εποχή, όσο και στη νεότερη, ο Έλληνας προβάλλεται ως εκφραστής των θέσεων του Πατριαρχείου, το οποίο, όπως αναφέραμε και στο θέμα της εκκλησιαστικής του πολιτικής, θεωρείται εκφραστής της πολιτικής του ελληνικού κράτους για πολιτιστική εξάπλωση στη Βαλκανική. (Giuzelev/1991/σ. 62).

Μέσα από αυτό το πρίσμα, η ελληνική κουλτούρα μεταφράζεται για το βουλγαρικό λαό ως πνευματική δουλεία για την αποτίναξη της οποίας αυτός αγωνίζεται αδιάκοπα. Ο αγώνας του παρουσιάζεται διμέτωπος και στρέφεται εναντίον της ελληνικής γλώσσας και των ελληνικών σχολείων.

Η ελληνική γλώσσα εκπροσωπεί το μόνιμο κίνδυνο για την αποξένωση του βουλγαρικού λαού από την πνευματική του παράδοση και το βασικό εμπόδιο για τη δημιουργία εθνικών φορέων βουλγαρικής κουλτούρας. (Giuzelev, 1991/σ. 44,71 - Angelov, 1992/σ. 39,40,43).

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε, ότι σ' οποιονδήποτε υπό διαμόρφωση εθνισμό είναι αυτονόητο ότι μια ξένη γλώσσα σε εποχή εθνικής αφύπνισης θεωρείται ανασταλτικός παράγοντας για εθνική συγκρότηση. Το θέμα είναι ότι στα συγκεκριμένα εγχειρίδια ιστορίας δεν επιχειρείται η ερμηνεία αυτού του φαινομένου. Απλά καταγγέλλεται με τον ίδιο τρόπο που καταγγελλόταν και από τους σύγχρονους συγγραφείς του 19ου αιώνα.

Αντίστοιχα, τα ελληνικά σχολεία προβάλλονται κυρίως ως μέσο της ελληνικής προπαγάνδας για την πολιτιστική αφομοίωση, «αποβουλγαροποίηση» ή «αποεθνοποίηση» του βουλγαρικού λαού μετά το 1830. Μόνο μέχρι το έτος αυτό αναγνωρίζεται η θετική προσφορά των ελληνικών σχολείων στη διάδοση της κοσμικής γνώσης στη Βουλγαρία. Αλλά και αυτή η αναγνώριση αποδυναμώνεται αμέσως μετά, καθώς συνοδεύεται από το επαναλαμβανόμενο μοτίβο για την αποεθνοποιητική λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Διαβάζουμε:

«...τα ελληνικά σχολεία διαδραμάτισαν θετικό ρόλο για τη διάδοση της κοσμικής γνώσης στους Βουλγάρους και την ανύψωση των γραμμάτων στη Βουλγαρία. Ωστόσο, στο όνομα των μεγαλλοελληνικών ηγεμονικών επιδιώξεων αυτά μετατράπηκαν σε κατάλληλο μέσο του Πατριαρχείου για αποεθνοποίηση του βουλγαρικού λαού» (10/1991/σ. 159).

Αγίου Όρους ως πνευματικοί κέντρα οδοκλήρου του βαλκανικού χώρου, καθώς και των μονών του ως πνευματικών κέντρων της βουλγαρικής κοινότητας. Εδώ η απουσία μνείας για την ελληνορθόδοξη βυζαντινή τους ταυτότητα, σε συνδυασμό με την αναφορά στην πολυεθνική σύνθεση των μοναχών είναι ευάλωτη σε ποικίλες ερμηνείες³³.

Σε άλλα, όμως, σημεία αναγνωρίζεται άλλοτε έμμεσα ότι η μεσαιωνική βουλγαρική κοινότητα του XIII - XIV αιώνα αποτελεί αζέχω-ριστό τμήμα της κοινότητας της σλάβο-βυζαντινής κοινότητας ή απεο-τέρα ότι δέχτηκε την επίδραση της βυζαντινής κοινότητας και πήρε από τα έργα του πρώτου Μεσαίωνα, χωρίς αυτά να κατονομάζονται³⁴. Και άλλοτε πάλι, πιο συγκεκριμένα, όπως π.χ. στην αναφορά για την ισχυρή επίδραση που δέχθηκε το Τύρνοβο από τα μεγάλα βυζαντινά κέντρα της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, των μονών του Αγίου Όρους ή ότι η Βουλγαρία όντας συνδέθηκε με το Βυζάντιο γεωγραφικά και πολιτι-κά δεν μπορούσε να μείνει έξω από τις πολιτιστικές εξελίξεις που συνε-λάμβταν σ' αυτό³⁵. Δε λείπει, βέβαια, από το βιβλίο του 1991 και η «οι-κειοποίηση» στοιχείων ξένης - ελληνοβικής - ιστορίας, όπως είναι η περιπτω-ση του Ιωάννη Κουκουζέλ, που δεν είναι άλλος από τον Κουκουζέλ, ο ο-ποίος κατά τα γραφόμενα, ανέλαβε τη βουλγαρική σλάβο-βυζαντινή εκ-κλησιαστική μουσική³⁶.

Αναφορικά με τα ελληνικά στοιχεία, αναγνωρίζεται για την περίο-δο μέχρι το 1830 η βερική προσφορά τους μόνο στη διδασκαλία της κοσμι-κής γνώσης στη Βουλγαρία, ενώ μετά το έτος αυτό, όπως ήδη αναφέρα-με, χαρακτηρίζεται άδρα της ελληνοβικής προπαγάνδας και της πολιτι-στικής αφοσίωσης των Βουλγάρων. Για το θέμα αυτό, έστω και συνοπι-κά διατυπώμενη, αναγνωρίζουμε ως σημαντική την παραδοχή για την αρ-χικά απροσχεδίαστη και φυσική ελληνοβική επίδραση στη βουλγαρική λαο-γική αγωγή της ανώτερης ελληνοβικής κοινότητας και της προ-γενέστερης ανώτερης του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού³⁷.

Αντίστοιχα, σημαντική ιδεολογική διαφοροποίηση στο βιβλίο του

33. Ο.π., V. Gjuzelev, Istorijsa..., 1991, σ. 110, 112, 114 και Petar Angelov, Zapiski po Istorijsa, 1992, σ. 48, 52.

34. Ο.π., V. Gjuzelev, Istorijsa..., 1991, σ. 117.

35. Ο.π., V. Gjuzelev, Istorijsa..., 1991, σ. 112.

36. Ο.π., V. Gjuzelev, Istorijsa..., 1991, σ. 171 και Petar Angelov, Zapiski po Istorijsa, 1992, σ. 184.

37. Ο.π., Petar Angelov, Zapiski po Istorijsa, 1992, σ. 66.

Πάνω σ' αυτή τη βάση, ο μακρύς αγώνας των Βουλγάρων για την αποτίναξη της νευματικής εξάρτησης και την απόκτηση της νευματικής του αυτονομίας έχει αντιμέτωπο σοβαρό εχθρό, το Πατριαρχείο. Ο Έλ-Άννας, επομένως, ως φορέας νευματικής εξουσίας που εκπροσωπείται από το Πατριαρχείο και βοηθείται από το ελληνικό κράτος βρίσκεται πάν-τα σχεδόν σε θέση ισχύος, ευνοημένος από την ιστορία και την τύχη, σκληρός στα μέτρα που χρησιμοποιεί για την αναχαίτιση της βουλγαρικής νευματικής αναγέννησης (διώξεις, φυλάκισεις). Χαρακτηριστικά α-ναφέρονται στο σημείο αυτό ως μέγιστες της βουλγαρικής εκπαιδευτι-κής υπόθεσης οι αδέλφοι Μιλάντινοφ²⁹.

Παράλληλα, οι βετικές διαφορές είναι διασπαρτές και όπως ανα-φέραμε πλεονάζουν στην κατηγορία αυτή, ενώ ταυτόχρονα διατηρών-ται επιγραμματικά, ελληνιστικά ή γενικάλογα.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στην ελληνική γλώσσα, γίνεται λόγος ανά για την ισχυρή παράδοση που είχε αυτή στο μεσαιωνικό βουλγαρι-κό κράτος και για τη χρήση της στον εγγραμματούχο της σλαβικής γλώσσας³⁰. Όταν, όμως, πρόκειται για την ανάδειξη της προσωπικότητας του Βουλγαρού ηγεμόνα Συμεών, τότε προβάλλεται εμφανικά η ελληνο-μάθεια του, με επεξηγήσεις μάλλον για το συμβολισμό του ονόματος «Έλλην» κατά το Μεσαίωνα, δηλαδή ανθρώπου με υψηλή παιδεία³¹. Με βάση την ίδια λογική, δεν αποσιωπάται η συγγραφή και θεολογική προετοιμασία του Πατριάρχη Τυρόβου Ευθυμίου στην Κωνσταντινού-πολη και στον Άγιο Όρος. Αντίθετα, στην περίπτωση των ιεραποστόλων αδελφών Κυρίλλου και Μεθόδιου εξαίρεται η σλαβομαθία τους, ενώ περνά απαρατήρητη η εξαίρετη ελληνική παιδεία τους. Εκτός τούτου, ό-ταν εξυμνείται το σλαβικό έργο τους δε γίνεται κανένας λόγος για τον ο-κουμενικό του χαρακτήρα, ούτε ότι αυτό εντασσόταν σ' ένα ευρύτερο πρόγραμμα του βουλγαρινού κράτους. Προβάλλονται αποκλειστικά ως δόξαλοι των Σλάβων και αποσιωδούνται σιωπηρά από το βουλγαρικό πο-λιτισμό στον οποίο ανήκουν και τον οποίο εκπροσωπούν³².

29. Ο.π., Petar Angelov, Zapiski po Istorija, 1992, σ. 37, 39, 48, 52.
30. Ο.π., Petar Angelov, Zapiski po Istorija, 1992, σ. 42, 43, 107, 108.
31. Ο.π., V. Gjuzelev, Istorija..., 1991, σ. 47, 48 και Petar Angelov, Zapiski po Istorija, 1992, σ. 38, 44, 45.
32. Ο.π., V. Gjuzelev, Istorija..., 1991, σ. 113 και Petar Angelov, Zapiski po Istorija, 1992, σ. 149, 159.

1992 αποτελεί η απόρριψη της παραδοσιακής κλασικής αντίληψης για τον κίνδυνο πολιτιστικής αφομοίωσης του βουλγαρικού λαού. Αναγνωρίζεται ανεπιφύλακτα ότι ο βουλγαρικός λαός διατήρησε την αυτογνωσία του χωρίς να πιέζεται από τη βυζαντινή εξουσία. Το γεγονός αυτό αιτιολογείται μέσα από την αξιολόγηση της βυζαντινής κουλτούρας ως «ελιτίστικής» και ως εκ τούτου είχε απήχηση μόνο στους ανώτερα μορφωμένους Βουλγάρους.

Στο ίδιο βιβλίο του 1992 αναγνωρίζεται πολύ πιο συγκεκριμένα απ' ό,τι στο βιβλίο του 1991 η επίδραση της παλιάς κληρονομιάς της Ορθοδοξίας στην πολιτιστική ανάπτυξη της Βουλγαρίας, η εισαγωγή του βυζαντινού πολιτιστικού μοντέλου στην πνευματική ζωή της βουλγαρικής κοινωνίας και η συμβολή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη διάδοση των δυτικών ιδεών του δετικισμού, ρασιοναλισμού, φιλελευθερισμού στη Βουλγαρία³⁸.

Το θέμα όμως που έχει την απόλυτη αποδοχή και επαρκή ανάλυση είναι τα ελληνικά σχολεία, η δετική συμβολή των οποίων θεωρείται αναμφισβήτητη στην προσφορά ανώτερου επιπέδου μόρφωσης στους Βουλγάρους, στη διάδοση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, στην καλλιέργεια του πατριωτισμού, του βουλγαρικού εθνικού αισθήματος, και στη δημιουργία των πρώτων Βουλγάρων εθνικών διαφωτιστών³⁹.

Εκεί, όμως που η συγκρουσιακή διάσταση στην επαφή των δύο λαών αναδεικνύεται σ' όλο της το μεγαλείο, είναι το **πολιτικό πεδίο**.

Πολιτική.

Εδώ, με κεντρικό άξονα τον αδιάκοπο αγώνα των Βουλγάρων για εθνική ενοποίηση και κρατική συγκρότηση συνυφαίνονται σταθερά δύο επαναλαμβανόμενα μοτίβα - στερεότυπα για τον Έλληνα ως γειτονικό λαό:

- οι υπέρμετρες εδαφικές διεκδικήσεις βουλγαρικών περιοχών και
- η ελληνική πολιτική αποεθνοποίησης των Βουλγάρων

Ο Έλληνας στο ιστορικό του παρελθόν απεικονίζεται στα βουλγαρικά εγχειρίδια ιστορίας ως φορέας εξουσίας (πολιτικής, θρησκευτικής, πολιτιστικής) αρχικά της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που ήταν βέβαια, έ-

38. Ό.π., και υποσημείωση 37.

39. Ό.π., Petar Angelov, Zapiski po Istorija, 1992, σ. 184, 195, 196.

να πολυεθνικό κράτος με ελληνόγλωσση, όμως, κατεζοχήν τη διοίκηση, την εκκλησιαστική λειτουργία και την κυρίαρχη παιδεία, και έπειτα στα νεότερα χρόνια του ελληνικού εθνικού πλέον κράτους.⁴⁰

Συγκεκριμένα, στα βουλγαρικά εγχειρίδια μεσαιωνικής ιστορίας του 1991 ο Έλληνας προβάλλεται σταθερά ως επιδρομέας, κατακτητής, εκμεταλλευτής των βουλγαρικών περιοχών και του πληθυσμού. Τα γνωρίσματα αυτά αποδίδονται στους Έλληνες από την αρχαία ακόμα εποχή του βουλγαρικού παρελθόντος ως ουσιαστικά στοιχεία του ελληνικού αποικισμού. Εδώ δεν αποσιωπάται, βέβαια, η θετική επίδραση των αρχαίων ελληνικών αποικιών στην πολιτιστική ανάπτυξη των θρακικών φυλών.⁴¹

Εκεί όμως, που τα γνωρίσματα του κατακτητή και καταστροφέα αποκτούν την απόλυτη σημασία τους είναι κατά το βυζαντινό παρελθόν του Έλληνα, όταν ως φορέας της πολιτικής εξουσίας ασκεί σταθερά μια σκληρή επιθετική πολιτική απέναντι στους Βουλγάρους. Βασικός και αμετάβλητος στόχος της πολιτικής όλων των βυζαντινών αυτοκρατόρων προβάλλεται η διάσπαση των σλαβικών φυλών, η κυριαρχία, η υποταγή τους στη βυζαντινή εξουσία, η κατάλυση και καταστροφή του βουλγαρικού κράτους.⁴²

Ο πόλεμος στην επιθετική του εκδοχή προβάλλεται ως συστατικό στοιχείο αποκλειστικά της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής. Το ίδιο μονόπλευρα προσάπτονται στην εξωτερική πολιτική και τα παρεπόμενα του πολέμου: οι λεηλασίες, οι καταστροφές, οι πυρπολήσεις, η ερήμωση, η φτώχεια και η «τραγωδία χιλιάδων οικογενειών»⁴³. Την εικόνα του Βυ-

40. Για την ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. Robert Browning, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, Μετάφραση Ν. Κονομή, Εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1992. Πρβλ. και Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*, Ιωάννινα 1986.

41. Ό.π., Vasil Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ.9, όπου αναφέρονται τα εξής: «Οι Έλληνες άποικοι εκμεταλλεύονταν συστηματικά τη θρακική γη, συγκέντρωναν από αυτή δούλους που έστελναν στις μητροπόλεις τους ή σε άλλες ελληνικές πόλεις. Αυτό οδήγησε σε συχνούς πολέμους ανάμεσα στις ελληνικές αποικίες και τα θρακικά φύλα. Ο ελληνικός αποικισμός δεν είχε μόνο αρνητικές πλευρές. Επιτάχυνε την ανάπτυξη των θρακικών φυλών, δυνάμωσε τις πόλεις και τα φρούρια και δημιούργησε την αστική κουλτούρα».

42. Ό.π., V. Giuzelev, *Istorija...*, 1991, σ.26, 27, 31, 33.

43. Συγκεκριμένα αναφέρονται χαρακτηριστικά τα εξής: «Στο Βυζάντιο ο πόλεμος κατά της Βουλγαρίας κηρύχθηκε ιερός και οι στρατηγοί ορκίστηκαν να αφήσουν τα κόκ-

πληρωμή ετήσιας ποσότητας στους Βουλγάρους (7 φορές στο βιβλίο του 1991 και 4 φορές στο βιβλίο του 1992)⁴⁹. Η ανελλιπή α-
ναφορά των συνθηκών, που συνοδεύεται πάντα από την επισήμανση για
την αναγέννηση κτήσεων από τους Βουλγάρους, στοχεύει, μέσα από την
επικάλυψη σε διακρατικές νομικές πράξεις ή στους τίτλους που απονέμει
κατά καιρούς το Βουλγάρικο στους Βουλγάρους ηγεμόνες, να αναδείξει την
επική ιστορία του μεσαιωνικού Βουλγάρικου κράτους και να νομιμοποιή-
σει την πολιτική του, που δεν ήταν λιγότερο επεκτατική.⁵⁰

Η εικόνα του Βουλγάρικου ως εχθρού των Βουλγάρων στο πεδίο των
μαχών προεκτείνεται και στο πεδίο της βουλγαρικής διοίκησης των βουλ-
γαρικών περιοχών κατά το διάστημα δύο περίπου αιώνων βουλγαρικής κυ-
ριαρχίας. Ο χαρακτήρας της εξουσίας αυτής αποδίδεται πντά με τις επι-
ναλμαβανόμενες επιβολές, καταπίεση, εκμετάλλευση, προχονέ-
δη, διάλυση.⁵¹ Ετσι, η επιβολή της βουλγαρικής κρατικο-στρατιωτικής ορ-
γάνωσης συνεπάγεται τη διάλυση του βουλγαρικού κράτους.⁵² ενώ αντι-
στοιχα η επιβολή του βουλγαρικού φεοδαγικού συστήματος μεταφράζεται
ως οικονομική καταπίεση του βουλγαρικού πληθυσμού, με μέτρα όπως:
οι υψηλοί φόροι, οι αυθαίρετες των βουλγαρικών υπαλλή-
νων, η κερδοσκοπία των διοικητών αλλά και η «πώληση των παιδιών ως
δούλων» με τη συμμετοχή της βουλγαρικής διοίκησης.⁵³

Ταυτόχρονα δεν αποσιωπάται η επίδραση που άσκησε το Βουλγάρ-
τιο στη διαμόρφωση του βουλγαρικού κρατικού μοντέλου, των τίτλων των
αξιωματούχων και των υπηρεσιών της αυλής (¹⁹⁹²).⁵⁴ Αυτή, όμως, η α-
ναγέννηση δε μειώνει τη γερική αρνητική εικόνα για το βουλγαρικό. Ελάν-
να κυρίαρχο, η εξουσία του οποίου στις βουλγαρικές περιοχές είχε «δυ-
σμενείς επιδράσεις».

Η μεσαιωνική ιστορία κλείνει με τη μετωνομία της «βουλγαρικής
επανάστασης» του Schiluberg⁵⁵ σε «βουλγαρική επανάσταση» και το φορτισμένο
συναρπαστικό μήνυμα για τις «επικές αελίδες που έγραψαν με αίμα οι
Βούλγαροι στον αγώνα για κάθε σπιθαμή πατρικής γης».⁵⁶

49. Ο.π., V. Guzelev, *Istorijsa...*, 1991, σ.54, 72, 81-85, 118-119.
50. Ο.π., V. Guzelev, *Istorijsa...*, 1991, σ.21, 26, 28, 29, 32, 35, 51, 77.
51. Ο.π., V. Guzelev, *Istorijsa...*, 1991, σ.70-77.
52. Ο.π., V. Guzelev, *Istorijsa...*, 1991, σ.70.
53. Ο.π., V. Guzelev, *Istorijsa...*, 1991, σ.74.
54. Ο.π., Petar Angelov, *Zapiski po Istorijsa...*, 1992, σ.
55. Ο.π., V. Guzelev, *Istorijsa...*, 1991, σ.64.

ζαντινός ως σκληρός και φιλόπονητος κατακτητή την ενισχύουν οι σκληρές αναφορές για παραβιάσεις συνθηκών ειρήνης και αειμνηστικές επιθέσεις των Βυζαντινών κατά των Βουλγάρων⁴⁴.

Μεσα από αυτές επιδιώκεται η αποδοχή αμυντικού χαρακτήρα στους Βουλγαρικούς πολέμους και, τελικά, η νομιμοποίησή τους. Αυτό επιβεβαιώνεται καλύτερα από τις παραβιάσεις αναφορές στην αντίστοιχη βουλγαρική πολιτική, η οποία χωρίς να χαρακτηρίζεται άμεσα ως επεκτατική, αναγνωρίζεται ότι στόχευε στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και του Βυζαντινού θρόνου (3 φορές επαναλαμβάνεται στο εγχειρίδιο του 1991). ενώ ταυτόχρονα προβάλλεται ο αγώνας του βουλγαρικού λαού ως αγώνας για ανεξαρτησία, επιβίωση, για ενότητα πολιτική, για εκδίωξη της ξένης κυριαρχίας και των βυζαντινών κατακτητών από τα Βαλκάνια.⁴⁵

Η νομιμοποίηση του πολέμου στην περίπτωση των Βουλγάρων επιβάλλεται και μέσα από τις συνεχές επισημάνσεις για τις αλληλεπιδράσεις βουλγαρικές vikes έναντι των βυζαντινών, όπου αναφέρονται 12 vikes των Βουλγάρων και 4 των βυζαντινών (στο εγχειρίδιο του 1991)⁴⁶, οι οποίες ποτέ πάντα συνοδεύονται από λεπτομερείς αναφορές στις εδαφικές προσαυξήσεις της Βουλγαρίας (10 φορές στο εγχειρίδιο του 1991, σ. 49-85). Χαρακτηριστική είναι η επανάληψη της φράσης για την εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας «από θάλασσα σε θάλασσα» ή «σε τρεις δόλассες» ή από το Δούναβη ως το Ζρέντς (6 φορές - 1991).⁴⁷

Η πρόθεση να μειωθεί ο βυζαντινός και να αυδείται ο Βούλγαρος διαφαίνεται μέσα από ευτελώς αναφατικές προς την εικόνα του βυζαντινού κατακτητή εικόνες, όπως π.χ. των πανικολόγων βυζαντινών αυτοκρατόρων που τρέπονται σε φυγή ή αχιμαλίζονται ή αποκεφαλίζονται μετά την ήττα τους (4 φορές στο βιβλίο του 1991)⁴⁸ ή αναγκάζονται να υπογράψουν συνθήκες ειρήνης με ταπεινωτικούς όρους, όπως π.χ. η

κάλα των Βουλγάρων στο πεδίο της μάχης και να νικήσουν...», ό.π., V. Gjuzelev, *Istoriia*, 1991, σ.36. Από το ίδιο εγχειρίδιο σελ. 15 παραθέτουμε και το παρακάτω απόσπασμα: «Το 811 ο Νικηφόρος II με χιλιάδες στρατό επιτέθηκε κατά της Βουλγαρίας με σκοπό να την υποτάξει τελείως... Κατέλαβαν την Πλάσκα, τη ληνιάσαν και την Έκαυαν. Η αποτίμησή τους ανέβη στο βουλγαρικό ληνιάσιο ζενέσαε κάθε όριο.»

44. Ό.π., V. Gjuzelev, *Istoriia*, 1991, σ.29, 37.

45. Ό.π., V. Gjuzelev, *Istoriia*, 1991, σ.31, 33.

46. Ό.π., V. Gjuzelev, *Istoriia*, 1991, σ.35, 49, 51.

47. Ό.π., V. Gjuzelev, *Istoriia*, 1991, σ.26, 28, 29, 31-35, 49.

48. Ό.π., V. Gjuzelev, *Istoriia*, 1991, σ.29, 33, 35, 38.

Στα εγχειρίδια της βουλγαρικής ιστορίας των νεότερων χρόνων για τα περισσότερα θέματα επαναλαμβάνονται τα ίδια μοτίβα που είδαμε και παραπάνω. Συγκεκριμένα, στο βιβλίο του 1991 πλεονάζουν οι αναφορές, αρνητικές κυρίως και ουδέτερες, που αφορούν τους Έλληνες. Άμεσες θετικές αναφορές δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου. Επαναλαμβάνονται, με εντονότερο τόνο εδώ, όσα αναφέραμε για τον Έλληνα ως φορέα εξουσίας κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ως νέα στοιχεία τώρα εμφανίζονται καταγγελίες που συμπυκνώνονται τόσο στην έννοια της «αποεδνοποίησης» του βουλγαρικού λαού, η οποία ασκείται συστηματικά και μεθοδευμένα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, όσο και στην έννοια των εδαφικού επεκτατισμού στη Μακεδονία και τη Θράκη, που αποτελεί πολιτική του ελληνικού κράτους. Γύρω από αυτούς τους δύο άξονες συνυφαίνονται οι αιχμές για τον Έλληνα ως φορέα πολιτικής εξουσίας, μέσα από τις οποίες προβάλλεται σκληρός, βίαιος καταπιεστικός, ύπουλος, εκδικητικός, άδικος, εχθρικός, εκμεταλλευτής, επικίνδυνος, φθονερός, ανελέητος⁵⁶.

Διατυπωμένες άμεσα ή έμμεσα ή με υπολानθάνοντα τρόπο οι συγκεκριμένες αιχμές κατά της επεκτατικής πολιτικής του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία και Θράκη συνοδεύουν ανελλιπώς την ιστορική αφήγηση των βασικών πολεμικών συρράξεων της Βαλκανικής. Από αυτές, ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος και ο Α΄ Παγκόσμιος, συμβολίζουν τις δύο εθνικές καταστροφές της Βουλγαρίας καθώς ανακόπτουν την πορεία των Βουλγάρων για εθνική ενοποίηση και περιορίζουν τα εδαφικά όρια της Βουλγαρίας.⁵⁷ Η συνεχής επανάληψη των μοτίβων αυτών σ' όλα τα εγχειρίδια αποτυπώνει τη βασανιστική εμμονή σε μια ανεκπλήρωτη εθνική προσδοκία, με βάση την οποία ερμηνεύεται και η απώλεια της Μακεδονίας ως εθνική καταστροφή και καταδικάζονται απερίφραστα οι όποιες διαβαλκανικές συνεργασίες και συμμαχίες ως «ανειλικρινείς», «επιθετικές στην ουσία», «αμυντικές μόνο στο όνομα» και «με υψηλό κόστος: τη συγκατάβαση στη διανομή της Μακεδονίας»⁵⁸.

Τη μονόπλευρη αξιολόγηση των προθέσεων και του ρόλου των βαλκάνιων γειτόνων - Ελλήνων, Σέρβων και Ρουμάνων - συνοδεύει συνή-

56. Οι επιθετικοί αυτοί προσδιορισμοί για τον Έλληνα είναι διάσπαρτοι σ' όλο το περιεχόμενο του βιβλίου της νεότερης ιστορίας του 1991.

57. Stajko Trifonov, *Istorijska na Balgaria...*, ό.π., σ. 83, 84 και Bobi Bobev, *Zapiski po Istorijska...*, 1992, σ.94, 96, 106, 148.

58. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorijska...*, 1992, σ.87.

δως η αμφισβήτηση της εγκυρότητας των διεθνών Συνθηκών που ρύθμισαν το εδαφικό status των βαλκανικών κρατών μετά το 1878. Χωρίς καμιά εξαίρεση, όλες οι Συνθήκες (εκτός από αυτή του Αγίου Στεφάνου που δημιούργησε το 1878 το όραμα της Μεγάλης Βουλγαρίας), προβάλλονται ως άδικες και σκληρές και ταυτόχρονα υπεύθυνες για τον εδαφικό ακρωτηριασμό της Βουλγαρίας, καθώς δε στηρίζονταν στην «ιστορική πραγματικότητα και τα εθνικά δεδομένα», αλλά εξυπηρετούσαν κυρίως τα συμφέροντα των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων.⁵⁹ Απόλυτα απορριπτικές είναι κυρίως οι κρίσεις για τις Συνθήκες: του Βερολίνου (1878),⁶⁰ του Βουκουρεστίου (1913) και του Νεϊγύ (1920), γιατί μ' αυτές ταυτίζονται οι δύο εθνικές καταστροφές της Βουλγαρίας.⁶¹ Διαβάζουμε στο εγχειρίδιο του 1992:

«Η Συνθήκη Βερολίνου έγινε η βόμβα στη βαλκανική πρακτική με προγραμματισμένο της θύμα το βουλγαρικό κράτος...η σκιά της εξακολουθεί να πέφτει πάνω στην τύχη της Βουλγαρίας»⁶²

ή στο εγχειρίδιο του 1993:

«...οι βουλγαρικές περιοχές διαμελισμένες σε πέντε τμήματα ακολουθούν στις επόμενες δεκαετίες διαφορετικό δρόμο.»⁶³

Αντίστοιχα, η Συνθήκη του Βουκουρεστίου, που ρύθμιζε τα νέα σύνορα των εθνικών βαλκανικών κρατών στη Μακεδονία μετά τους Βαλκανικούς πολέμους θεωρείται για τη Βουλγαρία επανάληψη της Συνθήκης του Βερολίνου ή «το πιο μεγάλο χτύπημα στην εθνική της υπόθεση», καθώς της στέρησε την ευκαιρία να συνενώσει τις βουλγαρικές περιοχές και ταυτόχρονα γιατί «αποτυπώνει το μέγεθος της εθνικής καταστροφής».⁶⁴

Μετά από κάθε αναφορά στις εδαφικές ρυθμίσεις των Συνθηκών, επανέρχεται συνεχώς η εικόνα της διαμελισμένης Βουλγαρίας για να εκδρέψει αποτελεσματικά ένα έντονο αίσθημα αδικίας στον αναγνώστη μαθητή. Το ίδιο αίσθημα αδικίας εκτρέφεται και μέσα από την ανάγλυφη περιγραφή των «τραγικών» κάθε φορά για τη Βουλγαρία συνεπειών των

59. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija...*, 1992, σ.146, 149, 156.

60. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija...*, 1992, σ.12, 94.

61. Georgi Bakalov, Petar Angelov, Tsvetana Georgieva, Dimitar Tsanev, Bobi Bobev, Stojco Grncarov, *Istorija na Balgaria*, Sofia 1993, σ.300, 474, 479.

62. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija...*, 1992, σ. 8.

63. Ό.π., Georgi Bakalov, *Istorija na Balgaria*, 1993, σ. 300.

64. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija...*, 1992, σ. 94.

πολέμων: αριθμητικές αναφορές των απωλειών σε έμψυχο δυναμικό, της πληθυσμιακής αποδυνάμωσης της Βουλγαρίας, της εδαφικής συρρίκνωσής της και τέλος, του «ψυχολογικού χτυπήματος», δηλαδή «της απώλειας της ελπίδας για εθνική ενοποίηση».⁶⁵

Το μερίδιο της ευθύνης των Βουλγάρων στην όξυνση των βαλκανικών αντιθέσεων αποσιωπάται εντελώς ή εντάσσεται μάλλον σ' ένα είδος καταληκτικής αυτοκριτικής για τα λάθη της πολιτικής και στρατιωτικής βουλγαρικής ηγεσίας.⁶⁶

Χρήσιμη για τον προσδιορισμό του ιδεολογικού προσανατολισμού των βιβλίων της νεότερης βουλγαρικής ιστορίας αποδείχθηκε και η ποσοτική καταμέτρηση ορισμένων φράσεων με τη μεγαλύτερη συχνότητα μέσα στα δύο κείμενα, όπως είναι: η εθνική ενοποίηση των βουλγαρικών περιοχών,⁶⁷ η πολιτική της αποεθνοποίησης των Βουλγάρων από τους Έλληνες⁶⁸ ή τους γείτονες, η εδαφική διεύρυνση, οι εδαφικές διεκδικήσεις των Ελλήνων ή γενικά των γειτονικών κρατών και η εθνική καταστροφή της Βουλγαρίας μετά τους Βαλκανικούς πολέμους αλλά και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα αποτελέσματα των μετρήσεών μας παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Θέματα	1991	1992
Εθνική ενοποίηση βουλγαρικών περιοχών	30	70
Πολιτική αποεθνοποίησης Βουλγάρων	24	20
Εδαφική διεύρυνση - διεκδικήσεις Ελλάδας	42	34
Εθνική καταστροφή της Βουλγαρίας	11	14
Σύνολο	107	138

65. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija...*, 1992, σ. 95.

66. Ό.π., Bobi Bobev, *Zapiski po Istorija...*, 1992, σ. 95, 96.

67. Η ενοποίηση του «διασκορπισμένου, διαμελισμένου» βουλγαρικού λαού και των «εδαφών της Βουλγαρίας» παρουσιάζεται σταθερά ως ιστορικό αίτημα και κύρια αποστολή του βουλγαρικού κράτους, ό.π., Stajko Trifonov, σ. 52.

68. Σχετικά με το θέμα αυτό παραθέτουμε χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Η τύχη των Βουλγάρων στη Μακεδονία του Αιγαίου ήταν παρόμοια μ' εκείνη των αδελφών τους στην κοιλάδα του Βαρδάρη. Παράλληλα με τις προσπάθειες για αφομοίωση του ντόπιου πληθυσμού η Ελλάδα κατέβαλλε προσπάθειες για την αποβουλγαροποίηση της περιοχής. Γι' αυτό το σκοπό, το 1919 υπέγραψε συμφωνία με τη Βουλγαρία για την ανταλλαγή των εθνικών μειονοτήτων, η οποία ήταν αναγνώριση του γεγονότος ότι ο πληθυσμός της Μακεδονίας του Αιγαίου αποτελούνταν βασικά από Βουλγάρους» ό.π., Stajko Trifonov, σ. 120. Πρόβλ. στο ίδιο εγχειρίδιο και σ. 61, 91.

Πολλά μηνύματα διοχετεύονται στους Βούλγαρους μαθητές και μέσα από την εικόνα που προβάλλουν τα βουλγάρικα εγχειρίδια για τους ίδιους τους Βουλγάρους, οι οποίοι παρουσιάζονται σταθερά ως:

- αδικημένοι από την ιστορία και την τύχη
- καταπιεσμένοι κοινωνικο-οικονομικά
- κατατρεγμένοι εθνικά και πολιτιστικά
- γενναιότεροι στα πεδία των μαχών, γιατί πολεμούσαν για δίκαια εθνικά αιτήματα.

Τελικά, η σαφής ιδεολογική χρήση της ιστορίας,⁷¹ ιδιαίτερα έντονη στα εγχειρίδια του 1991:

- νομιμοποιεί τις πολεμικές συγκρούσεις των Βουλγάρων με τους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς και συνεπώς αναπαράγει το φιλοπόλεμο πνεύμα και την ιδεολογία των συγκρούσεων.

- δικαιώνει τους πολιτικούς στόχους και τις εδαφικές διεκδικήσεις του παρελθόντος ανακινώντας αλυτρωτικά ζητήματα.

- δεν αποφεύγει τη χρήση της γλώσσας του εθνικισμού στην προσπάθεια να ενισχυθεί η συλλογική μνήμη και η εθνική αυτογνωσία του βουλγαρικού λαού σήμερα.

Έτσι, παρά τις αξιοπρόσεκτες αλλαγές που σημειώθηκαν στα βιβλία του 1992, οι βασικές θέσεις παραμένουν αμετάβλητες, ιδιαίτερα στο εθνικό θέμα. Δεν αναλύονται σε βάθος οι παράγοντες που αποτελούν σημεία έντασης ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς, ούτε καταγγέλλεται ο πόλεμος, ο επεκτατισμός, η βία και γενικά η ιδεολογία της εθνικής αντιπαλότητας. Ο έντονος διδακτικός χαρακτήρας της ιστορικής αφήγησης και οι πάμπολλες αξιολογικές κρίσεις παραπέμπουν μάλλον σε μια παρωχημένη αγωγή.

71. Στην ιδεολογική χρήση της ιστορίας στα σχολικά εγχειρίδια αναφέρονται τα άρθρα της Σοφίας Μάππα, *Ιστορία και Ιδεολογία: Τα σχολικά εγχειρίδια, Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης*, Αθήνα 1982, 62-77. Επίσης, της Α. Κωνσταντακοπούλου, *Το εγχειρίδιο του Λυκείου: Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές. Νέα ιδεολογήματα στη διδασκαλία της ιστορίας, Ο Πολίτης*, τευχ. 94 (Σεπτ. 1988) 71-77 και του Φιλ. Ηλίου, *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου, Αντί* 46 Αθήνα 1976.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚ. ΓΑΛΑΝΗΣ

**Η ΓΝΩΜΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΛΒΑΝΟΥΣ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ)**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1993

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εισαγωγή	47
Η έρευνα	54
- Κοινωνικο-δημογραφικά στοιχεία	54
- Κατανομές συχνοτήτων (σε απόλυτους αριθμούς και ποσοστά)	55
Στατιστικές αναλύσεις	61
- Αναλύσεις μεταβλητότητας απλής κατεύθυνσης	62
A. Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με το μορφωτικό επίπεδο	62
B. Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την ηλικία	67
Γ. Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με το επάγγελμα	70
- Αναλύσεις μεταβλητότητας δύο διευθύνσεων	70
- Οι παράγοντες μόρφωση και ηλικία σε διάφορες ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάση.	71
- Οι παράγοντες μόρφωση και φύλο σε ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάση.	72
- Οι παράγοντες μόρφωση και τόπος γέννησης σε ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάση	74
- Συγκρίσεις με το στατιστικό κριτήριο t-test groups	76
- Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «φύλο» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	76
- Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «τόπος γέννησης» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	78
- Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «τόπος διαμονής» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	78

- Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «παρουσίαση του προβλήματος των Αλβανών από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	80
- Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλευση Αλβανών και Βορειοηπειρωτών» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	81
- Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «πρόσληψη Αλβανών και Βορειοηπειρωτών σε θέσεις εργασίας» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	82
- Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «διαφορετική στάση απέναντι σε έναν Αλβανό απ' ότι σε έναν Βορειοηπειρωτή» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	82
- Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «παιδί στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	84
- Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την μεταβλητή «αντιμετώπιση του προβλήματος» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	84
- Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «συναναστροφή με Αλβανούς» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	86
- Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «γνωστός» ή «συγγενής» Βορειοηπειρώτης με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	86
- Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις ή γνώμη με την μεταβλητή «χαρακτηριστικά ενός Αλβανού» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο	86
- Συγκρίσεις με Chi ²	86
Συγκρίσεις παραγόντων με t-test pairs	88
Συμπεράσματα	92
Γενικές Επισημάνσεις	95
Κατάλογος Πινάκων	97
Επιλογή Βιβλιογραφίας	101

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΛΑΝΗΣ

Εισαγωγή

«Πριν από πέντε χρόνια, η Αθήνα γελούσε με το μικρότερο ανέκδοτο: «Αλβανός τουρίστας». Το χαμόγελο έχει ήδη παγώσει στα χείλη. Η λέξη «Αλβανός» στο νεοελληνικό λεξιλόγιο, τείνει να γίνει συνώνυμη με τον κλέφτη, το θιαστή, τον εγκληματία, όπως η λέξη «Έλληνας», στο γαλλικό λεξιλόγιο τον προηγούμενο αιώνα»¹.

Προς αποφυγή οποιωνδήποτε παρεξηγήσεων, εδώ πρέπει να διευκρινισθεί ότι όταν γίνεται γενικά λόγος περί Αλβανών, εννοούνται και οι Βορειοηπειρώτες, οι οποίοι είναι Αλβανοί πολίτες ελληνικής καταγωγής και ομιλούν ελληνικά.

Η παράνομη είσοδος μεγάλου αριθμού Αλβανών στην Ελλάδα² και η παράλληλη άνοδος της εγκληματικότητας³ είναι αναμφίβολα ένα

1. Αυτά γράφει σε ένα ενημερωτικό άρθρο του το αθηναϊκό περιοδικό ΕΨΙΛΟΝ στις 13.6.1993 με τίτλο: Εγκληματικότητα μεταναστών. Οι νονοί της Αλβανικής μαφίας, σελ. 45 επ. και συνεχίζει: «Ποιος δεν φοβάται τους Αλβανούς; Ολόκληρη η ελληνική κοινωνία ανακαλύπτει με φρίκη ότι εδώ και δύο χρόνια έχει εισβάλει στο έδαφός μας μια πολυηληθής στρατιά «ξυπόλητων», «πεινασμένων», «τροφίμων των φυλακών του Αλία», η οποία κλέβει, βιάζει και σκοτώνει όποιον βρεθεί στο διάβα της. Η αστυνομία είναι ανύπορη να αντιδράσει. Αναλαμβάνει ο στρατός, που μπορεί και με τα μέσα που διατίθενται (...). Και τέλος, την υπόθεση παίρνει στα χέρια του ο ίδιος ο ένοπλος λαός. Όχι μόνο στα μακρινά και εγκαταλειμμένα μεθοριακά χωριά, αλλά εδώ στο κέντρο, δίπλα στην πρωτεύουσα...» (σελ. 46).

Την εμφανή παρουσία των Αλβανών φυγάδων στο κέντρο της Αθήνας υποδηλώνει και η απάντηση στο ειρωνικό ερώτημα: «Ποια είναι η πρωτεύουσα της Αλβανίας;». Και η απάντηση: «Η Πλατεία Ομονοίας».

2. Σύμφωνα με το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης μέσα στο 1991 αυτοί που πέρασαν τα ελληνοαλβανικά σύνορα με νόμιμο τρόπο ήταν 154.000 άτομα εκ των οποίων 21.500 ήταν Βορειοηπειρώτες.

3. Το 1991 ήταν η πρώτη χρονιά μαζικής εισόδου Αλβανών στην Ελλάδα. Στο τέλος αυτής της χρονιάς τα στατιστικά στοιχεία της βαριάς εγκληματικότητας (φόντοι, κλοπές, ληστείες) εμφανίστηκαν πράγματι αυξημένα κατά 25%, σε σχέση με τα αντίστοιχα

φαινόμενο το οποίο έχει πάρει τα τελευταία χρόνια μεγάλες διαστάσεις στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας.

Καθημερινά τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κάνουν λόγο για μαζική είσοδο Αλβανών στη χώρα μας, για βιαιοπραγίες και συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών και σε αρκετές περιπτώσεις μεταξύ των ίδιων Αλβανών⁴.

του προηγούμενου χρόνου. Αυτό όμως δεν οφείλεται στους Αλβανούς, όπως έντεχνα επιχειρήθηκε από πολλούς να παρουσιαστεί στην «κοινή γνώμη». Άλλωστε μία αντίστοιχη αύξηση στις στατιστικές για την εγκληματικότητα παρουσιάστηκε και το 1988 σε σύγκριση με το 1987 χωρίς να προκληθεί καμία ανησυχία και ακολούθησε μία μείωση το 1989. Σχετικά με τους απόλυτους αριθμούς από τις 47 ανθρωποκτονίες που καταγράφηκαν το 1991, μόνο 10 διαπράχθηκαν από αλλοδαπούς γενικά (βλ. επίσης Karydis, V., 1992, S. 99). Άλλωστε, στην Εγκληματολογία είναι γνωστή η προβληματική σχετικά με την εγκληματικότητα των μεταναστών (βλ. π.χ.: Albrecht, P.-A., 1983, Albrecht, P.-A./Pfeiffer, Ch., 1979, Grueber 1969, Hamburger, 1983, Hamburger/Sevs/Wolter, 1981, Kaiser, 1974, 1980, 1983, Kuerzinger, 1982, Nauck, 1983, Richter, 1981, Schueler-Springorum, 1983, Sonnen, 1984, Willmow, 1974, 1985, Flade, 1985) και την στατιστική της εγκληματικότητας (Kriminalstatistik) (ενδεικτικά: Kerner, H.-J., 1985, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

4. Ενδεικτικά εδώ αναφέρω ορισμένους τίτλους και αποσπάσματα από τον ημερήσιο αθηναϊκό και τοπικό τύπο της πόλης των Ιωαννίνων.

«Υπό αλβανική κατοχή βρίσκεται η Ελλάδα! Οι ορδές των λαθρομεταναστών έχουν γίνει ο φόβος και ο τρόμος στις πόλεις και την ύπαιθρο. Δολοφονούν, κλέβουν, βιάζουν, πυρπολούν τα δάση» (ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ, Αθήνα, 24.5.1993).

«Λυμαίνονται τους πάντες και τα πάντα. Σκοτώνουν, ληστεύουν, βιάζουν και λεηλατούν· είναι εξαιρετικά επικίνδυνοι. Ο κόμπος πλέον έφτασε στο χτένι. Επιτέλους διώξτε τους. Οι Αλβανοί λαθρομετανάστες είναι μάλιστα για τη χώρα μας. Να φύγουν όσο το δυνατόν ταχύτερα» (ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ, Αθήνα, 28.9.1992).

«Ο φόβος και τρόμος στα αλβανικά γκέτο. Η πλατεία Ομονοίας έχει χαρακτηριστεί εδώ και καιρό από τις ασφαλιστικές εταιρείες σαν πολεμική ζώνη» (ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ, Αθήνα, 15.11.1992).

«Άνοιξαν οι φυλακές στην Αλβανία. Στα ύψη η εγκληματικότητα λόγω των φυγάδων» (ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, Ιωάννινα, 3.12.1991).

«Η αφρόκρεμα των Αλβανών κακοποιών οργανώνεται στην Αθήνα, αλλά υπάρχουν και στελέχη τους στην Ήπειρο και δρουν κυρίως στους νομούς Άρτας και Πρέβεζας» (ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, Ιωάννινα, 6.12.1991).

«Λαθρομετανάστες-λαθρεμπόριο-δουλεμπόριο-κλοπές-επεισόδια. Χάος στα σύνορα. Οι κάτοικοι ζητούν στρατιωτική φρουρά σε κάθε ακριτικό χωριό για ασφάλεια» (ΠΡΩΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ, Ιωάννινα, 1.11.1991).

«Διάρρηξη Αλβανών και σε σπίτια αστυνομικών» (ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, Ιωάννινα, 12.12.1991).

«Καταδικάστηκε Αλβανός για κλοπή» (ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, Ιωάννινα, 14.12.1991).

Πολλές και αμφιλεγόμενες οι γνώμες γύρω από το κοινωνικό αυτό φαινόμενο. Πολλοί αποκαλούν τους Αλβανούς εγκληματίες και εκφράζουν φόβους για την ασφάλεια των κατοίκων κυρίως των παραμεθόριων περιοχών, όπου η διέλευση των Αλβανών είναι συχνότερη.

Η Ελληνική πολιτεία από την πλευρά της επιστρατεύει κάθε δυνατό μέσον, προκειμένου να παρεμποδίσει την είσοδο Αλβανών στη χώρα της. Οι Αλβανοί από την πλευρά τους προσπαθούν με κάθε μέσο να βρεθούν στον «χαμένο παράδεισο». Ζητούν εργασία; κατοικία και χρήματα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας η οποία πιστεύουν ότι θα αποτελέσει το μεταίχμιο ανάμεσα στην «κόλαση»⁵ και στον «παράδεισο»⁶. Εί-

«Η κυβέρνηση είναι αποφασισμένη να προστατέψει τη δημόσια τάξη και ασφάλεια» (ΠΡΩΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ, Ιωάννινα, 22.12.1991).

«Δεν είναι όμως τα media που συντηρούν το ενδιαφέρον των πελατών τους διογκώνοντας τις «επιδόσεις της αλβανικής μαφίας», γράφει το περιοδικό ΕΨΙΛΟΝ, Αθήνα, 13.6.1993, αλλά στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι επερωτήσεις στο εθνικό κοινοβούλιο βουλευτών της αντιπολίτευσης. Σύμφωνα με τους επερωτώντες βουλευτές, η κατάσταση στην πλατεία Ομονοίας, «εγκυμονεί τεράστιους κινδύνους για την υγεία (...) και την δημόσια τάξη» (19.3.1991), βλέπουν παντού «Διαρπαγές και λεηλασίες» (24.4.1991) και καταγγέλουν: «Το πλιάτσικο από Αλβανούς στις παραμεθώριες περιοχές έχει πάρει τρομοκρατικές διαστάσεις» (3.5.1991). Η πρόκληση ανησυχίας μεταξύ των πολιτών, και η πολιτική φθορά υποχρεώνουν την κυβέρνηση ανησυχίας, μεταξύ των πολιτών, και η πολιτική φθορά υποχρεώνουν την κυβέρνηση να ξεκινήσει «επιχειρήσεις σκούπας» με την αστυνομία και σε χαμηλούς τόνους ο Υπουργός εσωτερικών, στις 10.1.1992 υποχρεώνεται να δηλώσει: «Υπάρχουν τάσεις μεγέθυνσης από τον τύπο και άλλους φορείς του κρούσματος εγκληματικότητας των Αλβανών» (ΕΨΙΛΟΝ, 13.6.1993, σελ. 49).

Σχετικά με την εγκληματικότητα των μεταναστών στην Γερμανία, όπως αυτή προβάλλεται από τον γερμανικό τύπο, βλέπε ενδεικτικά: Delgado, 1972, Heine, 1981, Segal, 1981, Merle, 1986, Maxheim/Simon, 1987, Galanis, G. 1987, 1989, Γαλάνης Γ., 1989α, 1991. Σχετικά με την παρουσίαση της εγκληματικότητας γενικά από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας βλ.: Πανούσης Γ. 1989, Γαλάνης, Γ. 1989β.

5. Την κατάσταση στην Αλβανία, η οποία την περίοδο αυτή συνεχώς χειροτερεύει ο πρόεδρος του κόμματος της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, της Ομόνοιας, Κ. Ζορμπαλάς, σε ένα άρθρο του την περιγράφει ως εξής: «Στα χωριά δεν υπάρχει υγεία γιατί τα χωράφια δεν καλλιεργήθηκαν και οι φούρνοι των συνεταιρισμών γκρεμίστηκαν(...) Σήμερα στην Αλβανία όλοι γκρεμίζουν και κανείς δεν κτίζει. Όλη η Αλβανία μοιάζει μ' ένα σακκίδιο στην πλάτη, έτοιμη να φύγει...» (ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, Ιωάννινα, 5.12.1991).

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν (προέρχονται από μία άλλη ποιοτική έρευνα, η οποία διεξήχθη στα Ιωάννινα την ίδια χρονική περίοδο στην οποία έλαβαν μέρος 10 άτομα και η γλώσσα συνέντευξης βάθους (Tiefeninterview) ήταν η αλβανική, μας δίνουν πληροφορίες σχετικά με το πως οι Αλβανοί που ήρθαν στην Ελλάδα περιγράφουν την κατάσταση στην πατρίδα τους.

ναι ικανοί να διανύουν μεγάλες χιλιομετρικές αποστάσεις με τα πόδια

«Έχω τελειώσει Πανεπιστήμιο (Χημικός). Στην Αλβανία δούλευα σ' ένα εργοστάσιο. Εκεί έκανα αναλύσεις. Επαιρνα 10.000 δραχμές το μήνα. Τα λεφτά δεν έφθαναν παρά μόνο για να φάμε και να πάρουμε το πολύ ένα ζευγάρι παπούτσια. Εκεί η κατάσταση δεν ήταν καλή. Εκεί δεν είχαμε ούτε σπίτι. Εγώ παντρεύτηκα και έμενα με την πεθερά, τον πεθερό και τον κουνιάδο μου που ήταν και αυτός παντρεμένος. Το σπίτι μάς το έδινε το κράτος. Είχαμε ένα δωμάτιο, μπάνιο και κουζίνα που τα μοιραζόμασταν έξι άτομα. Πληρώναμε μόνο 500 δραχμές ενοίκιο, ρεύμα και νερό. Συνολικά το μήνα γύρω στις 1.000 δραχμές ήταν όλα τα έξοδα. Τα υπόλοιπα όμως πράγματα ήταν πολύ ακριβά. Εκεί μπορεί να μην πληρώναμε ενοίκιο, όμως είμασταν «νοικιασμένοι» για μια ζωή. Εδώ η ζωή είναι εντελώς διαφορετική. Νιώθω μερικές φορές άσχημα που βλέπω πόσο καλά ζουν οι Έλληνες και πόσο φτωχοί είμαστε εμείς. Από τις εκλογές ελπίζουμε να έρθει μια καλύτερη ζωή. Θα δούμε...»

(γυναίκα 25 ετών, παντρεμένη, ζει στα Ιωάννινα 1½ χρόνο με τον άνδρα της και το ένα της κορίτσι 1½ ετών)

«Στην Αλβανία δούλευα σε ξυλουργείο. Έχω τελειώσει γυμνάσιο. Τα λεφτά που έπαιρνα ήταν 4.000-5.000 δραχμές το μήνα. Τι να μας έφθαναν; Εκεί η ζωή ήταν πολύ ακριβή. Ήταν πολύ άσχημα στην Αλβανία, γι' αυτό άλλωστε φύγαμε. Εκεί λεφτά δεν είχαμε, δουλειές πολλές δεν υπήρχαν και ήμαστε κλεισμένοι. Μετά τις επτά η ώρα ήμασταν στα σπίτια γιατί έξω φοβόμασταν να βγούμε. Τι να μας άρεσε από την Αλβανία. Εσείς που είστε νέοι σας αρέσει να σας έχουν κλεισμένους; Εσείς έχετε λεφτά, διασκεδάζετε και είστε ελεύθεροι. Από τις εκλογές περιμένουμε να αλλάξει όλη μας η ζωή»

(27 ετών, αρραβωνιασμένος, μένει 4 μήνες στα Ιωάννινα).

«Έχω τελειώσει το γυμνάσιο. Στην Αλβανία δεν δούλευα. Ο πατέρας μου δούλευε σ' ένα ξυλουργείο. Τα λεφτά δεν μας έφθαναν. Έφθαναν μόνο για να φάμε, και καμιά φορά ούτε και γι' αυτό. Στην Αλβανία το μόνο καλό ήταν ότι μπορέσαμε να φύγουμε. Ήρθαμε εδώ να ζήσουμε όπως εσείς. Εδώ είναι παράδεισος. Από τις εκλογές περιμένουμε να έρθει καλύτερη ζωή. Να ανοίξουν εργοστάσια, να δουλέψουμε, να παίρνουμε περισσότερα λεφτά και να έχουμε ελευθερία, γιατί στην Αλβανία φοβάσαι να βγεις στο δρόμο και ειδικά αν είσαι γυναίκα» (23 ετών, αρραβωνιασμένη, 3½ μήνες μένει στα Ιωάννινα με τον αρραβωνιαστικό της).

6. Πως βλέπουν οι Αλβανοί την Ελλάδα, μας πληροφορεί το ακόλουθο απόσπασμα:

«Στην Αλβανία βλέπαμε στην τηλεόραση ότι εσείς ζείτε πλούσια. Εμείς εκεί δουλεύαμε μόνο για να ζούμε. Τα λεφτά που παίρναμε ήταν 4.000-5.000 δραχμές το μήνα. Το κράτος μας έδινε ένα δωμάτιο, κουζίνα και μπάνιο, χωρίς δέρμανση και εκεί μέναμε τουλάχιστον 4 άτομα. Με τα λεφτά που παίρναμε δεν μπορούσαμε ούτε να ντυθούμε. Όσο για διασκέδαση εμείς δεν την ξέραμε. Εκεί, μετά τις εννέα το βράδυ έπρεπε να είμαστε σπίτι μας... Από άλλους Αλβανούς που είχαν έρθει στην Ελλάδα βλέπαμε πως γύριζαν στην Αλβανία με λεφτά, ηλεκτρικές συσκευές κ.λ.π. Μας λέγανε ότι στην Ελλάδα υπάρχουν δουλειές. Ήρθαμε εδώ για να βγάλουμε λεφτά και αργότερα να γυρίσουμε στην Αλβανία»

(απόσπασμα από συνέντευξη με Αλβανό).

προκειμένου να φύγουν από τη χώρα τους και να έρθουν στην Ελλάδα⁷.

Επειδή η δημοσιευμένη γνώμη στηρίζεται στην «κοινή γνώμη» ανεξάρτητα από το γεγονός αν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας είναι «δημιουργοί» (κατασκευαστές) απόψεων» ή «ο καθρέφτης των πραγματικών

Κάπως έτσι δεν έβλεπαν και οι αλλοδαποί εργάτες, στις αρχές της δεκαετίας του '60, την Γερμανία;

7. Τώρα κατά εκατοντάδες κρύβονται στα βουνά και τα λαγκάδια, μέσα σε σπηλιές, σε εσοχές βράχων κ.λ.π. σαν τα αγρίμια (...) Τα βράδυα διασχίζουν ερημικές τοποθεσίες με προορισμό τα Γιάννενα, την Ηγουμενίτσα» (ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, Ιωάννινα, 1.6.1991).

Το «οδοιπορικό» τους στην Ελλάδα, οι ίδιοι οι Αλβανοί το περιγράφουν τόσο α-νάγλυφα που δεν θα επιχειρούσα κανέναν σχολιασμό.

«Ήρθα στα Ιωάννινα πριν από ενάμισο χρόνο. Μετά από λίγο ήρθε και η γυναίκα μου ήρθε περπατώντας 120 χιλιόμετρα, από το Φοινίκι ως τις Φιλλιάτες, μέσα στα νερά έγγυος 9 μηνών. Μόλις μπήκε στην Ελλάδα, μετά από δύο μέρες γέννησε. Στην αρχή δεν είχαμε τίποτε. Ούτε λεφτά ούτε σπίτι, ούτε δουλειά. Της γυναίκας μου της είχε κοπεί το γάλα και δεν είχαμε με τι να ταΐσουμε το μωρό. Ζούσαμε με ό,τι μας έδινε ο κόσμος. Ήρθαμε στην Ελλάδα γιατί ξέραμε λίγα ελληνικά και γιατί στην τηλεόραση στην Αλβανία βλέπαμε πως ο κόσμος στην Ελλάδα ζει ωραία. Στα Ιωάννινα τώρα ζούμε καλά, έχουμε σχέση με τους γείτονες και τους βλέπουμε σαν φίλους. Στην αρχή μας κοιτάζαν λίγο διαφορετικά. Ίσως να μας φοβόντουσαν. Τώρα όμως πιστεύω μας συμπαθούν»

(25 ετών, άντρας, απόφοιτος δημοτικού και ενός δίχρονου τεχνικού σχολείου).

«Ήρθα στα Ιωάννινα πριν 4½ μήνες περπατώντας από την Αλβανία. Ήρθα στην Ελλάδα γιατί έβλεπα στην τηλεόραση πως εδώ ο κόσμος ζει καλά. Εδώ δυσκολίες έχουμε ώπου να βρούμε δουλειά και ένα δωμάτιο να μείνουμε. Εγώ δεν θρήκα ακόμη δουλειά, ούτε έχω ακόμη πολλές σχέσεις με Έλληνες, εκτός από κάποιους γνωστούς ενός φίλου μου. Με αυτούς νιώθω ωραία, αλλά οι άλλοι που δεν τους γνωρίζω δεν με εμπιστεύονται εύκολα και με κοιτάζουν λίγο παράξενα»

(27 ετών, άγαμος, απόφοιτος γυμνασίου).

«Ήρθα με τον αρραβωνιαστικό μου πριν 4 μήνες. Για να έρθουμε στην Ελλάδα περπατούσαμε 4 μέρες. Ο αρραβωνιαστικός μου είχε ξαναέρθει πριν από μένα και μου είχε πει ότι ο κόσμος ζει ωραία στην Ελλάδα και θα μπορέσουμε κι εμείς να βρούμε δουλειά και να βγάλουμε λεφτά στην Ελλάδα. Εδώ νιώθουμε λίγο άσχημα γιατί δεν ξέρω ακόμη κόσμο, και κάθε φορά που μιλώ με κάποιον δεν με λέει με το όνομά μου αλλά με φωνάζει «Αλβανίδα». Με τον καιρό ελπίζω να βρω δουλειά και να συνηθίσω να ζω εδώ»

(23 ετών, αρραβωνιασμένη, απόφοιτος γυμνασίου).

«Ήρθα στην Ελλάδα περπατώντας. Είμαι εδώ τρεις μήνες. Πληροφορίες για την Ελλάδα είχαμε από την τηλεόραση. Ήρθαμε εδώ γιατί βλέπαμε ότι η ζωή είναι ωραία και γιατί επειδή δεν είχαμε λεφτά για να ξοδέψουμε διαφορετικά παρά μόνο με τα πόδια. Τα Ιωάννινα είναι κοντά στην Αλβανία. Εκτός από αυτό εγώ ήρθα εδώ γιατί έχω και έναν φίλο μου ο οποίος ήρθε νωρίτερα από εμένα και θα με βοηθήσει να βρω δουλειά. Μου είπε ότι θα προσπαθήσει να με βάλει να δουλέγω σ' ένα σιδεράδικο. Ελπίζω κάτι να γίνει»

(26 ετών, άγαμος, απόφοιτος δημοτικού και ενός δίχρονου τεχνικού σχολείου).

γεγονότων» ή ακόμη και τα δύο⁸, θεωρώ ότι είναι βασικής σημασίας να ερευνηθεί αυτή «η ανώνυμη κοινή γνώμη», η οποία λειτουργεί ως δεσμός κοινωνικού ελέγχου, έχοντας τη δυνατότητα να περιορίζει (οριοθετεί) και αποκλείει εθνικές ομάδες (βλ. επίσης Γαλάνης Γ./Καραφύλλης Γρ., 1994).

Με την παρούσα έρευνα γίνεται μια προσπάθεια να αναλυθεί η στάση (γνώμη, αντίληψη) των ερωτωμένων του δείγματος, σχετικά με τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες⁹. Χωρίς να επιδιώκω να υπεισέλθω

8. Στην επιστημονική έρευνα σχετικά με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αυτές οι δύο απόψεις είναι γνωστές ως «υπόθεση ελέγχου» (Kontrollhypothese, "Instrumentalmodell" ή «υπόθεση αντανάκλασης» (Reflexionshypothese, "Repraesentationsmodell"). Βλ. επίσης: Galanis, G., 1989, ιδιαίτερα σελ. 70 επ.

9. Σχετικά με τη γνώμη που έχουν οι Αλβανοί που ζουν στην Ελλάδα για τους Έλληνες και την Ελλάδα βλέπε τα ακόλουθα αποσπάσματα:

«Οι κάτοικοι των Ιωαννίνων και γενικότερα οι Έλληνες είναι καλοί και τους συμπαθούμε. Πιστεύω ότι είναι φιλικόι με όλους τους λαούς μιας και στην Ελλάδα υπάρχουν και άλλοι εκτός από Αλβανούς, π.χ. Παλαιστίνιοι, Ρώσσοι κ.λ.π. Είναι καλοί μαζί σου αν τους φέρεσαι και εσύ καλά. Όσο για τους Αλβανούς δεν είναι οίλοι εγκληματίες. Όπως σε κάθε λαό έτσι και στους Αλβανούς υπάρχουν και καλοί και κακοί»
(26 ετών, άνδρας, απόφοιτος δημοτικού).

«Πιστεύω ότι όσο τους γνωρίζω τους συμπαθώ περισσότερο. Εμάς μας βοήθησαν πολύ. Κοντά τους βρήκαμε «την μητέρα και τον πατέρα» που αφήσαμε στην Αλβανία. Μας δώσανε σπίτι και δουλειά. Όσο για τους Αλβανούς είναι αλήθεια ότι πολλοί κάνουν άσχημα πράγματα. Αυτοί που κάνουν άσχημα πράγματα στην Αλβανία πιστεύω ότι κάνουν και στην Ελλάδα. Στο Ελ-Μπασάν που μέναμε είχε και καλούς και κακούς. Εγκλήματα πιστεύω ότι κάνουν οι εγκληματίες που βγήκαν από τις φυλακές της Αλβανίας. Μερικές φορές ίσως να κάνουν και άσχημα πράγματα οι Αλβανοί που τους εκμεταλλεύονται Έλληνες ή δεν τους φέρονται καλά. Π.χ. τους δίνουν λίγα χρήματα ενώ δουλεύουν πολύ, τους κοροϊδεύουν, τους κοροϊδεύουν, τους λένε «βρωμιάρηδες, κλέφτες και κολοαλβανούς». Καμιά φορά πάλι, όταν κάποιος δεν έχει να φάει δεν ξέρεις τι μπορεί να κάνει. Αυτό το κατάλαβα όταν ήρθαμε και το μωρό έκλαιγε και πεινούσε και εμείς δεν είχαμε γάλα. Αν δεν μας βοηθούσε ο κόσμος δεν ξέρω τι θα έκανα»
(25 ετών, έγγαμος, 1½ χρόνο μένει και εργάζεται στα Ιωάννινα).

«Τους Έλληνες θα τους χαρακτήριζα φιλικούς και καλούς. Στην αρχή βλέπουν λίγο παράξενα εμάς που είμαστε ξένοι, αλλά όσο γνωριζόμαστε κάνουμε φιλίες. Αν και ορισμένοι Αλβανοί έχουν κάνει άσχημα πράγματα δεν πιστεύω ότι όλοι είναι εγκληματίες. Άλλωστε παντού υπάρχουν καλοί και κακοί»
(25 ετών γυναίκα, παντρεμένη, μένει 1½ χρόνο στα Ιωάννινα, μητέρα ενός κοριτσιού 1½ περίπου ετών).

«Δεν τους ξέρω ακόμη καλά τους Έλληνες. Μέχρι τώρα δεν έχω πρόβλημα μαζί τους εκτός από το ότι μας κοιτάζουν κάπως περιφρονητικά. Οι Αλβανοί είναι και αυτοί άνθρωποι, άλλοι καλοί και άλλοι κακοί. Γιατί στην Ελλάδα δεν υπάρχουν κλέφτες και εγκ-

στην θεωρητική συζήτηση σχετικά με την έννοια της στάσης (σχετικά μ' αυτό βλέπε επίσης: Dorsch, f., 1992: 163 ff, Dawes, R.M., 1977, Mummendey, A./Mummendey, H.D., 1977, Roth, H., 1967, Triandis, H., 1975, Stroebe, W., 1980: 138 ff, Herkner, W., 1981:209 ff), θα πρέπει εδώ η στάση να εξετασθεί και ερευνηθεί κάτω από τρεις οπτικές γωνίες, δηλαδή την γνωστική (νοητική πλευρά), την θυμική (συναισθηματική) και τέλος την γυχοκινητική (δράση, συμπεριφορά, ενέργεια) (βλ. επίσης ενδεικτικά: Δήμου, Γ., 1992: 19 επ.)¹⁰

Το κύριο ερευνητικό μας ερώτημα στην παρούσα έρευνα είναι: Υπάρχουν ουσιαστικές (στατιστικά σημαντικές) διαφορές μεταξύ των στάσεων των ερωτωμένων προς τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες; Αν ναι, τότε ποιοι παράγοντες παίζουν έναν ρόλο, ποιόν και πότε; Το ερώτημα αυτό απορρέει από την υπόθεση ότι η στάση των Ελλήνων είναι περισσότερο «θετική» προς τους Βορειοηπειρώτες απ' ό,τι προς τους Αλβανούς, λόγω της κοινής καταγωγής, γλώσσας και θρησκείας.

Θέτω αυτά τα ερωτήματα, διότι είμαι της άποψης ότι τα συγκεκριμένα εμπειρικά ευρήματα ενισχύουν και εξελίσσουν την θεωρητική επιστημονική συζήτηση.

κληματίες; Και εγώ ξέρω να κάνω κακό και μάλιστα πολύ. Όμως εγώ ήρδα εδώ να δουλέψω και όχι να κάνω κακό. Αν όμως μου κάνει κάποιος κακό ίσως να του κάνω και εγώ» (27 ετών, άγαμος, 4 μήνες μένει στα Ιωάννινα).

10. Παρ' ό,τι μέχρι σήμερα στην Ελλάδα δεν έχουν εκδηλωθεί μορφές ρατσιστικής βίας, όπως αυτές τις γνωρίζουμε στη Γαλλία ή στη Γερμανία, ο κίνδυνος υιοθέτησε ενός τέτοιου «ευρωπαϊκού μοντέλου» ρατσισμού είναι ορατός. Σε επίπεδο γνώμης, σύμφωνα με μία δημοσίευση που έγινε από την ICAP—GALLUP—HELLAS A.E., στην περιοχή Α και Β Αθήνας-Πειραιά, στο διάστημα από 5 έως 8 Ιουλίου 1993, στην οποία έλαβαν μέρος 1.000 άτομα, μεταξύ άλλων διαπιστώνεται ότι:

α) Το 71,1% των ερωτηθέντων τάσσεται υπέρ του περιορισμού των ξένων στην Ελλάδα, ενώ μόνο ένα 13,0% είναι κατά του περιορισμού των ξένων στην Ελλάδα.

β) Το 57,7% τάσσεται κατά της άποψης οι ξένοι που βρίσκονται στην Ελλάδα να έχουν τα ίδια πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα με τους Έλληνες, ενώ υπέρ τάσσεται μόνο το 17,0% και

γ) Ενώ το 24,6% συμφωνεί με το άνοιγμα των ελληνικών συνόρων στους Βορειοηπειρώτες, το 55,0% διαφωνεί.

(Πηγή: ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, Αθήνα, 21.07.1993, σελ. 30 έπεται).

Σχετικά με την αντιμετώπιση του ρατσισμού στην Γερμανία, βλ. ενδεικτικά: Verband binationaler-Familien und Partnerschaften, 1992 όπου και σχετική βιβλιογραφία για το θέμα αυτό.

Η έρευνα

Η έρευνα διεξήχθη κατά το χρονικό διάστημα από τον Ιανουάριο μέχρι τον Μάρτιο του 1992 στην πόλη των Ιωαννίνων, πρωτεύουσα της Ηπείρου, και η οποία βρίσκεται κοντά στα αλβανικά σύνορα. Ως ερευνητικό εργαλείο προκρίθηκε το ερωτηματολόγιο με ανοιχτές και κλειστές ερωτήσεις (βλ. επίσης Bortz, J., 1984, Mayntz, R./Holm, K./Huebner, O., 1978, Friedrichs, J., 1976, S. 192 ff) και το δείγμα των ερωτωμένων ήταν τυχαίο. Η έρευνα δεν έχει καμία απαίτηση για αντιπροσωπευτικότητα και επομένως, τα ευρήματά της δεν μπορούν να έχουν γενική ισχύ.

Οι στατιστικές αναλύσεις και επεξεργασίες των στοιχείων έγιναν με το πρόγραμμα SPSS για Ηλεκτρονικούς Υπολογιστές (βλ. επίσης: Glauss, G./Ebner, H., 1975, Wottawa A. H., 1985, Beutel, P./Kueffner, H./Schuboe, W. 1980).

Έχουν γίνει αναλύσεις μεταβλητότητας απλής και διπλής κατεύθυνσης και συγκρίσεις μεταβλητών με τη βοήθεια των στατιστικών κριτηρίων t-test groups, Chi² και t-test pairs.

Για την στατιστική επεξεργασία όλες οι απαντήσεις των «ανοιχτών» ερωτήσεων του ερωτηματολογίου έχουν κατηγοροποιηθεί και κωδικοποιηθεί από τρία άτομα (Rater).

Αμέσως παρακάτω παρουσιάζονται ορισμένα κοινωνικο-δημογραφικά στοιχεία.

Κοινωνικο-δημογραφικά στοιχεία

Στην έρευνα έλαβαν μέρος 180 άτομα εκ των οποίων 109 (60,6%) είναι άνδρες και 71 (39,4%) είναι γυναίκες.

Η ηλικία τους είναι 18-25 ετών, 40 άτομα (22,2%), 26-40 ετών, 63 άτομα (35%), 41-55 ετών, 39 άτομα (21,7%) και 56 ετών και άνω 38 άτομα (21,2%).

94 άτομα (52,2%) γεννήθηκαν στα Ιωάννινα, ενώ τα υπόλοιπα εκτός της πόλης των Ιωαννίνων. 151 άτομα (83,9%) διαμένουν στην πόλη των Ιωαννίνων. Από τα 180 άτομα τα 121 (67,2%) είναι έγγαμα.

Σχετικά με τη μόρφωσή τους: 26 άτομα (14,4%) είναι στοιχειώδους εκπαίδευσης, 87 άτομα (48,3%) είναι μέσης εκπαίδευσης και 67 άτομα (37,2%) είναι ανωτέρας και ανωτάτης εκπαίδευσης.

Σχετικά με το επάγγελμα: 61 άτομα (33,9%) είναι δημόσιοι υπάλληλοι, 37 άτομα (20,6%) είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 37 άτομα (20,6%)

ελεύθεροι επαγγελματίες, 35 άτομα (19,4%) φοιτητές και 10 άτομα (5,6%) δηλώνουν οικιακά.

Στη συνέχεια ακολουθούν οι κατανομές συχνοτήτων στις διάφορες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου (περιγραφική παρουσίαση).

Κατανομές συχνοτήτων (σε απόλυτους αριθμούς και ποσοστά)

Από τους ερωτηθέντες η συντριπτική πλειοψηφία ήτοι 176 (97,8%) γνωρίζουν ότι υπάρχουν Αλβανοί και Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα και μόνο 4 άτομα (2,2%) απαντούν ότι δεν γνωρίζουν το γεγονός αυτό. 121 άτομα (67,2%) έχουν προσωπική εμπειρία και 58 άτομα (32,2%) έχουν την πληροφόρηση από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. 1 άτομο (0,6%) δεν απάντησε.

Σχετικά με τους λόγους που ανάγκασαν τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες να εγκαταλείψουν την Αλβανία, για μεν τους Αλβανούς: 69 άτομα (38,3%) πιστεύουν ότι οι λόγοι είναι οικονομικοί, 65 άτομα (36,1%) πιστεύουν ότι είναι πολιτικοί και οικονομικοί, ενώ τα υπόλοιπα άτομα πιστεύουν ότι «υπάρχουν και άλλοι λόγοι» εκτός των δύο προαναφερθέντων.

Για τους Βορειοηπειρώτες η εικόνα που παρουσιάζεται είναι κάπως διαφοροποιημένη: 35 άτομα (19,4%) πιστεύουν ότι είναι μόνο οικονομικοί λόγοι, 48 άτομα (26,7%) πιστεύουν ότι είναι οικονομικοί, πολιτικοί και θρησκευτικοί, 50 άτομα (27,8%) πιστεύουν ότι οι λόγοι είναι οικονομικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί, εκπαιδευτικοί και άλλοι, ενώ μόνο 17 άτομα (9,4%) πιστεύουν ότι είναι οικονομικοί και πολιτικοί και μόλις 5 άτομα (2,8%) ότι είναι μόνον πολιτικοί και 5 άτομα (2,8%) δεν απάντησαν.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απαντήσεων οι Αλβανοί προτίμησαν την Ελλάδα και όχι κάποια άλλη χώρα, επειδή:

— είναι γειτονική χώρα (49 άτομα, ήτοι 27,2%), είναι ελεύθερη η είσοδος στην Ελλάδα (39 άτομα, ήτοι 21,7%), είναι καλύτερες οι συνθήκες διαβίωσης (21 άτομα, ήτοι 11,7%), είναι γειτονική χώρα και η είσοδος είναι ελεύθερη 27 άτομα, ήτοι 15%).

Τα υπόλοιπα άτομα αναφέρουν σε συνδυασμούς τους παραπάνω λόγους, αναφέροντας και έναν πρόσθετο λόγο: έρχονται μαζί με τους Βορειοηπειρώτες.

Για τους Βορειοηπειρώτες πιστεύουν ότι προτιμούν την Ελλάδα επειδή:

Αναφορικά με τη στάση και τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης, για την επίλυση του προβλήματος των Αλβανών: 57 άτομα (31,7%) πιστεύουν ότι είναι σωστή, σχεδόν τα 3/5 των ερωτηθέντων 105 άτομα (58,3%) πιστεύουν ότι είναι λάθος και 18 άτομα (10,0%) δεν απάντησαν.

Σχετικά με τις ενέργειες της ελληνικής πολιτείας για την επίλυση του προβλήματος των Βορειοηπειρωτών: 73 άτομα (40,6%) πιστεύουν ότι είναι σωστές, 87 άτομα (48,3%) πιστεύουν ότι είναι λάθος και 20 άτομα (11,1%) δεν απάντησαν.

41 άτομα (22,8%) πιστεύουν πως η στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες επηρεάζει την πολιτική στάση των κυβερνήσεων του εξωτερικού έναντι της Ελλάδας. 33 άτομα (18,3%) πιστεύουν ότι δεν επηρεάζει και τα 3/5 σχεδόν, ήτοι 106 άτομα (58,9%) δεν απαντά.

Ως λόγοι επηρεασμού των ξένων κυβερνήσεων αναφέρονται:

- Η Ελλάδα είναι μέλος της ΕΟΚ, του ΝΑΤΟ κ.λ.π. (25 άτομα, ήτοι 13,9%).
- Επηρεάζονται όσοι έχουν συμφέροντα (23 άτομα, ήτοι 12,8%).
- Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζουν και άλλες χώρες (12 άτομα, ήτοι 6,7%).
- Ένας μεγάλος αριθμός, ήτοι 120 άτομα (66,7%) δεν απαντά.

Αντίθετα, 49 άτομα (27,3%) πιστεύουν ότι οι κυβερνήσεις των άλλων κρατών δεν επηρεάζονται από την ελληνική στάση προς τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες, διότι: «καμιά άλλη χώρα δεν ενδιαφέρεται για την Ελλάδα», ενώ ένας μεγάλος αριθμός ατόμων, ήτοι 131 άτομα (72,8%) δεν απαντά στο ερώτημα. Σ' αυτή την ερώτηση, αλλά και στις δύο προηγούμενες άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι ένας πολύ μεγάλος αριθμός ατόμων είναι διστακτικός να εκφέρει γνώμη. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι η ερώτηση είναι «έκδηλα» πολιτική και να σχετίζεται με το είδος της εργασίας των ερωτηθέντων (δημόσιος ή ιδιωτικός υπάλληλος, ελεύθερος επαγγελματίας).

Στο ερώτημα αν κατά την άπουσή τους αληθεύουν αυτά που διαβάζουμε στον ημερήσιο τύπο και βλέπουμε στην τηλεόραση σχετικά με τους Αλβανούς, ότι δηλαδή πολλοί Αλβανοί καταφεύγουν σε κλοπές και γενικά σε παράνομες και εγκληματικές πράξεις: 78 άτομα (43,3%) απαντά «ναι» (δηλαδή αληθεύουν αυτά που προβάλλονται), ενώ πάνω το 1/2, ήτοι 102 άτομα (56,7%) δεν απαντά. Μόνο 4 άτομα (2,2%) πιστεύουν ότι γίνεται παραπληροφόρηση σχετικά με το θέμα από τα μέσα μαζικής ε-

πικοινωνίας, ενώ τα υπόλοιπα 176 άτομα (97,8%) δεν απαντούν.

Οι λόγοι, που κατά την άποψή τους, αναγκάζουν τους Αλβανούς να καταφύγουν σε παράνομες ή εγκληματικές πράξεις είναι:

- Έλλειψη αναγκαίων πόρων ζωής (107 άτομα, ήτοι 59,4%)
 - Έχουν εγκληματικό παρελθόν (35 άτομα, ήτοι 19,4%)
 - Είναι τρόπος εκδίκησης (14 άτομα, ήτοι 7,8%)
- ενώ 24 άτομα (13,3%) δεν απαντούν.

Στην συντριπτική τους πλειοψηφία, πάνω από τα 4/5 των ερωτηθέντων δηλώνουν ότι δεν έχουν καμιά σχέση και επαφή με Αλβανούς (145 άτομα, ήτοι 79,4%) και μόνο 37 άτομα (20,6%) απαντούν ότι έχουν επαφές. Ως λόγοι, που δεν έχουν σχέση και επαφές προβάλλονται: δεν τους δόθηκε η ευκαιρία (67 άτομα, ήτοι 37,2%), δεν το επεδίωξαν (47 άτομα, ήτοι 26,1%), το αρνήθηκαν (26 άτομα, ήτοι 14,4%), άλλους λόγους (3 άτομα, ήτοι 1,7%), ενώ 37 άτομα (20,6%) δεν απαντούν.

Σχετικά με τους λόγους συναναστροφής με Αλβανούς τα 4/5, ήτοι 144 άτομα (80,0%) δεν απαντούν, 12 άτομα (6,7%) δηλώνουν «τυχαία» και άλλα τόσα «άλλοι λόγοι», 6 άτομα (3,3%) από ανάγκη, 4 άτομα (2,2%) από περιέργεια και μόνο 2 άτομα (1,1%) δηλώνουν ότι επεδίωξαν κάτι τέτοιο.

Από το σύνολο των ερωτηθέντων περίπου τα 4/5 ήτοι 142 άτομα (78,9%) δηλώνουν ότι δεν έχουν γνωστό ή συγγενή Βορειοηπειρώτη και μόνο 37 άτομα (20,6%) δηλώνουν ότι έχουν κάποιον γνωστό ή συγγενή.

Στο ερώτημα αν πιστεύουν ότι η ύπαρξη γνωστού ή συγγενή Βορειοηπειρώτη συνέβαλε στη διαμόρφωση της άποψής τους: 139 άτομα (77,2%) δεν απάντησε, 17 άτομα (9,4%) πιστεύουν ότι «συνέβαλε πολύ», 14 άτομα (7,8%) πιστεύουν «καθόλου», 9 άτομα (5,0%) «αρκετά» και μόνον 1 άτομο (0,6%) δηλώνει «μέτρια».

Σχετικά με την εικόνα που πιστεύουν ότι έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα: 77 άτομα (42,8%) απαντούν «θετική», 66 άτομα (36,1%) «αρνητική», 11 άτομα (6,1%) «ουδέτερη» και 29 άτομα (15,0%) δεν απάντησαν.

Για τους Βορειοηπειρώτες: 109 άτομα (60,6%) πιστεύουν ότι έχουν «θετική» εικόνα για τους Έλληνες και την Ελλάδα, 45 άτομα (25,0%) έχουν «αρνητική», 4 άτομα (2,2%) απάντησαν «ουδέτερη» και 22 άτομα (12,2%) δεν απάντησαν στο ερώτημα.

Στην ερώτηση: «αν υποθέσουμε ότι υπάρχει μία αρνητική στάση των Ελλήνων απέναντι στους Αλβανούς μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη;»: 72 άτομα (40,0%) απαντά «ναι», 2 άτομα (1,1%) απαντά «όχι»

και τα 3/5 περίπου, 106 άτομα (58,9%) δεν απαντά.

Ως λόγος δικαιολόγησης μιας τέτοιας συμπεριφοράς αναφέρονται:

- Εγκληματικές πράξεις (79 άτομα, ήτοι 43,9%)
- Ιστορικοί λόγοι (22 άτομα, ήτοι 12,2%)
- Η είσοδος προκάλεσε ανεργία (14 άτομα, ήτοι 7,8%)
- Είναι άγνωστος και ξένος λαός (10 άτομα, ήτοι 5,6%)
- Παραπληροφόρηση (10 άτομα, ήτοι 5,6%),

ενώ το 1/4, ήτοι 45 άτομα (25%) δεν αναφέρουν κανένα λόγο. Ως λόγος αδικαιολόγητης αρνητικής στάσης 7 άτομα (3,9%) αναφέρουν ως μόνο λόγο ότι: «κάθε λαός έχει τα δικαιώματά του».

Στο ερώτημά μας αν υπάρχουν χαρακτηριστικά που συνδέουν τη μορφή (τον τύπο) ενός Αλβανού και ποιά είναι αυτά, αν υπάρχουν: 82 άτομα (45,6%) απαντούν «η εξωτερική εμφάνιση», 77 άτομα (42,8%) αναφέρουν «εξωτερική εμφάνιση και συμπεριφορά» 13 άτομα (7,2%) αναφέρουν μόνο «τη συμπεριφορά» και 8 άτομα (4,5%) δεν απάντησαν.

Στην ερώτησή μας, που συνήθως συναντούν τους Αλβανούς: 138 άτομα (76,7%) απαντούν «παντού», 20 άτομα (11,1%) απαντούν «στα χωριά», 17 άτομα (9,4%) «στους σταθμούς των λεωφορείων» (ΚΤΕΛ), 2 άτομα (1,1%) αναφέρουν «στην Αστυνομία» και 3 άτομα (1,7%) δεν απάντησαν.

Σχετικά με το αν πιστεύουν ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση σε βάρος των Αλβανών και Βορειοηπειρωτών: 160 άτομα (88,9%) πιστεύουν ότι: «ναι, υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση εις βάρος των Αλβανών», 19 άτομα (10,6%) πιστεύουν ότι «δεν υπάρχει» και 1 άτομο (0,6%) δεν απάντησε.

Για τους Βορειοηπειρώτες 151 άτομα (83,9%) πιστεύουν ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση και 29 άτομα (16,1%) απαντούν με «όχι».

Αναφορικά με το αν οι ίδιοι ήταν στην πραγματικότητα εργοδότες θα προσλάμβαναν στη δουλειά τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες, για τους Αλβανούς απαντούν: 101 άτομα (56,1%) «όχι», 77 άτομα (42,8%) «ναι» και 2 άτομα (1,1%) δεν δίνουν καμία απάντηση. Για τους Βορειοηπειρώτες 110 άτομα (61,1%) απαντούν με «ναι», 66 άτομα (36,7%) με «όχι» και 4 άτομα (2,2%) δεν απάντησαν.

Στο ερώτημα αν θα συμφωνούσαν το παιδί τους στο σχολείο να βρίσκεται στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια, πάνω από το 1/2, ήτοι 97 άτομα (53,9%) απαντούν με «όχι», 79 άτομα (43,9%) με «ναι» και 4 άτομα

(2,2%) δεν απάντησαν.

Στο παραπέρα ερώτημα πως θα αντιδρούσαν σε μια τέτοια περίπτωση που το παιδί τους βρισκόταν στο ίδιο τμήμα με Αλβανούς μαθητές, 51 άτομα (28,3%) απαντούν «με όλα τα μέσα», 8 άτομα (4,4%) θα έπαιρναν το παιδί τους από την τάξη και 121 άτομα (67,3%) δεν απαντούν στο ερώτημα.

Σχετικά με τα συναισθήματα που έχουν για τους Αλβανούς: 83 άτομα (46,1%) απαντούν «θετικά», 54 άτομα (30,0%) απαντούν «ουδέτερα», 31 άτομα (17,2%) απαντούν «αρνητικά» και 12 άτομα (6,7%) δεν απαντούν.

Σχετικά με το τι συναισθήματα νιώθουν για τους Βορειοηπειρώτες: 129 άτομα (71,7%) απαντούν «θετικά», 21 άτομα (11,7%) απαντούν «ουδέτερα», 16 άτομα (8,9%) απαντούν «αρνητικά» και 14 άτομα (7,8%) δεν απάντησαν.

Στην ερώτηση αν είναι διαφορετική η στάση τους απέναντι σε έναν Αλβανό και σε έναν Βορειοηπειρώτη: 109 άτομα (60,6%) απαντά με «ναι» 64 άτομα (35,6%) απαντά με «όχι» και 7 άτομα (3,9%) δεν απαντά. Ως μοναδικός λόγος μιας τέτοιας διαφορετικής συμπεριφοράς, αναφέρεται ή «κοινή ἔθνική καταγωγή» (95 άτομα, ήτοι 52,8%) και 85 άτομα (47,2%) δεν απάντησαν.

Τέλος, στο ερώτημα τί κατά τη γνώμη τους πρέπει να γίνει για την αντιμετώπιση του προβλήματος για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες: 127 άτομα (70,5%) είναι της γνώμης ότι πρέπει να επαναπατρισθούν (επιστροφή) στην Αλβανία και να κλείσουν τα ελληνικά σύνορα και μόνο 29 άτομα (16,1%) είναι της γνώμης ότι πρέπει να βοηθηθούν από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ενώ 24 άτομα (13,4%) δεν απάντησαν στο ερώτημα.

Για τους Βορειοηπειρώτες: 75 άτομα (41,7%) πιστεύουν ότι πρέπει να τους βοηθήσουμε, 66 άτομα (36,7%) ότι πρέπει να επιστρέψουν στα σπίτια τους, 13 άτομα (17,2%) να επιστρέψουν στα σπίτια τους και να βοηθήσουμε και 26 άτομα (14,4%) δεν απάντησαν στο ερώτημα. Στη συνέχεια ακολουθούν οι στατιστικές αναλύσεις.

Στατιστικές αναλύσεις

Αμέσως παρακάτω παρουσιάζονται οι αναλύσεις μεταβλητότητας και τα αποτελέσματά τους. Κατ' αρχήν θα ασχοληθούμε με τις αναλύσεις μεταβλητότητας απλής κατεύθυνσης.

Αναλύσεις μεταβλητότητας απλής κατεύθυνσης

Α. Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με το μορφωτικό επίπεδο.

Πίνακας 3α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποιά ήταν η γνώμη σας για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;»).

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	7.08	11.96	0.0001
Εντός των ομάδων	163	0.59		
Σύνολο	165			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των ομάδων (Α.Ε.Ι. - Μέση), (Α.Ε.Ι. - Στοιχειώδης), (Μέση - Στοιχειώδης)

	Μέσος όρος	Α.Ε.Ι.	Μέση	Στοιχειώδης
Α.Ε.Ι.	1.46		P< 0.05	P< 0.05
Μέση	1.00			P< 0.05
Στοιχειώδης	0.61			

Το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων επηρεάζει την στάση-γνώμη και μάλιστα όσο υψηλότερο είναι τόσο πιο θετική η στάση τους.

Πίνακας 3β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποιά ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοπαιρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;»).

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερία	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	6.71	13.26	0.0001
Εντός των ομάδων	161	0.50		
Σύνολο	163			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των ομάδων (Α.Ε.Ι. -Μέση), (Α.Ε.Ι. -Στοιχειώδης), (Μέση-Στοιχειώδης).

	Μέσος όρος	Α.Ε.Ι.	Μέση	Στοιχειώδης
Α.Ε.Ι.	1.69			P < 0.005
Μέση	1.52			P < 0.05
Στοιχειώδης	0.84			

Το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων επηρεάζει την στάση-γνώμη και μάλιστα όσο υψηλότερο είναι τόσο θετική είναι η στάση τους.

Πίνακας 4α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς?».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P <
Μεταξύ των ομάδων	2	6.04	7.89	0.0005
Εντός των ομάδων	156	0.76		
Σύνολο	158			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των ομάδων (Α.Ε.Ι.-Στοιχειώδης), (Μέση-Στοιχειώδης).

	Μέσος όρος	Α.Ε.Ι.	Μέση	Στοιχειώδης
Α.Ε.Ι.	0.89			P < 0.05
Μέση	0.68			P < 0.05
Στοιχειώδης	0.08			

Είναι άξιο λόγου να αναφέρουμε ότι η στάση των ομάδων είναι αρνητική έως ουδέτερη. Το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων επηρεάζει την στάση-γνώμη και μάλιστα όσο υψηλότερο είναι τόσο πιο ουδέτερη είναι η στάση τους.

Πίνακας 4β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way

analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποιά είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	9.32	13.92	0.0001
Εντός των ομάδων	154	0.66		
Σύνολο	156			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των ομάδων ((Α.Ε.Ι. - Στοιχειώδης), (Μέση - Στοιχειώδης)

	Μέσος όρος	A.E.I.	Μέση	Στοιχειώδης
A.E.I.	1.58			P< 0.05
Μέση	1.49			P< 0.05
Στοιχειώδης	0.58			

Είναι άξιο λόγου να αναφέρουμε ότι η στάση της ομάδας της στοιχειώδους εκπαίδευσης είναι αρνητική έως ουδέτερη ενώ η στάση των άλλων ομάδων είναι ουδέτερη έως θετική.

Το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων επηρεάζει την στάση-γνώμη και μάλιστα όσο υψηλότερο είναι τόσο πιο θετική είναι η στάση τους.

Πίνακας 5α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μία διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποιά νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	0.81	1.81	N.S.
Εντός των ομάδων	146	0.44		
Σύνολο	148			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά

A.E.I.	0.10
Μέση	0.39
Στοιχειώδης	0.24

Παρατηρούμε όμως ότι οι μέσοι όροι όλων των ομάδων δηλώνουν αρνητική στάση. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε στην αρνητική γνώμη που έχουν τα άτομα της έρευνάς μας ανεξάρτητα από τη μόρφωσή τους για τη γνώμη των άλλων Ελλήνων σε ότι αφορά την ερώτηση.

Πίνακας 56. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	10.97	13.59	0.0001
Εντός των ομάδων	148	0.80		
Σύνολο	150			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των ομάδων (Α.Ε.Ι. - Στοιχειώδης), (Μέση-Στοιχειώδης)

	Μέσος όρος	Α.Ε.Ι.	Μέση	Στοιχειώδης
Α.Ε.Ι	1.39			P< 0.05
Μέση	1.31			P< 0.05
Στοιχειώδης	0.27			

Είναι άξιο λόγου να αναφέρουμε ότι η στάση της ομάδας της στοιχειώδης εκπαίδευσης είναι αρνητική ενώ η στάση των άλλων ομάδων είναι ουδέτερη έως θετική.

Το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων επηρεάζει την στάση-γνώμη και μάλιστα όσο υψηλότερο είναι τόσο πιο θετική είναι η στάση τους.

Πίνακας 6α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	0.59	0.69	N.S.
Εντός των ομάδων	150	0.93		
Σύνολο	152			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης δεν διαφέρουν στατιστικά σημαντικά.

	Μέσος όρος	A.E.I.	Μέση	Στοιχειώδης
A.E.I.	1.11			
Μέση	1.11			
Στοιχειώδης	0.85			

Είναι άξιο λόγου να αναφέρουμε ότι οι στάσεις όλων των ομάδων κινούνται στα όρια της ουδετερότητας.

Πίνακας 66. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	1.84	2.29	N.S.
Εντός των ομάδων	155	0.80		
Σύνολο	157			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης δεν διαφέρουν στατιστικά σημαντικά.

	Μέσος όρος	A.E.I.	Μέση	Στοιχειώδης
A.E.I.	1.04			
Μέση	1.40			
Στοιχειώδης	1.53			

Είναι άξιο λόγου να αναφέρουμε ότι οι στάσεις όλων των ομάδων είναι ουδέτερη έως θετική.

Πίνακας 7α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Τι νοιώθετε για τους Αλβανούς;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	1.18	2.04	N.S.
Εντός των ομάδων	165	0.57		
Σύνολο	167			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης δεν διαφέρουν στατιστικά σημαντικά.

	Μέσος όρος	A.E.I.	Μέση	Στοιχειώδης
A.E.I.	1.08			
Μέση	1.27			
Στοιχειώδης	1.43			

Είναι άξιο παρατήρησης το γεγονός ότι η στάση όλων των ομάδων είναι ουδέτερη έως θετική.

Πίνακας 76. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Τι νοιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	2	2.40	6.20	0.01
Εντός των ομάδων	163	0.38		
Σύνολο	165			

Οι μέσοι όροι των 3 ομάδων της μόρφωσης διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των ομάδων (A.E.I. - Στοιχειώδης), (Μέση - Στοιχειώδης)

	Μέσος όρος	A.E.I.	Μέση	Στοιχειώδης
A.E.I.	1.81			P< 0.05
Μέση	1.68			P< 0.05
Στοιχειώδης	1.29			

Αξίζει να αναφερθεί ότι η στάση της ομάδας της στοιχειώδης εκπαίδευσης είναι ουδέτερη ενώ η στάση των άλλων ομάδων είναι θετική. Το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων επηρεάζει την στάση-γνώμη και μάλιστα όσο υψηλότερο είναι τόσο πιο θετική είναι η στάση τους.

Β. Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την ηλικία.

— Η ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis

of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποιά ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;», δεν έδωσε στατιστικό σημαντικό αποτέλεσμα.

Πίνακας 8α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	3	6.04	8.27	0.0001
Εντός των ομάδων	154	0.73		
Σύνολο	157			

Οι μέσοι όροι των 4 ομάδων της ηλικίας διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των πιο κάτω ομάδων ηλικιών:

	Μέσος όρος	18-25	26-40	41-55	56-άνω
18-25 έτη	0.63		P< 0.05		
26-40 έτη	1.00				
41-55 έτη	0.72				
56-άνω έτη	0.10	P< 0.05	P< 0.05	P< 0.05	

Η διακύμανση των τιμών είναι μεταξύ αρνητικής στάσης έως ουδέτερης σε όλες τις ηλικίες. Παρατηρούμε ότι οι ηλικίες έως 55 έτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά με την ηλικία των 56 και άνω. Ιδιαίτερη εντύπωση μας προκαλεί η στατιστικά σημαντική διαφορά που παρατηρείται μεταξύ των ηλικιών 18-25 και 26-40 παρ' ότι η ηλικία 18 - 25 αποτελείται από φοιτητές.

Πίνακας 8β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μεταξύ των ομάδων	3	2.20	2.93	0.05
Εντός των ομάδων	152	0.75		
Σύνολο	155			

Οι μέσοι όροι των 4 ομάδων της ηλικίας διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των πιο κάτω ομάδων ηλικιών:

	Μέσος όρος	18-25	26-40	41-55	56-άνω
18-25 έτη	1.55				
26-40 έτη	1.56				
41-55 έτη	1.27				
56-άνω έτη	1.00	P < 0.05	P < 0.05	P < 0.05	

Η διακύμανση των τιμών είναι μεταξύ ουδετερότητας και θετικής στάσης σε όλες τις ηλικίες. Παρατηρούμε ότι οι ηλικίες έως 40 έτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά με την ηλικία των 56 και άνω.

— Η Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς;», δεν έδωσε στατιστικό σημαντικό αποτέλεσμα.

Πίνακας 9. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πηγή	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P <
Μεταξύ των ομάδων	3	2.84	2.84	0.05
Εντός των ομάδων	146	0.91		
Σύνολο	149			

Οι μέσοι όροι των 4 ομάδων της ηλικίας διαφέρουν στατιστικά σημαντικά και η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των πιο κάτω ομάδων ηλικιών:

	Μέσος όρος	18-25	26-40	41-55	56-άνω
18-25 έτη	1.43				
26-40 έτη	1.36				
41-55 έτη	1.05				
56-άνω έτη	0.85	P < 0.05	P < 0.05		

Η διακύμανση των τιμών είναι μεταξύ ουδετερότητας και θετικής στάσης σε όλες τις ηλικίες. Παρατηρούμε ότι οι ηλικίες έως 40 έτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά με την ηλικία των 56 και άνω.

— Η Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα;», δεν έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα.

— Η Ανάλυση της Μεταβλητικότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα;», δεν έδωσε στατιστικό σημαντικό αποτέλεσμα.

— Η Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Τι νοιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες;», δεν έδωσε στατιστικό σημαντικό αποτέλεσμα.

Γ. Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με το επάγγελμα.

— Οι αναλύσεις μεταβλητότητας κατά μία διεύθυνση (one way analysis of variance) του επαγγέλματος με τις ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάσεις δεν μας έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα ή για την ακρίβεια μας έδωσαν αποτελέσματα ασαφή ($P < 0.1$).

Αναλύσεις μεταβλητότητας δύο διευθύνσεων

Προσπαθήσαμε να δούμε την σχέση μορφωτικού επιπέδου και επαγγέλματος με τις ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάσεις με τις αναλύσεις μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) και βρήκαμε ότι μόνο το μορφωτικό επίπεδο επηρεάζει τις ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάσεις (κάτι που διεξοδικά έχουμε αναλύσει) ενώ ο παράγοντας επάγγελμα όπως και η αλληλεπίδραση μεταξύ μορφωτικού επιπέδου και επαγγέλματος δεν επηρεάζει τις στάσεις.

Οι αναλύσεις μεταβλητότητας των δύο διευθύνσεων μας οδηγούν στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Οι παράγοντες μόρφωση και ηλικία σε διάφορες ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάση.

Πίνακας 10. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς;».

Μεταβλητότητα	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μόρφωση	2	5.71	8.47	0.0001
Ηλικία	3	2.04	8.03	0.05
Αλληλεπίδραση	6	0.84	1.25	N.S.
Υπόλοιπο	144	0.67		
Σύνολο	155	0.83		

Ο παράγοντας μόρφωση επηρεάζει τη γνώμη σε επίπεδο στατιστικά σημαντικό ($P < 0.001$) και ο παράγοντας ηλικία επηρεάζει την γνώμη σε επίπεδο στατιστικά σημαντικό ($P < 0.05$), ενώ η αλληλεπίδραση της μόρφωσης και της ηλικίας δεν επηρεάζει.

Πίνακας 11α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι τα συναισθήματά σας για τους Αλβανούς;».

Μεταβλητότητα	Βαθμοί ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μόρφωση	2	1.96	3.72	0.05
Ηλικία	3	0.25	0.48	N.S.
Αλληλεπίδραση	6	1.85	3.52	0.01
Υπόλοιπο	153	0.52		
Σύνολο	164	0.83		

Ο παράγοντας μόρφωση επηρεάζει την γνώμη σε επίπεδο στατιστικά σημαντικό ($P < 0.05$) και ο παράγοντας ηλικία δεν επηρεάζει την γνώμη, ενώ η αλληλεπίδραση της μόρφωσης και της ηλικίας επηρεάζει σε βαθμό στατιστικά σημαντικό ($P < 0.01$).

Πίνακας 11β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας στην ε-

Μεταβλητότητα	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μόρφωση	2	.935	1.224	N.S.
Φύλο	1	7.496	9.812	0.01
Αλληλεπίδραση	2	9.784	12.808	0.0001
Υπόλοιπο	126	.764		
Σύνολο	131	.916		

Ο παράγοντας «μόρφωση» δεν επηρεάζει την γνώμη σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο, ενώ ο παράγοντας «φύλο» την επηρεάζει ($P < 0.01$), καθώς επίσης και η αλληλεπίδραση της μόρφωσης και του φύλου επηρεάζει σε βαθμό στατιστικά σημαντικό $P < 0.05$).

Πίνακας 16: Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου στην ερώτηση: «Τι νοιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες;»

Μεταβλητότητα	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μόρφωση	2	1.868	5.599	0.01
Φύλο	1	1.406	4.216	0.05
Αλληλεπίδραση	2	.448	1.344	N.S.
Υπόλοιπο	126	.334		
Σύνολο	131	.389		

Όπως διαπιστώνεται και από τον πίνακα, η μόρφωση επηρεάζει τη γνώμη σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο ($P < 0.01$), καθώς επίσης και το φύλο ($P < 0.05$), ενώ η αλληλεπίδραση της μόρφωσης και του φύλου δεν την επηρεάζει σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο.

Όλες οι άλλες αναλύσεις Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (Zweifache Varianzanalyse) του μορφωτικού επιπέδου και φύλου με άλλες ερωτήσεις στάσης του ερωτηματολογίου έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές.

Οι παράγοντες μόρφωση και τόπος γέννησης σε ερωτήσεις που υποδηλώνουν στάση.

Πίνακας 17: Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου γέννη-

σης στην ερώτηση: «Ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;»

Μεταβλητότητα	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μόρφωση	2	1.910	3.739	0.05
Τόπος γέννησης	1	2.747	5.377	0.05
Αλληλεπίδραση	2	.401	.784	N.S.
Υπόλοιπο	142	.511		
Σύνολο	147	.592		

Από την ανάλυση διαπιστώνουμε ότι τόσο ο παράγοντας εκπαίδευση όσο και ο παράγοντας τόπος γέννησης επηρεάζουν την στάση στην ερώτηση σχετικά με την γνώμη που είχαν για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο ($P < 0.05$), ενώ αντίθετα η αλληλεπίδραση του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου γέννησης δεν την επηρεάζει.

Όλες οι άλλες αναλύσεις Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου γέννησης, καθώς επίσης του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου διαμονής με άλλες ερωτήσεις στάσης του ερωτηματολογίου έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές.

Πίνακας 18: Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου γέννησης στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;»

Μεταβλητότητα	Βαθμοί Ελευθερίας	Μέσα Τετράγωνα	F-τιμή	P<
Μόρφωση	2	2.235	3.476	0.05
Τόπος γέννησης	1	1.691	2.630	N.S.
Αλληλεπίδραση	2	2.482	3.860	0.05
Υπόλοιπο	142	.643		
Σύνολο	147	.781		

Εδώ διαπιστώνεται ότι ο παράγοντας «μόρφωση» επηρεάζει την γνώμη σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο ($P < 0.05$), ενώ ο τόπος γέννησης δεν την επηρεάζει. Επίσης η αλληλεπίδραση του μορφωτικού επιπέδου και

του τύπου γέννησης επηρεάζει την γνώμη σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο ($P < 0.05$).

Σε σύνδεση με τις αναλύσεις μεταβλητότητας θα ήθελα αμέσως παρακάτω να παρουσιάσω ορισμένα αποτελέσματα, τα οποία εξήχθησαν από τις στατιστικές αναλύσεις, χρησιμοποιώντας το στατιστικό κριτήριο *t-test groups*.

Συγκρίσεις με το στατιστικό κριτήριο t-test groups

Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «φύλο» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Οι συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τη μεταβλητή «φύλο» (στις ομάδες « Άνδρες» και «Γυναίκες» έδειξαν ότι:

1. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα*» με τη μεταβλητή «φύλο» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t=3.19$, $df=161.84$, $P < 0.01$) με υψηλότερες τιμές στην ομάδα των γυναικών. Η αντίστοιχη σύγκριση για τους Αλβανούς δεν έδειξε στατιστική σημαντική διαφορά.

2. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς*» με τη μεταβλητή «φύλο», στις ομάδες « Άνδρες» και «Γυναίκες» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t=2.40$, $df=157$, $P < 0.05$) με χαμηλές τιμές στην ομάδα των γυναικών. Η αντίστοιχη σύγκριση της μεταβλητής «*γνώμη για τους Βορειοηπειρώτες*» δεν έδειξε στατιστική σημαντική διαφορά με υψηλότερες όμως τιμές στην ομάδα των γυναικών. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι γυναίκες του δείγματος έχουν πιο «αρνητική» στάση έναντι των Αλβανών και «πιο θετική» έναντι των Βορειοηπειρωτών, απ' ό,τι η ομάδα των ανδρών.

3. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς*» με τη μεταβλητή «φύλο» έδειξε ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφορά με χαμηλές τιμές και στις δύο ομάδες των φύλων, αλλά με «χαμηλότερες» τιμές στις γυναίκες. Αντίθετα, η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*αντίληψη για τους Βορειοηπειρώτες*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t=-2.61$, $df=149$,

$P < 0.01$) με υψηλές τιμές και στις δύο ομάδες των φύλων, αλλά με υψηλότερες τιμές στις γυναίκες. Δηλαδή οι γυναίκες πιστεύουν ότι στην ελληνική «κοινή γνώμη» επικρατεί περισσότερο «αρνητική» αντίληψη για τους Αλβανούς απ' ό,τι πιστεύουν οι άνδρες και περισσότερο «θετική» για τους Βορειοηπειρώτες.

4. Επίσης, η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια κατά την άποψή σας είναι η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα;*» με τη μεταβλητή «*φύλο*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.09$, $df = 151$, $P < 0.05$) και με υψηλότερες τιμές στην ομάδα των γυναικών.

5. Η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*εικόνα των Βορειοηπειρωτών για τους Έλληνες και την Ελλάδα*» με τη μεταβλητή «*φύλο*» δεν έδειξε στατιστική σημαντική διαφορά, οι τιμές όμως είναι πιο υψηλές (θετικές) για τους Βορειοηπειρώτες και στις δύο ομάδες φύλων απ' ό,τι για τους Αλβανούς με υψηλότερες όμως τιμές στην ομάδα των γυναικών.

6. Επίσης, η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*συναισθήματα για τους Αλβανούς*» (τι νιώθετε για τους Αλβανούς) με την μεταβλητή «*φύλο*» έδειξε ότι δεν υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά με υψηλότερες τιμές στην ομάδα των γυναικών.

7. Αντίθετα, η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες*» με τη μεταβλητή «*φύλο*» έδειξε μία στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.45$, $df = 156.46$, $P < 0.05$) με υψηλές τιμές και στις δύο ομάδες με υψηλότερες όμως τιμές στην ομάδα του γυναικείου πληθυσμού.

Συμπερασματικά, συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «*φύλο*» μπορούμε να ισχυριστούμε ότι παρατηρείται μία περισσότερο «συναισθηματική» συμπεριφορά των γυναικών του δείγματος απ' ό,τι των ανδρών, η οποία κινείται προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, ανάλογα με τη μεταβλητή. Ίσως, αυτό να εξηγείται από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Αλβανών στην Ελλάδα είναι άνδρες και συνδέοντάς το αυτό με την παρουσίαση της εγκληματικότητας των Αλβανών από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας να αισθάνονται ότι «απειλούνται» και να διακατέχονται από περισσότερους φόβους και ανασφάλειες απ' ό,τι οι άνδρες.

Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «τόπος γέννησης» με το *t-test groups* στατιστικό κριτήριο.

Οι συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με την μεταβλητή «τόπος γέννησης» στις ομάδες απαντήσεων: «Ιωάννινα» και «Αλλού» έδειξαν ότι:

1. Η σύγκριση των μέσων της μεταβλητής «ποια ήταν η γνώμη σας για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;» με τον παράγοντα «τόπος γέννησης» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.69$, $df = 163$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα των απαντήσεων εκείνων που γεννήθηκαν «Αλλού».

2. Επίσης η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;» με τον παράγοντα «τόπος γέννησης» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.10$, $df = 160.23$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα εκείνων που γεννήθηκαν «Αλλού», δηλαδή εκτός Ιωαννίνων.

3. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;» με τον παράγοντα «τόπος γέννησης» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.10$, $df = 148$, $P < 0.05$) με υψηλές και εδώ τιμές στην ομάδα που γεννήθηκε εκτός της πόλης των Ιωαννίνων.

4. Η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων των μεταβλητών που υποδηλώνουν γνώμη και στάσεις, με τη μεταβλητή «γνώμη για τους Αλβανούς» όπως και οι άλλες συγκρίσεις με άλλες μεταβλητές του ερωτηματολογίου δεν έδειξαν στατιστικές σημαντικές διαφορές.

Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «τόπος διαμονής» με το *t-test groups* στατιστικό κριτήριο.

Οι συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τη μεταβλητή «τόπος διαμονής» (στις ομάδες απαντήσεων «Ιωάννινα» και «Αλλού») οδήγησαν στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια ήταν η γνώμη σας για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;» με τον παράγοντα «τόπος διαμονής» έδειξε ότι υπάρ-

χει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.47$, $df = 163$, $P < 0.05$) με υψηλότερες τιμές στην ομάδα που διαμένει «Αλλού» (εκτός της πόλης των Ιωαννίνων).

2. Επίσης, η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα*» με τον παράγοντα «*τόπος διαμονής*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -3.02$, $df = 70.50$, $P < 0.01$) με υψηλότερες και εδώ τιμές στην ομάδα που διαμένει εκτός της πόλης των Ιωαννίνων.

3. Η σύγκριση επίσης των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια είναι τώρα η γνώμη σας για τους Αλβανούς*» με τον παράγοντα «*τόπος διαμονής*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.49$, $df = 57.09$, $P < 0.05$) με υψηλές και εδώ τιμές στην ομάδα που διαμένει «Αλλού», δηλαδή εκτός Ιωαννίνων.

4. Μια σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*γνώμη για τους Βορειοηπειρώτες τώρα (ποιά είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες)*» στις ομάδες απαντήσεων «Ιωάννινα» και «Αλλού» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.20$, $df = 56.55$, $P < 0.05$) που οφείλεται στις υψηλές τιμές της ομάδας που διαμένει «Αλλού».

5. Επίσης, η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς*» με τον παράγοντα «*τόπος διαμονής*» έδειξε ότι υπάρχει μια στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 4.12$, $df = 139.14$, $P < 0.001$) με χαμηλές τιμές στην ομάδα που διαμένει «Αλλού». Η αντίστοιχη συσχέτιση για τους Βορειοηπειρώτες δεν έδειξε στατιστική σημαντική διαφορά.

6. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*τι νιώθετε για τους Αλβανούς;*» με τον παράγοντα «*τόπος διαμονής*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.27$, $df = 165$, $P < 0.05$) με υψηλότερες μέσες τιμές στην ομάδα που διαμένει εκτός Ιωαννίνων.

7. Και η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες*» (τί νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες;) με τον παράγοντα «*τόπος διαμονής*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.28$, $df = 68.30$, $P < 0.05$) με υψηλές τιμές στην ομάδα που διαμένει «Αλλού».

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι, όπως στον παράγοντα «*τόπος γέννησης*» έτσι και στον παράγοντα «*τόπος διαμονής*», η ομάδα εκείνη του πληθυσμού που γεννήθηκε και διαμένει εκτός Ιωαννίνων έχει μία συγκε-

κριμένη στάση που είναι δύσκολο να ερμηνευθεί με τα υπάρχοντα στοιχεία και δεδομένα. Μία πιθανή εξήγηση που μπορεί να δοθεί σ' αυτό το εύρημα είναι ότι εδώ πρόκειται για άτομα που είναι δημόσιοι υπάλληλοι ή/και φοιτητές που προσωρινά διαμένουν ή εργάζονται στα Ιωάννινα και επομένως δεν διακατέχονται από τους φόβους και τις ανασφάλειες που διακατέχονται οι περισσότεροι μόνιμοι κάτοικοι των Ιωαννίνων.

Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «παρουσίαση του προβλήματος των Αλβανών από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «παρουσίαση του προβλήματος» (πιστεύετε ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης παρουσιάζουν το θέμα για τους Αλβανούς, όπως στην πραγματικότητα έχει;) στις ομάδες απαντήσεων «ναι» και «όχι», βρήκαμε ότι:

1. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς» με τον παράγοντα «παρουσίαση προβλήματος από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 2.34$, $df = 96.05$, $P < 0.05$) με υψηλές τιμές στην ομάδα απαντήσεων του «ναι» και χαμηλές στην ομάδα του «όχι».

2. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες» με τον παράγοντα «παρουσίαση του προβλήματος» από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 3.29$, $df = 148$, $P < 0.01$) με χαμηλές τιμές στην ομάδα απαντήσεων του «όχι» και υψηλές στην ομάδα του «ναι».

3. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες» με τον ίδιο παράγοντα «παρουσίαση του θέματος» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 3.16$, $df = 162.45$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα των απαντήσεων «ναι».

4. Η αντίστοιχη σύγκριση της μεταβλητής «συναισθήματα για τους Αλβανούς» και του παράγοντα «παρουσίαση του θέματος από τα ΜΜΕ» δεν έδειξε στατιστική σημαντική διαφορά.

Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλλευση Αλβανών και Βορειοηπειρωτών» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την ερώτηση: «πιστεύετε ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση εις βάρος: α)Αλβανών εργαζομένων, β)Βορειοηπειρωτών εργαζομένων» στις ομάδες απαντήσεων «ναι» και «όχι» χρησιμοποιώντας το t-test groups στατιστικό κριτήριο διαπιστώσαμε ότι:

Για τους Αλβανούς:

1. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια κατά την άποψή σας είναι η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα» με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλλευση» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -2.23$, $df = 150$, $P < 0.05$) με υψηλές μέσες τιμές στην ομάδα του «όχι».

Για τους Βορειοηπειρώτες:

2. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες» με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλλευση» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική στατιστική διαφορά ($t = -2.90$, $df = 44.06$, $P < 0.01$) με υψηλές μέσες τιμές στην ομάδα του «όχι».

3. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες» με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλλευση» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική στατιστική διαφορά ($t = -2.66$, $df = 149$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα του «όχι».

4. Συγκρίνοντας επίσης τις μέσες τιμές της μεταβλητής «τι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες» με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλλευση» βρέθηκε σημαντική στατιστική διαφορά ($t = -2.94$, $df = 80.10$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα του «όχι».

5. Οι αντίστοιχες συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις ή γνώμη (π.χ. «τωρινή γνώμη, «αντίληψη Ελλήνων», «συναισθήματα που νιώθουν για τους Αλβανούς»), με τον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλλευση» δεν έδειξαν σημαντικές διαφορές.

Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «πρόσληψη Αλθανών και Βορειοηπειρωτών σε θέσεις εργασίας» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών του ερωτηματολογίου που υποδηλώνουν στάση με την ερώτηση: «αν στην πραγματικότητα είστε εργοδότης θα προσλαμβάνατε στη δουλειά σας: α) Αλθανούς, β) Βορειοηπειρώτες;» (απαντήσεις «ναι» και «όχι») χρησιμοποιώντας το t-test groups στατιστικό κριτήριο βρήκαμε ότι:

Για τους Βορειοηπειρώτες:

1. Η σύγκριση των μέσων της μεταβλητής «ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες» με τον παράγοντα «πρόσληψη Βορειοηπειρωτών» έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ($t = 2.95$, $df = 151$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα του «ναι».

2. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες» με τον παράγοντα «πρόσληψη Βορειοηπειρωτών» έδειξε ότι και εδώ υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ($t = 4.47$, $df = 145$, $P < 0.0001$), η οποία οφείλεται στις υψηλές μέσες τιμές της ομάδας του «ναι» και τις χαμηλές της ομάδας των «όχι».

3. Επίσης και η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «τι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες» (συναισθήματα) με τον παράγοντα «πρόσληψη Βορειοηπειρωτών» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 3.62$, $df = 86.35$, $P < 0.0001$) με υψηλές τιμές στην ομάδα του «ναι».

Για τους Αλθανούς:

4. Οι αντίστοιχες συγκρίσεις για τους Αλθανούς έδειξαν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές.

Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με τον παράγοντα «διαφορετική στάση απέναντι σε έναν Αλθανό απ' ότι σε έναν Βορειοηπειρώτη» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάση με την ερώτηση «είναι διαφορετική η στάση σας απέναντι σε έναν Αλθανό απ' ότι σε έναν Βορειοηπειρώτη» βρήκαμε ότι:

1. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες*» με τον παράγοντα «*διαφορετική στάση σε έναν Αλβανό απ' ότι σ' έναν Βορειοηπειρώτη*» (απαντήσεις «*ναι*» και «*όχι*»), έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 2.60$, $df = 148$, $P < 0.01$) με υψηλότερες τιμές στην ομάδα που απαντούν «*ναι*».

2. Η αντίστοιχη σύγκριση μεταξύ των μέσων τιμών της μεταβλητής «*τωρινή γνώμη για τους Αλβανούς*» με την μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» έδειξε ότι δεν υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά.

3. Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών «*ποια νομίζετε ότι είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς*» με τη μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 2.00$, $df = 140.87$, $P < 0.05$) με υψηλές τιμές στην ομάδα του «*ναι*» και χαμηλότερες στην ομάδα του «*όχι*».

4. Επίσης, η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια νομίζετε ότι είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες*» με την μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική στατιστική διαφορά ($t = 3.26$, $df = 142$, $P < 0.01$) με υψηλές τιμές στην ομάδα του «*ναι*» και χαμηλές τιμές στην ομάδα του «*όχι*».

5. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*ποια κατά την άποψή σας είναι η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα*» με την μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = 2.89$, $df = 152$, $P < 0.01$) με μεγαλύτερες τιμές στην ομάδα των «*ναι*».

6. Η αντίστοιχη σύγκριση των μέσων τιμών της ίδιας μεταβλητής «*εικόνα των Αλβανών για τους Έλληνες και την Ελλάδα*» με την μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» δεν έδειξε σημαντική διαφορά.

7. Επίσης, η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*πι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες*» με την μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = 4.29$, $df = 85.30$, $P < 0.001$) με υψηλότερες τιμές στην ομάδα του «*ναι*».

8. Η αντίστοιχη σύγκριση της ίδιας μεταβλητής «*πι νιώθετε για τους Αλβανούς*» με την μεταβλητή «*διαφορετική στάση*» δεν έδειξε σημαντική διαφορά.

Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «παδί στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια» με το *t-test groups* στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την ερώτηση: «Θα συμφωνούσατε το παιδί σας να βρίσκεται στο ίδιο τμήμα με Αλβανούς μαθητές» χρησιμοποιώντας το *t-test groups* στατιστικό κριτήριο, διαπιστώσαμε ότι:

1. Σύγκρουση των μέσων τιμών των μεταβλητών «ποια ήταν η γνώμη σας για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα» και «παιδί στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια» (απαντήσεις «ναι» και «όχι») έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 4.82$, $df = 160$, $P < 0.0001$) η οποία οφείλεται στις υψηλές τιμές της ομάδας του «ναι» και τις χαμηλές τιμές της ομάδας του «όχι».

2. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς» με την μεταβλητή «παιδί στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 2.06$, $df = 153$, $P < 0.05$) η οποία οφείλεται στις χαμηλές τιμές της ομάδας του «όχι» και τις υψηλότερες τιμές της ομάδας του «ναι».

3. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «τι νιώθετε για τους Αλβανούς» με την μεταβλητή «παιδί στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 7.69$, $df = 163$, $P < 0.0001$) η οποία οφείλεται στις υψηλές τιμές της ομάδας του «ναι» και τις χαμηλές της ομάδας του «όχι».

Συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την μεταβλητή «αντιμετώπιση του προβλήματος» με το *t-test groups* στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με την ερώτηση: «τι πρέπει να γίνει κατά τη γνώμη σας για την αντιμετώπιση του προβλήματος για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες» χρησιμοποιώντας το *t-test groups* στατιστικό κριτήριο διαπιστώσαμε ότι:

Για τους Αλβανούς:

1. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «ποια ήταν η γνώ-

μη σας για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα» με την μεταβλητή «αντιμετώπιση του προβλήματος» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.70$, $df = 131$, $P < 0.01$). Οι τιμές εκείνων που πιστεύουν ότι πρέπει να τους βοηθήσουμε είναι υψηλότερες από τις τιμές της ομάδας εκείνης που έχουν άποψη ότι πρέπει να απελαθούν ή να επιστρέψουν στα σπίτια τους.

2. Σύγκριση των μέσων τιμών της ίδιας μεταβλητής «ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς» με την μεταβλητή «αντιμετώπιση του προβλήματος» έδειξε επίσης στατιστική σημαντική διαφορά $t = -3.21$, $df = 132$, $P < 0.01$) που οφείλεται στις υψηλές τιμές της ομάδας «βοήθεια» και τις χαμηλές τιμές της ομάδας «απέλαση» ή «επιστροφή».

Για τους Βορειοηπειρώτες:

3. Η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών «ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα» (με ομάδες απαντήσεων όπως και για τους Αλβανούς «βοήθεια» και «απέλαση» ή «επιστροφή») και «αντιμετώπιση του προβλήματος των Βορειοηπειρωτών» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -4.77$, $df = 125.06$, $P < 0.001$) η οποία, προφανώς, οφείλεται στις υψηλές τιμές της ομάδας «βοήθεια» και τις χαμηλές τιμές της ομάδας «απέλαση» ή «επιστροφή».

4. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών της ίδιας μεταβλητής «ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες» με τη μεταβλητή «αντιμετώπιση του προβλήματος των Βορειοηπειρωτών» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.82$, $df = 137$, $P < 0.005$). Κι εδώ η ομάδα «βοήθεια» παίρνει υψηλές τιμές απ' την ομάδα «απέλαση» ή «επιστροφή».

5. Επίσης, και η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «τι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -2.97$, $df = 128.02$, $P < 0.005$), όπου κ' εδώ η ομάδα «βοήθεια» παίρνει υψηλότερες τιμές απ' ότι η ομάδα «απέλαση» ή «επιστροφή».

6. Όλες οι άλλες συγκρίσεις των μέσων τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τη μεταβλητή «αντιμετώπιση του προβλήματος» έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικές σημαντικές διαφορές.

Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «συναναστροφή με Αλβανούς» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίναμε με το στατιστικό κριτήριο t-test τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «συναναστροφή με Αλβανούς» στις ομάδες απαντήσεων «ναι» και «όχι» και δεν βρέθηκαν στατιστικές διαφορές.

Συγκρίσεις των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «γνωστός» ή «συγγενής» Βορειοηπειρώτης με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Και εδώ όλες οι σχετικές συγκρίσεις που κάναμε μεταξύ των τιμών των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις με τον παράγοντα «έχετε κανέναν γνωστό ή συγγενή σας που να είναι Βορειοηπειρώτης» δεν έδειξαν στατιστικές σημαντικές διαφορές.

Συγκρίσεις των μέσων των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις ή γνώμη με την μεταβλητή «χαρακτηριστικά ενός Αλβανού» με το t-test groups στατιστικό κριτήριο.

Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών που υποδηλώνουν στάσεις ή γνώμη, όπως «γνώμη που έχουν τώρα», «αντίληψη που πιστεύουν ότι επικρατεί στους υπόλοιπους Έλληνες για τους Αλβανούς», «εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα» και «συναισθήματα για τους Αλβανούς» με τις μεταβλητές «υπάρχουν χαρακτηριστικά που δίνουν τον τύπο ενός Αλβανού; Ποια;» στις ομάδες «εξωτερική εμφάνιση και «εξωτερική εμφάνιση και συμπεριφορά» (όπως αυτές διαμορφώθηκαν από την ομαδοποίηση των ανοιχτών απαντήσεων) βρέθηκε ότι δεν υπάρχουν στατιστικές διαφορές.

Συγκρίσεις με Chi²

Οι διάφορες συγκρίσεις που έγιναν με το στατιστικό κριτήριο Chi² έδειξαν ότι:

1. Συγκρίνοντας τις ομάδες εκπαίδευσης (στοιχειώδης, μέση, ανώτερη και ανώτατη) των ατόμων του δείγματος με την ερώτηση «αν θα

συμφωνούσαν το παιδί τους να βρίσκεται στο ίδιο τμήμα με Αλβανάκια» (απαντήσεις «ναι» και «όχι»), διαπιστώσαμε ότι υπάρχει μια στατιστικά σημαντική διαφορά ($\chi^2 = 13.58071$, $df=2$, $P < 0.001$). Εδώ επιβεβαιώνεται ένα αναμενόμενο αποτέλεσμα, ότι δηλαδή όσο υψηλότερη είναι η μόρφωση των ατόμων του δείγματος τόσο ανεβαίνει και το ποσοστό των καταφατικών απαντήσεων, σχετικά με την παραμονή του παιδιού τους στην ίδια σχολική τάξη με τα Αλβανάκια. Αντίθετα όσο πιο χαμηλό είναι το μορφωτικό επίπεδο τόσο πιο υψηλό είναι το ποσοστό των αρνητικών απαντήσεων.

Θέλοντας όμως να εξετάσουμε πιο λεπτομερειακά αυτή τη στάση συγκρίναμε την μεταβλητή «μόρφωση» με την μεταβλητή «*πως θα αντιδρούσατε*» (αντίδραση). Απο τις απαντήσεις της δεύτερης μεταβλητής προέκυψαν δύο ομάδες: α) «Θα έπαιρνα το παιδί από το τμήμα» και β) «με όλα τα μέσα». Οι αναλύσεις του χ^2 δεν έδειξαν καμία στατιστική διαφορά, είναι άξιο όμως παρατήρησης και σχολιασμού το γεγονός ότι κι εδώ το μορφωτικό επίπεδο παίζει αποφασιστικό ρόλο στον τρόπο συμπεριφοράς. Δηλαδή, από εκείνους που στην προηγούμενη σχετική ερώτηση απάντησαν ότι δεν θα συμφωνούσαν το παιδί τους να βρίσκεται στην ίδια τάξη με Αλβανούς μαθητές, το 86,4% (51 άτομα) θα χρησιμοποιούσε κάθε μέσο (ακόμα δηλαδή και σκληρούς τρόπους, π.χ. βία), ενώ μόνο ένα 13,6% (8 άτομα) θα μετέφερε το παιδί του σε άλλο τμήμα, δηλαδή θα χρησιμοποιούσε «ήπιες» μορφές αντίδρασης.

Από τα παραπάνω ευρήματα, μπορούμε να διατυπώσουμε με βεβαιότητα την άποψη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο κοινωνικός ρατσισμός και οι διάφορες μορφές τους σχετίζονται με την μόρφωση και την εκπαίδευση. Επομένως, ένα βασικό όπλο για την καταπολέμηση του κοινωνικού ρατσισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η υψηλή μόρφωση και εκπαίδευση.

2. Η σύγκριση των δύο μεταβλητών «*πώς κρίνετε τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στους Αλβανούς*» και «*πώς κρίνετε τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στους Βορειοηπειρώτες*» με τις κατηγορίες απαντήσεων «σωστή», «λάθος» έδειξε ότι υπάρχει μία στατιστικά σημαντική διαφορά ($\chi^2 = 62.81706$, $df=1$, $P < 0.001$). Την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης 55 άτομα (34,8%) την θεωρούν «σωστή» και 103 άτομα (65,2%) την θεωρούν «λάθος». Την πολιτική για τους Βορειοηπειρώτες 73 άτομα (46,2%) την θεωρούν «σωστή», ενώ 85 άτομα (53%) την θεωρούν «λάθος». Κι εδώ διαπιστώνουμε ότι αυτή η

διαφορετική στάση των ερωτηθέντων είναι πιο ευνοϊκή για τους Βορειοηπειρώτες.

3. Η σύγκριση των μεταβλητών «πιστεύετε ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση εις βάρος των Αλβανών εργαζομένων» και «πιστεύετε ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση εις βάρος των Βορειοηπειρωτών εργαζομένων» στην Ελλάδα με τις ομάδες απαντήσεων «ναι» και «όχι», έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($\chi^2 = 47.10648$, $df = 1$, $P < 0.0001$). Για τους Αλβανούς 160 άτομα (89,4%) πιστεύουν ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση. Για τους Βορειοηπειρώτες 150 άτομα (83,8%) πιστεύουν ότι υπάρχει μισθολογική εκμετάλλευση και 29 άτομα (16,2%) πιστεύουν πως δεν υπάρχει εκμετάλλευση.

Διαπιστώνουμε λοιπόν εδώ ότι στην συντριπτική τους πλειοψηφία τα άτομα του δείγματος έχουν τη γνώμη ότι τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες τους εκμεταλλεύονται μισθολογικά.

4. Επίσης, η σύγκριση των δύο ερωτήσεων «αν στην πραγματικότητα είστε εργοδότης, θα προσλαμβάνατε στη δουλειά σας Αλβανούς» και «αν στην πραγματικότητα είστε εργοδότης, θα προσλαμβάνατε στην δουλειά σας Βορειοηπειρώτες» με τις ομάδες απαντήσεων «ναι» και «όχι» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($\chi^2 = 60.11339$, $df = 1$, $P < 0.0001$). Εδώ διαπιστώνουμε ότι 75 άτομα (42,6%) θα προσλάμβαναν Αλβανούς, ενώ 101 άτομα (57,4%) δεν θα προσλάμβαναν. 110 άτομα (62,5%) θα προσλάμβαναν Βορειοηπειρώτες και 66 άτομα (37,5%) δεν θα προσλάμβαναν. Και εδώ διαπιστώνουμε μία διάκριση σε ό,τι αφορά την «εργοδοτική» συμπεριφορά των ατόμων του δείγματος, σε σχέση με την πρόσληψη σε θέσεις εργασίας Αλβανών και Βορειοηπειρωτών σε βάρος των Αλβανών.

Συγκρίσεις παραγόντων με t-test-pairs

Για τους Αλβανούς:

1. Συγκρίναμε με το στατιστικό κριτήριο t-test-pairs τις μέσες τιμές των παραγόντων «γνώμη για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα» και «γνώμη για τους Αλβανούς τώρα» και βρήκαμε μια στατιστική σημαντική διαφορά ($t = 5.28$, $df = 152$, $P < 0.001$). Εδώ παρατηρούμε ότι η γνώμη των ερωτηθέντων για τους Αλβανούς πριν αυτοί έρθουν στην Ελλάδα ήταν «ουδέτερη», τώρα που έχουν έρθει και έχει δημιουργηθεί το πρόβλημα αλλάζουν στάση και η γνώμη τους γίνεται «αρνητική».

2. Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των παραγόντων της προηγούμενης ερώτησης με τις μέσες τιμές της μεταβλητής «*ποια νομίζετε ότι είναι η αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα για τους Αλβανούς*» διαπιστώνουμε επίσης μια σημαντική διαφορά ($t = 10.67$, $df = 144$, $P < 0.001$). Αυτή η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι ενώ οι μέσες τιμές για τη γνώμη που είχαν πριν για τους Αλβανούς είναι υψηλότερες και κινούνται στο επίπεδο «ουδέτερη» οι τιμές της γνώμης σχετικά με την αντίληψη που επικρατεί στην Ελλάδα είναι ακόμη πιο χαμηλές. Δηλαδή, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι η γνώμη που επικρατεί τώρα στην Ελλάδα για τους Αλβανούς είναι ακόμη πιο «αρνητική» από αυτή που είχαν αυτοί πριν.

3. Η σύγκριση των μέσων τιμών της ίδιας μεταβλητής με τα «*αισθήματα που νιώθουν για τους Αλβανούς*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -2.29$, $df = 157$, $P < 0.05$). Απ' ό,τι δείχνουν τα αποτελέσματα των αναλύσεων εδώ, η στάση των ατόμων του δείγματος, σε ό,τι αφορά τον συναισθηματικό τομέα είναι «θετική». Ίσως εδώ εκφράζεται περισσότερο η ανθρωπίνη πλευρά σχετικά με το πρόβλημα.

Για τους Βορειοηπειρώτες:

4. Η σύγκριση των μέσων τιμών της μεταβλητής «*γνώμη για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα*» με τη «*γνώμη που πιστεύουν ότι έχουν οι υπόλοιποι Έλληνες για τους Βορειοηπειρώτες*» έδειξε μια σημαντική διαφορά ($t = 3.30$, $df = 146$, $P < 0.01$). Η γνώμη για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα ήταν περισσότερο «θετική» απ' ό,τι είναι σήμερα. Παρ' ό,τι και εδώ παρατηρούμε μια πτωτική τάση των μέσων τιμών της αντίληψης που πιστεύουν ότι επικρατεί στους Έλληνες συγκρίνοντας αυτό το εύρημα με το αντίστοιχο εύρημα για τους Αλβανούς (σημείο 1) παρατηρούμε σαφώς μια εντελώς διαφορετική στάση σχετικά με τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες προς «όφελος» των Βορειοηπειρωτών.

5. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών της ίδιας μεταβλητής με την μεταβλητή «*τι νιώθουν για τους Βορειοηπειρώτες*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ($t = -3.06$, $df = 155$, $P < 0.001$). Και εδώ (όπως και για τους Αλβανούς, σημείο 2) παρατηρούμε ότι τα συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες είναι «θετικά» και μάλιστα όπως αναμενόταν περισσότερο ευνοϊκά γι' αυτούς απ' ό,τι για τους Αλβανούς.

Για τους Αλβανούς:

6. Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των μεταβλητών «*τωρινή γνώμη για τους Αλβανούς*» και «*αντίληψη που επικρατεί στην Ελλάδα*» διαπιστώνουμε μία σημαντική διαφορά ($t = 6.21$, $df = 146$, $P < 0.001$). Παρ' ότι η γνώμη των ατόμων του δείγματος είναι «αρνητική» η αντίληψη που πιστεύουν ότι επικρατεί στην Ελλάδα πέρα από τη δική τους γνώμη, είναι ακόμη πιο πολύ «αρνητική». Εδώ είναι πολύ πιθανόν η τάση για «κοινωνικά αποδεκτή» απάντηση σε καθαρά προσωπική ερώτηση να έπαιξε κάποιο ρόλο.

7. Συγκρίνοντας τις μέσες τιμές της ίδιας μεταβλητής («*τωρινή γνώμη*») με τις μέσες τιμές της μεταβλητής «*εικόνα που έχουν οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα*» διαπιστώνουμε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -3.24$, $df = 142$, $P < 0.001$). Η διαφορά οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι ενώ οι τιμές της πρώτης μεταβλητής είναι χαμηλές και κινούνται στο επίπεδο του «αρνητικού» οι τιμές της δεύτερης είναι υψηλότερες και κινούνται στο επίπεδο του «θετικού». Δηλαδή, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι οι Αλβανοί έχουν μία «θετική» εικόνα για τους Έλληνες και την Ελλάδα.

8. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών «*τωρινή γνώμη*» και «*συναισθήματα για τους Αλβανούς*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -7.89$, $df = 154$, $P < 0.001$). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η πρώτη μεταβλητή παίρνει χαμηλές τιμές που κινούνται στο επίπεδο του «θετικού». Ενώ, δηλαδή οι ερωτηθέντες στο γνωστικό επίπεδο στάσης έχουν «αρνητική γνώμη» στο συναισθηματικό επίπεδο έχουν «θετική» στάση.

Για τους Βορειοηπειρώτες:

9. Η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών «*τωρινή γνώμη*» και «*αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα*» έδειξε ότι υπάρχει μια στατιστικά σημαντική διαφορά ($t = 3.36$, $df = 148$, $P < 0.001$). Η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι η τιμή της πρώτης μεταβλητής είναι περισσότερο «θετική» απ' ό,τι η τιμή της δεύτερης. Παρ' ότι και οι δύο τιμές κινούνται στο θετικό επίπεδο. Και εδώ παρατηρείται όμως το ίδιο φαινόμενο, όπως και στην αντίστοιχη περίπτωση με τους Αλβανούς, δηλαδή οι ερωτηθέντες να πιστεύουν ότι οι υπόλοιποι Έλληνες έχουν πιο αρνητική γνώμη απ' ό,τι αυτοί οι ίδιοι για τους Βορειοηπειρώτες.

10. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών της ίδιας μεταβλητής

«τωρινή γνώμη» και της μεταβλητής «*τι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική διαφορά ($t = -4.23$, $df = 152$, $P < 0.001$), η οποία οφείλεται προφανώς στην υψηλή «θετική» τιμή της δεύτερης μεταβλητής, παρ' ότι και η τιμή της πρώτης βρίσκεται στο «θετικό» επίπεδο. Εδώ, δηλαδή, παρατηρούμε να υπάρχει μία συμφωνία στη στάση σε ό,τι αφορά τόσο την γνωστική της όσο και την συναισθηματική της πλευρά, πράγμα που δεν συμβαίνει το ίδιο και στην περίπτωση των Αλβανών (βλ. πιο πάνω σημείο 8).

Για τους Αλβανούς:

11. Η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών «*η αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα*» και «*η εικόνα που έχουν οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -8.46$, $df = 138$, $P < 0.001$). Η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι η πρώτη μεταβλητή παίρνει χαμηλή τιμή, είναι δηλαδή «αρνητική», ενώ η δεύτερη παίρνει υψηλή και βρίσκεται στο «θετικό» επίπεδο. Δηλαδή, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι οι Αλβανοί έχουν θετική εικόνα για την Ελλάδα και τους Έλληνες παρ' ότι πιστεύουν ότι η γνώμη για τους Αλβανούς στην Ελλάδα είναι αρνητική.

12. Επίσης, η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών «*η αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα*» και «*τα συναισθήματα για τους Αλβανούς*» έδειξε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -14.13$, $df = 146$, $P < 0.001$). Κι εδώ τα συναισθήματα για τους Αλβανούς είναι «θετικά» η άποψη όμως για την αντίληψη που επικρατεί είναι «αρνητική». Δηλαδή, σε επίπεδο στάσης παρατηρείται μία ασυμφωνία μεταξύ γνωστικής που είναι αρνητική και συναισθηματικής πλευράς που είναι θετική.

Για τους Βορειοηπειρώτες:

13. Η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών σχετικά με «*την αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες*» και «*ποια κατά την άποψή τους είναι η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Βορειοηπειρώτες για την Ελλάδα και για τους Έλληνες*» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -2.35$, $df = 142$, $P < 0.05$). Και οι δύο μεταβλητές κινούνται στο θετικό επίπεδο στάσης, όμως η δεύτερη μεταβλητή έχει υψηλότερες τιμές. Δηλαδή, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι οι Βορειοηπειρώτες έχουν θετική εικόνα για τους Έλληνες και την Ελλάδα (σύγκρισε και αντίστοιχο σημείο 11 για τους Αλβανούς).

14. Επίσης η σύγκριση των μέσων τιμών των μεταβλητών «*η αντί-*

ληγη που κυριαρχεί στην Ελλάδα» και «τα συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες» έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -7.57$, $df = 146$, $P < 0.001$). Εδώ οι τιμές και των δύο μεταβλητών βρίσκονται στο «θετικό» επίπεδο στάσης με υψηλότερες τιμές στη δεύτερη μεταβλητή. Δηλαδή τα συναισθήματα των ατόμων του δείγματος είναι περισσότερο θετικά προς τους Βορειοηπειρώτες (σύγκρινε και αντίστοιχο σημείο 12 για τους Αλβανούς).

Για τους Αλβανούς:

15. Συγκρίνοντας τις μέσες τιμών των μεταβλητών *εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα* και *συναισθήματα για τους Αλβανούς* βρέθηκε ότι υπάρχει στατιστική σημαντική διαφορά ($t = -2.21$, $df = 148$, $P < 0.05$). Οι τιμές και των δυο μεταβλητών κινούνται προς την «θετική» κατεύθυνση, με υψηλότερες τιμές στην δεύτερη μεταβλητή, δηλαδή τα συναισθήματα για τους Αλβανούς.

Για τους Βορειοηπειρώτες:

16. Συγκρίνοντας επίσης τις μέσες τιμές των μεταβλητών *εικόνα των Βορειοηπειρωτών για τους Έλληνες και την Ελλάδα* και *συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες*, βρήκαμε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ($t = -3.13$, $df = 151$, $P < 0.01$). Και οι δύο μεταβλητές έχουν υψηλές τιμές («θετική στάση»), η τιμή όμως της δεύτερης μεταβλητής είναι πιο υψηλή και όπως αναμενόταν οι τιμές είναι πιο υψηλές απ' ό,τι οι μέσες τιμές των αντίστοιχων δύο προηγούμενων μεταβλητών για τους Αλβανούς (σύγκρινε προηγούμενο σημείο 15).

Συμπεράσματα

Από τις διάφορες διεξοδικές στατιστικές αναλύσεις και συγκρίσεις διαπιστώσαμε ότι:

1. Οι ερωτηθέντες εμφανίζονται να έχουν διαφορετική γνώμη για τους Αλβανούς, απ' ό,τι για τους Βορειοηπειρώτες με περισσότερο αρνητική γνώμη προς τους Αλβανούς.
2. Από τη σκοπιά της στάσης παρατηρούμε να υπάρχει κυρίως αρνητική γνώμη στο γνωστικό και συμπεριφοριστικό τμήμα (*kognitiver und Handlungsbereich*), ενώ αντίθετα στο συναισθηματικό τμήμα (*affektiver Bereich*) είναι πιο «θετική».
3. Το μορφωτικό επίπεδο, όπως αναμενόταν, επηρεάζει σημαντικά τη διαμόρφωση γνώμης-στάσης, γεγονός που θα πρέπει να ληφθεί

σοβαρά υπόψη στην καταπολέμηση των μορφών του κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικού ρατσισμού γενικά.

4. Οι γυναίκες, σε επίπεδο γνώμης έχουν μία περισσότερο συναισθηματική στάση απ' ό,τι οι άνδρες, με περισσότερο αρνητική προς τους Αλβανούς και περισσότερο δετική προς τους Βορειοηπειρώτες. Αυτή η διαφοροποίηση των γυναικών από τους άνδρες δεν πρέπει να αναζητηθεί σε βιολογικούς-φυσιολογικούς, αλλά σε κοινωνικούς παράγοντες, όπως π.χ. επίπεδο μόρφωσης, κοινωνική θέση (status), επάγγελμα, είδος και καταμερισμός εργασίας, ανεργία κ.λ.π.

5. Η ηλικία επηρεάζει τη γνώμη των ερωτηθέντων σχετικά με τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες. Ενώ την αρνητική γνώμη της ομάδας ηλικίας 56 ετών και άνω, για τους Αλβανούς θα την ανέμενε κανείς, σε αντίθεση με την ομάδα ηλικίας 25-40 ετών που εκφράζει δετική γνώμη, η αρνητική γνώμη της ομάδας ηλικίας 18-25 ετών δεν ήταν η αναμενόμενη. Αυτό ίσως σχετίζεται με τη γενική στάση των νέων απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα και το αβέβαιο μέλλον τους.

6. Ο τόπος γέννησης και ο τόπος διαμονής επηρεάζουν επίσης την γνώμη για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες. Η αρνητική γνώμη των κατοίκων της πόλης των Ιωαννίνων ίσως να εξηγείται από το φόβο και την ανασφάλεια από την οποία διακατέχονται, δεδομένου ότι τα σύνορα προς την Αλβανία είναι πολύ κοντά και τα Ιωάννινα είναι ο «πρώτος σταθμός» των Αλβανών στην Ελλάδα.

7. Ενώ η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης προς τους Βορειοηπειρώτες η πλειοψηφία των ερωτηθέντων την υιοθετεί, την πολιτική προς τους Αλβανούς την θεωρεί λάθος, προτείνοντας «σκληρότερα» μέτρα.

8. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα άτομα του δείγματος έχουν τη γνώμη ότι τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα τους εκμεταλλεύονται μισθολογικά.

9. Η «εργοδοτική» συμπεριφορά των ερωτηθέντων είναι διαφορετική προς τους Αλβανούς απ' ό,τι προς τους Βορειοηπειρώτες, σε βάρος των Αλβανών, δηλαδή θα προτιμούσαν να προσλάβουν σε θέσεις εργασίας περισσότερο Βορειοηπειρώτες παρά Αλβανούς. Σ' αυτό ίσως να παίζει ένα ρόλο η κοινή καταγωγή και η κοινή γλώσσα με τους Βορειοηπειρώτες.

10. Ο τρόπος παρουσίασης του θέματος των Αλβανών και Βορειοηπειρωτών από τα Μ.Μ.Ε. επηρεάζει τη γνώμη των ερωτηθέντων του δείγματος σχετικά με την αντίληψη των υπολοίπων Ελλήνων για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες, καθώς επίσης και τα συναισθήματα που

τρέφουν προς τους Βορειοηπειρώτες, ενώ αντίθετα τα συναισθήματα προς τους Αλβανούς δεν επηρεάζονται από τον τρόπο παρουσίας.

11. Η στάση στον παράγοντα «μισθολογική εκμετάλευση» επηρεάζει τη γνώμη σχετικά με την εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί και οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα, την «τωρινή γνώμη» και τα «συναισθήματα» για τους Βορειοηπειρώτες, ενώ αντίθετα η «τωρινή γνώμη για τους Αλβανούς», η γνώμη για την «αντίληψη των άλλων Ελλήνων» και τα «συναισθήματα που νιώθουν» για τους Αλβανούς δεν επηρεάζονται απ' αυτόν τον παράγοντα.

12. Η γνώμη για τους Βορειοηπειρώτες, η γνώμη σχετικά με την αντίληψη που επικρατεί στην Ελλάδα και τα συναισθήματα που νιώθουν γι' αυτούς σχετίζονται με την στάση στον παράγοντα «πρόσληψη», ενώ στην περίπτωση των Αλβανών δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο.

13. Η γνώμη για τους Βορειοηπειρώτες, η αντίληψη που επικρατεί στην Ελλάδα γι' αυτούς, η εικόνα που έχουν οι Αλβανοί και οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα και τα συναισθήματα που νιώθουν οι ερωτώμενοι για τους Βορειοηπειρώτες επηρεάζονται από τον παράγοντα «διαφορετική στάση σε έναν Αλβανό απ' ό,τι σε έναν Βορειοηπειρώτη».

14. Η προηγούμενη γνώμη για τους Αλβανούς, η τωρινή γνώμη και τα συναισθήματα που νιώθουν τα άτομα του δείγματος για τους Αλβανούς σχετίζονται με τη στάση τους στον παράγοντα «παιδί στο ίδιο τμήμα με Αλβανούς μαθητές».

15. Η γνώμη που είχαν τα άτομα του δείγματος για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα, η τωρινή τους γνώμη για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες, καθώς επίσης και τα συναισθήματα για τους Βορειοηπειρώτες (όχι και για τους Αλβανούς), σχετίζονται με τη στάση στον παράγοντα «αντιμετώπιση του προβλήματος των Αλβανών και Βορειοηπειρωτών».

16. Η τωρινή γνώμη των ατόμων του δείγματος για τους Αλβανούς, η γνώμη για την αντίληψη που πιστεύουν ότι επικρατεί στην Ελλάδα για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες, καθώς επίσης και τα συναισθήματα που νιώθουν γι' αυτούς σχετίζονται με τη γνώμη που είχαν για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα.

17. Η γνώμη για την αντίληψη που επικρατεί στην Ελλάδα για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες τα συναισθήματα που νιώθουν γι' αυτούς

καθώς και η εικόνα που πιστεύουν ότι έχουν οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα σχετίζονται με τη γνώμη που έχουν τα άτομα του δείγματος σχετικά με τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες.

18. Η γνώμη για την εικόνα που έχουν οι Αλβανοί και οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα, καθώς και τα συναισθήματα που νιώθουν οι ερωτώμενοι για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες σχετίζονται με τη γνώμη για την αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα γι' αυτούς.

19. Επίσης, η γνώμη των ατόμων που έχουν οι Αλβανοί και οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα, καθώς και τα συναισθήματα που νιώθουν οι ερωτώμενοι για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες σχετίζονται με τη γνώμη για την αντίληψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα γι' αυτούς.

20. Οι παράγοντες «συναναστροφή» (επαφή) με Αλβανούς, γνωστός ή συγγενής Βορειοηπειρώτης και «χαρακτηριστικά που δίνουν τον τύπο ενός Αλβανού» δεν επηρεάζουν τη γνώμη των ατόμων του δείγματος στις διάφορες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου που υποδηλώνουν στάση.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η στάση των ατόμων του δείγματος είναι διαφορετική απέναντι των Αλβανών απ' ό,τι απέναντι των Βορειοηπειρωτών με περισσότερο αρνητική στάση προς τους Αλβανούς και στα τρία επίπεδα στάσης (γνωστικό, συναισθηματικό και ψυχοκινητικό). Παρ' όλες τις διαφορετικές διακυμάνσεις και εντάσεις η αρνητική τάση της στάσης είναι σαφής, επιβεβαιώνει την αρχική μας υπόθεση και απαντά στα βασικά αρχικά ερωτήματα της έρευνας.

Γενικές επισημάνσεις

Όλα τα παραπάνω ευρήματα αυτής της έρευνας θα πρέπει να εκτιμηθούν σε συνάρτηση με την πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή στην Ελλάδα (βλέπε: πολιτική αστάθεια, σκάνδαλα, οικονομική κρίση, ανεργία, λιτότητα κ.λ.π.), τις εξελίξεις και την κατάσταση που επικρατούσε στην υπόλοιπη Ευρώπη (κατάρρευση των καθεστώτων των πρώην σοσιαλιστικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, έξαρση των εθνικιστικών κινημάτων, παράνομη μεταναστευση κ.λ.π.), και σε παγκόσμιο επίπεδο τη δημιουργία μίας «νέας τά-

ξης πραγμάτων» (πόλεμος στον Κόλπο πριν, διάλυση του πρώην κράτους της Γιουγκοσλαβίας αργότερα, πόλεμος στη Βοσνία σήμερα). Όλα αυτά είναι αδύνατο να μην επηρεάζουν την «κοινή γνώμη» σε εθνικό επίπεδο, και να μην δημιουργούν φόβους και ανασφάλειες τόσο σε ατομικό όσο και σε «κοινωνικό επίπεδο», ιδιαίτερα μάλιστα όταν η απειλή του κινδύνου βρίσκεται πολύ κοντά.

Επίσης και η μεταχείριση σε βάρος της μεγάλης ελληνικής μειονότητας στη νότιο Αλβανία από την αλβανική κυβέρνηση και η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε σχέση με τις μειονότητες αναμφίβολα επιδρά αρνητικά στην ελληνική κοινή γνώμη και δηλητηριάζει το κλίμα «καλής» φιλίας και γειτονίας με την Αλβανία και ενισχύει τις υπάρχουσες υπολानθάνουσες τάσεις του καθημερινού ρατσισμού, που αναμφίβολα υπάρχουν στην συλλογική συνείδηση των Ελλήνων¹¹.

Κλείνοντας θα ήθελα να επισημάνω ότι, σήμερα, ο «Ευρωπαίος» εγκληματολόγος-ψυχολόγος -και όλοι όσοι ασχολούνται με τον κοινωνικό ρατσισμό-, έχει να αντιμετωπίσει μία νέα πρόκληση: την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Βέβαια, το πρόβλημα δεν είναι η «ευρωπαϊκή εκδοχή» της εγκληματολογικής θεωρίας (βλ. Πανούσης, Γ., 1993, σελ. 17), αλλά η ευρωπαϊκή αντεγκληματική πολιτική (με την ευρεία έννοια του όρου), η οποία θα έχει να αντιμετωπίσει όχι μόνον αποκλεισμούς ομάδων από μων, αλλά και αποκλεισμούς εθνικών κοινωνιών. Η οποιαδήποτε ουσιαστική σύγκλιση ή εναρμόνιση σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα περιέχει αυτόματα και «Κοινωνικούς Αποκλεισμούς».

11. Στη βιβλιογραφία της κοινωνικής ψυχολογίας υπάρχουν πολλές ενστάσεις σχετικά με τον τρόπο προσέγγισης των στάσεων. Η κριτική εστιάζεται κυρίως στην ανύπαρκτη ή προβληματική σχέση μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς, στη μεθοδολογική κριτική που περιέχεται και στα ερευνητικά εργαλεία προσέγγισης, στον ατομικό χαρακτήρα της γνωστικής δομής κ.λπ. Για περισσότερα σχετικά μ' αυτό το θέμα, βλ. π.χ.: Eiser, 1987, Lallje/Brown/Ginsburg, 1984, Markard, 1984.

Αυτές οι ενστάσεις και κριτικές προέρχονται από μία νέα κατεύθυνση της ψυχολογίας την «ανάλυση του λόγου» (Diskursanalyse). Σχετικά μ' αυτή την τάση, βλέπε για παράδειγμα: Edwards, D./Potter, J., 1992, v. Dijk, T., 1990, Potter, J./Wetherell, M., 1987, Parker, I., 1989, Jaeger, S., 1993³.

Μια επισκόπηση και κριτική θεώρηση αυτής της τάσης σε σχέση με το θέμα: «φυλή», ως προκατάληψη ή ανάλυση λόγου του ρατσισμού, επιχειρείται από την Löschper, G., 1993. Εμείς πάντως φρονούμε ότι τόσο οι «ποσοτικές» όσο και οι «ποιοτικές» έρευνες (όπως η ανάλυση λόγου, γλώσσας ή περιεχομένου) μπορούν να συμβάλουν στη διερεύνηση του προβλήματος των στάσεων (συγκ. επίσης: Galanis, G., 1987: 132 επ.). Εξάλλου γι' αυτόν ακριβώς το λόγο στις υποσημειώσεις-παραπομπές παραθέτουμε και αποσπάσματα από δημοσιεύματα του ημερίσιου τύπου ή των συνεντεύξεων με Αλβανούς από άλλη «ποιοτική» αδημοσίευτη έρευνα, σχετική με το θέμα μας.

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Γνώμη για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα (σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστά %)

Πίνακας 2: Τωρινή γνώμη των ερωτηθέντων για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες (σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστά %)

Πίνακας 3α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια ήταν η γνώμη σας για τους Αλβανούς πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;»).

Πίνακας 3β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;»).

Πίνακας 4α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς;».

Πίνακας 4β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 5α. Ανάλυση της Μεταβλητής κατά μία διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Αλβανούς;».

Πίνακας 5β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 6α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα;».

Πίνακας 6β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι Βορειοηπειρώτες για τους Έλληνες και την Ελλάδα;».

Πίνακας 7α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Τι νιώθετε για τους Αλβανούς;».

Πίνακας 7β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου στην ερώτηση: «Τι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες;»

Πίνακας 8α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς;».

Πίνακας 8β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 9. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά μια διεύθυνση (one way analysis of variance) της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 10. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δυο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας στην ε-

ρώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς;»

Πίνακας 11α. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δυο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι τα συναισθήματά σας για τους Αλβανούς;».

Πίνακας 11β. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας στην ερώτηση: «Ποια είναι τα συναισθήματά σας για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 12. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου στην ερώτηση: «Ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;»

Πίνακας 13. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Αλβανούς;».

Πίνακας 14. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου στην ερώτηση: «Ποια νομίζετε πως είναι η αντίληψη που κυριαρχεί πέρα από την προσωπική σας άποψη στην Ελλάδα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 15. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) των μεταβλητών μόρφωσης και φύλου με την ερώτηση: «Ποια κατά την άποψή σας είναι η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Αλβανοί για τους Έλληνες και την Ελλάδα;».

Πίνακας 16. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δυο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου στην ερώτηση: «Τι νιώθετε για τους Βορειοηπειρώτες;».

Πίνακας 17. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis of variance) του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου γέννησης στην ερώτηση: «Ποια ήταν η γνώμη σας για τους Βορειοηπειρώτες πριν έρθουν στην Ελλάδα και πριν δημιουργηθεί το πρόβλημα;».

Πίνακας 18. Ανάλυση της Μεταβλητότητας κατά δύο διευθύνσεις (two way analysis) του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου γέννησης στην ερώτηση: «Ποια είναι η γνώμη σας τώρα για τους Βορειοηπειρώτες;».

Επιλογή Βιβλιογραφίας

- ALBRECHT, P. -A.: Junge Ausländer vor den Kontrollinstanzen der Bundesrepublik. In: Schüler - Springorum (Hrsg): Jugend und Kriminalität. Frankfurt/M. 1983, S. 62-67.
- ALBRECHT, P. -A. /PFEIFFER, Ch.: Die Kriminalität junger Ausländer. Befunde und Reaktionen sozialer Kontrollinstanzen. München 1979.
- BEUTEL, P. /KÜFFNER, H. /SCHUBÖ, W.: SPSS 8. Statistikprogramm system für die Sozialwissenschaften. Stuttgart, New York 1980.
- BORTZ, J.: Lehrbuch der empirischen Forschung. Berlin 1984.
- CLAUSS, G. /EBNER, H.: Grundlagen der Statistik für Psychologen, Pädagogen und Soziologen. Zürich und Frankfurt/M. 1975.
- DAWES, R.M.: Measures and indicators of attitude. N. York 1977.
- DELGADO, J. M.: "Die Gastarbeiter" in der Presse. Opladen 1972.
- ΔΗΜΟΥ, Γ. Η.: Η φροντιστηριακή δραστηριότητα στην Ελλάδα. Διερεύνηση του φαινομένου του φροντιστηρίου από τη σκοπιά της στάσης, Αθήνα, 1992.
- v. DIJK, T.: "Discourse & Society: a new journal for a new research focus", in: Discourse & Society I, 1990, S. 5-16.
- DORSCH, F.: Psychologisches Wörterbuch. Hrsg. von Friedrich Dorsch... Red: Horst Ries. - 11., erg. Aufl. - Bern; Stuttgart; Toronto 1987, Nachdruck 1992.
- EDWARDS, D /POTTER, J.: Discursive Psychology, London, κ.α. 1992.
- EISER, J.R., The expression of attitudes, New York, 1987.
- FLADE, A.: Zur Kriminalität junger Ausländer. In: Stiksrud, A./Wobit, F. (Hrsg.): Adoleszenz und Postadoleszenz. Eschborn bei Frankfurt/M. 1985, S. 137-147.
- FRIEDRICHS, J.: Methoden empirischer Sozialforschung. Reinbek bei Hamburg 1976.
- GALANIS, G.N.: Migrantenkriminalität in der Presse. Eine inhaltsanalytische Untersuchung dargestellt am Beispiel der Zeitschriften STERN und QUICK von 1960 - 1982, Berlin, 1987.

- GALANIS, G.N.: Migranten als Minorität im Spiegel der Presse. Eine Längsschnittuntersuchung der Berichterstattung von Stern, Quick und Spiegel in den Jahren 1960 bis 1982. Frankfurt/M., Bern, N. York, Paris 1989.
- GALANIS, G.: Das Bild der griechischen Bevölkerung von Migrantenarbeitern aus Albanien (Albaner und Nordepiroten) am Beispiel der Stadt Ioannina (Unter besonderer Berücksichtigung der Variablen: Bildung, Beruf, Alter, Geschlecht, Geburts- und Wohnort). Beitrag zur AJK-Tagung "Sozialer Ausschluss" 12.-14. November, 1993, Burekhardhaus, Gelnhausen.
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν.: Η εγκληματικότητα των μεταναστών στον τύπο. Επιδείωση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 74, 1989α, σ. 37-71 (ανάτυπο).
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν.: Εγκληματικότητα και μέσα μαζικής επικοινωνίας. Κοινωνική Εργασία, έτος 4, τεύχος 16, 1989β, σ. 229-234.
- ΓΑΛΑΝΗΣ Γ. Ν.: Η εικόνα των μεταναστών όπως προβαλλόταν από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Επιδείωση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 81, 1991, σ. 91-140.
- ΓΑΛΑΝΗΣ Γ. /ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, ΓΡ.: Ο κοινωνικός αποκλεισμός. Γενικό Διάγραμμα του προβλήματος και επιγραμματικές αναιρετικές προτάσεις. (Υπό δημοσίευση στα «Χρονικά» του εργαστηρίου Εγκληματολογίας και Δικαστικής Ψυχιατρικής, Τμήματος Νομικής, Πανεπιστημίου Θράκης, τεύχος 7, 1994).
- GRÜBER, H. -B.: Kriminalität der Gastarbeiter. Zusammenhang zwischen kulturellem Konflikt und Kriminalität. Untersuchung in der Freien und Hansestadt Hamburg für die Jahre 1964/1965. (Diss.) Hamburg 1969.
- HAMBURGER, F.: Ausländerkriminalität. Die Politisierung eines sozialen Problems. In: Informationsdienst zur Ausländerarbeit, Institut für Sozialarbeit und Sozialpädagogik (ISS), Frankfurt/M., 4/1983, S. 38-44.
- HAMBURGER, F. /SEVS, L. /WOLTER, O.: Zur Delinquenz ausländischer Jugendlicher, Wiesbaden, Bundeskriminalamt, 1984.
- HEINE, E.: Ausländer in der veröffentlichten Meinung. Perspektiven einer Integration. In: Autorengruppe Ausländerforschung (Hrsg.): Zwischen Getto und Knast. Jugendliche Ausländer in der Bundesrepublik. Ein Handbuch. Reinbek bei Hamburg 1981, S. 19-42.
- HERKNER, W.: Einführung in die Sozialpsychologie. Bern, Stuttgart,

Wien 19812.

- JAKER, S.: BrandSaetze, Rassismus im Alltag, Duisburg, 1993, 3. Auflage.
- KAISER, G.: Gastarbeiterkriminalität. Ihre Erklärung als Kulturkonflikt. In: Ansav, T./ Gessner, V. (Hrsg.): Gastarbeiter in Gesellschaft und Recht. München 1974, S. 208-281.
- KAISER, G.: Kriminologie. Ein Lehrbuch. Heidelberg-Karlsruhe 1980.
- KAISER, G.: Kriminologie. Eine Einführung in die Grundlagen. Heidelberg 1983, S. 231 - 249.
- KARYDIS, V.: The fear of crime in Athens and the construction of the "dangerous albanian" stereotype. In: Chroniques. Laboratoire de Criminologie et de Psychiatrie Légale, Faculté de Droit, Université de Thra-ce. Volume 5, Décembre 1992, S. 97-103.
- KERNER, H. — J.: Kriminalstatistik. Stichwort in: Kaiser, G./ Kerner, H. — J. / Sack, F./ Schellhoss, H. (Hrsg.): Kleines kriminologisches Wörterbuch. Heidelberg 19852, S. 260 - 267.
- KÜRZINGER, J.: Ausländerkriminalität. In: Kriminologie Stuttgart 1982, S. 221 ff.
- LALLJEE, M./BROWN, L. B./GINSBURG, G. P.: Attitudes, dispositions, behaviour or evaluation, in: British Journal of Social Psychology 23, 1984, S. 233-244.
- LÖSCHPER, G.: "Rasse" als Vorurteil vs. Diskursanalyse des Rassismus. Reitrag zur AJK Tagung "Sozialer Ausschluss" 12.-14 November, 1993, Burckhardhaus, Gelnhausen.
- MARKARD, M.: Einstellung-Kritik eines sozialpsychologischen Grundkonzepts, Frankfurt a. M./New York, 1984.
- MAXHEIM, R./SIMON, K.—H.: Themenstrukturen der Presseberichterstattung über Ausländer. In: Informationsdienst zur Ausländerarbeit. Frankfurt/M. 2/1987, S. 24-29.
- MAYNTZ, R./HOLM, K./HÜBNER, P.: Einführung in die Methoden der empirischen Soziologie. Köln, Opladen, 19785.
- MERTEN, K.: Das Bild der Ausländer in der deutschen Presse. Ergebnisse einer systematischen Inhaltsanalyse (Hrsg.): Zentrum für Türkei-studien. Frankfurt/M. 1986.
- MUMMENDEY, A/MUMMENDEY, H.D.: Begriff, Messung und Verhaltensrelevanz sozialer Einstellung. Biel. Arb. zur Soz. Psych. Nr. 21. Bielefeld 1977.
- NAUCK, B.: Kriminalität bei Ausländern. In: Seitz, W. (Hrsg.):

DEUTSCHES INSTITUT FÜR INTERNATIONALE
PÄDAGOGISCHE FORSCHUNG FRANKFURT AM MAIN

Berufsbezogene Angst von Lehrerinnen und Lehrern
Verbreitung, Erklärung und Lösungsansätze

Überarbeitetes Manuskript eines Vortrags, gehalten am
Erziehungswissenschaftlichen Institut der Universität von
Ioannina 26. Mai 1992

Peter Jehle

Frankfurt/Main

1993

PETER JEHLE

1. PROBLEMSTELLUNG

Emotionen von Lehrerinnen und Lehrern stehen nicht im Mittelpunkt der deutschsprachigen Literatur über Lehrer. Wird von Schulangst gesprochen, assoziieren die meisten Gesprächspartner die Angst der Schüler. Der Hinweis auf die Angst des Lehrers dagegen führt zu Überraschung oder Befremden. In einer zur Zeit am Deutschen Institut laufenden Studie (JEHLE & LEBKUCHER in Vorbereitung)¹ wurden Lehrerinnen und Lehrer gefragt, wie sie vorgegebene emotionale Belastungen von Lehrerinnen und Lehrern in ihrer Häufigkeit und Bedeutung einschätzen. Angst scheint nach der Meinung dieser Befragten im Vergleich zu Ärger, Enttäuschung, Gehetztsein und Ausgebranntsein nicht die vorherrschende emotionale Belastung zu sein. Wenn Angst aber auftritt, wird ihr große Bedeutung zugesprochen. Solche negativen Gefühle, so nehme wir an, können für den Lehrer eine große Belastung bedeuten und sie können ihn zu unangemessenem Verhalten gegenüber seinen Schülern veranlassen. Am Deutschen Institut in Frankfurt bearbeiten wir daher ein Projekt zum Phänomen der berufsbezogenen Angst von Lehrerinnen und Lehrern. Es besteht aus mehreren Komponenten, die teilweise bereits bearbeitet sind oder teilweise noch bearbeitet werden. Im einleitenden Teil des Projekts haben wir die deutschsprachige Literatur zur Lehrerangst analysiert (Abschnitt 3). In einem zweiten Schritt wurde eine epidemiologische Untersuchung über die Verbreitung und Verursachung der Lehrerangst unternommen (Abschnitt 4). In einer weiteren Komponente haben wir

1) JEHLE P. & LEBKÜCHER, A. (in Vorbereitung). Ursachen der berufsbezogenen Lehrerangst in der Meinung von Lehrerinnen und Lehrern. Eine Erstbefragung. Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung, Frankfurt am Main.

versucht, mit einem Selbsthilfeprogramm für Lehrerinnen und Lehrer mit berufsbezogener Angst einen Beitrag zur Lösung der Angst einen Beitrag zur Lösung der Angstproblematik zu leisten (Abschnitt 5).

2. ZUM KONZEPT DER LEHRERANGST

Vor dem Bericht über das Projekt wird kurz auf das Konzept Lehrerangst eingegangen.

Berufsbezogene Angst von Lehrerinnen und Lehrern ist bei Berufsanfängern eine häufige Erscheinung und unter dem Stichwort "Praxischock" bekannt (z.B. MÜLLER — FOHRBRODT, CLOETTA, DANN 1978). Diese Angst wird meist in Laufe der Ausbildung in der zweiten Phase der Lehrerausbildung und der anfänglichen Lehrtätigkeit wieder abgebaut, wohl nicht immer auf unproblematische Weise. Bei der berufsbezogenen Angst unseres Projekts soll es sich um die Angst von Berufsanfängern, sondern um die Ängste von Lehrerinnen und Lehrern handeln, die schon mehrere Jahre im Schuldienst sind.

Unter Angst wird häufig, aber unspezifisch verstanden ein **unangenehm erlebter Zustand der Spannung, der mit Gefühlen der Bedrohtheit und der Hilflosigkeit verbunden ist**. Angst wird von physiologischen Veränderungen begleitet und ist mit verschiedenen Verhaltensänderungen verknüpft (GÄRTNER—HARN—ACH 1972, 11; SCHWARZER 1981, 80). Neben den sehr einflußreichen psychoanalytischen Theorien (z.B. von FREUD) sind vor allem verschiedene Lerntheorien zur Erklärung von Angst verwendet worden. Nach zunächst relativ einfach konstruierten Theorien des klassischen und operanten Konditionierens sind teilweise darauf aufbauend in den letzten Jahrzehnten die Theorie des Lernens am Modell sowie kognitive Theorien vorgeschlagen worden. Unter diesen ist vor allem der Ansatz von LAZARUS (1966) zu nennen, der für den Angstprozeß eine bedeutende kognitive Komponente, nämlich zwei unterscheidbare **Bewertungen** vorsieht:

1. die Bewertung potentieller Angstfaktoren
2. die Bewertung der verfügbaren Bewältigungsmöglichkeiten.

Bewertet eine Person ein bestimmtes Ereignis als bedrohlich und sieht sie

keine Bewältigungsmöglichkeit, dann erst entsteht Angst. Merkmale der Lehrerpersönlichkeit wirken quasi als Filter beim Wahrnehmen, Bewerten und Reagieren. Daher sollten z.B. die persönliche Geschichte einer Person und Ängstlichkeit als Persönlichkeitsmerkmal unbedingt in die Erklärung von Lehrerangst einbezogen werden. Es ist also das Konzept der potentiellen Angstfaktoren und der individuellen Bewertung, das uns näher an die individuell ausgeprägten Angstprozesse heranbringt.

3. ZUR LEHRERANGST IN DER DEUTSCHSPRACHIGEN LITERATUR

In unserem Projekt interessierte uns zunächst, auf welche Weise das Phänomen Lehrerangst bearbeitet worden ist. Dazu haben wir eine Zusammenstellung der deutschsprachigen Literatur zur Lehrerangst erarbeitet und haben immerhin 140 Beiträge gefunden (JEHLE, NORD—RÜDIGER 1992). In einer früheren Zusammenstellung, in der wir die zeitliche Verteilung von 85 Veröffentlichungen in der Zeit von 1969 bis 1990 prüften, war in den Jahren 1977 bis 1980 ein steiler Anstieg der Zahl der Veröffentlichungen aufgetreten, der aber ebenso schnell zurückgegangen ist. In den vier Jahren von 1977 bis 1980 sind allein 42% der Arbeiten veröffentlicht worden (NORD—RÜDIGER & JEHLE 1992, 530). Man kann sicher sein, daß dies nichts mit einer Zunahme der Lehrerangst zu tun hatte, vielmehr war Lehrerangst eine Zeit lang ein "Modethema".

Ob angesichts der beträchtlichen Zahl der Veröffentlichungen auch bedeutsame Erkenntnisse über die Lehrerangst gewonnen worden sind, wurde mit der folgenden Übersicht geprüft. Wir haben die verfügbaren Arbeiten anhand von sechs Kategorien auf die Fragestellungen durchgesehen, mit denen Lehrerangst untersucht worden ist.

Allein 35 der 85 Beiträge haben wir nicht in die Analyse aufgenommen, da dort Lehrerangst nur mit einem Wort erwähnt worden ist. Aus der folgenden Übersicht wird deutlich, daß nur wenige empirische Untersuchungen durchgeführt worden sind, gleichgültig ob es um die Prüfung von Hypothesen oder praktischer Lösungsvorschläge ging.

Zentrale Fragestellungen	Zahl der Arbeiten
1. Problemdarstellungen, Theorieskizzierungen	
Spekulationen	26
2. Übersichtsartikel	4
3. Erlebnisschilderungen/Falldarstellungen	2
4. Epidemiologische Erhebungen: Formen, Schwere und Verbreitung	6
5. Empirische Untersuchungen zu Theorien, Hypothesen	2
6. Entwicklung und Erprobung eines Interventionsprogramms (Lösungskonzeptionen)	10
Summe	50

Wir konnten oder mußten den Schluß ziehen, daß zwar zahlreiche Veröffentlichungen verfügbar sind, daß aber weder die Ursachen noch die Lösungen des Problems Lehrerangst gründlich und empirisch untersucht worden sind. Es soll aber an dieser Stelle nicht versäumt werden, darauf hinzuweisen, daß es einen Kern von Veröffentlichungen gibt, die einen wichtigen Beitrag zur Angstproblematik von Lehrern bedeuten (z.B. BRÜCK 1978; WEIDENMANN 1978).

Welche Erklärungen zur Entstehung von Lehrerangst wurden nun angeboten? Dazu stellvertretend einige Beispiele:

QUITMANN (1980, 21) sieht "das Bildungssystem... durch wirtschaftliche Interessen überlagert, die Vorrang vor den Bildungsinteressen von Kindern, Eltern und Lehrern haben."

Einerseits würden diese Interessen über hierarchische Strukturen der Schulverwaltung vermittelt, andererseits wirken sie über "heimliche Lehrpläne" auf den Lehrer ein.

JENDROWIAK & KREUZER (1980) nennen als bestimmende Elemente die Unvereinbarkeit einer Vielfalt von offenen, aber auch verborgenen Aufträgen und Ansprüchen an den Lehrer, die in Verbindung mit der Qualifikation und Leistungsbereitschaft ein hohes Angstpotential bewirken können.

WEIDENMANN (1978) unternahm den Versuch einer Rekonstruktion von Lehrerangst auf der Grundlage des Tätigkeitskonzepts der sowjetischen Psychologie. Bestandteile dieses Konzepts sind: Die "objektive Situation

des Menschen" und die "zentrale Regulationsfunktionen", die über die "Tätigkeit des Menschen" verbunden sind, und die "Ergebnisse der Aktivität" (S. 25 ff.). Er entwickelte - ausgehend von einem gesellschaftskritischen, systemtheoretischen und interaktionistischen Ansatz - anhand von vier Anforderungs- bzw. Tätigkeitsbereichen des Lehrers (Qualifikation, Integration, Selektion und Kontakt - S. 55-65 und 81) eine Reihe potentieller Angstfaktoren. Angst bedeutet dabei eine "Antizipationsstruktur", die eine Person beim Versuch, eine Situation zu bewältigen, bildet. Diese als Angst bezeichnete Antizipationsstruktur hängt nicht so sehr mit Persönlichkeitseigenschaften oder situativen Bedingungen zusammen, sondern geht auf das Angstpotential zurück. Das Angstpotential ist in der Anforderungsstruktur der objektiven Bedingungen der Lehrertätigkeit eines gegebenen gesellschaftlichen und schulischen Systems enthalten.

Für BRÜCK (1978; 1980) ist in einem personnahen, aber doch generellen Ansatz die Erklärung der Lehrerangst insbesondere in einem permanenten Konflikt zwischen "Erwachsenheit und Kindlichkeit" zu sehen. Angst wird nach der Vorstellung des Autors ausgelöst, wenn der Lehrer bei der Erfüllung seines Auftrags, nämlich das Kind zur Erwachsenenheit zu erziehen, mit der ungehemmten, triebhaften Kindlichkeit des Kindes konfrontiert wird. Dabei spielt eigene Entwicklung aus der Kindlichkeit mit Verletzungen und Verdrängungen eine bedeutende Rolle und kann ihn mit seinen Schülern in eine Teufelskreis von "Zufügungen und Zugefügtem" bringen, aus dem er nur durch Aufarbeiten seiner eigenen Geschichte wieder heraustreten kann. Jeder Mensch macht diese Entwicklung mit stärkeren oder geringeren Verletzungen und Verdrängungen durch, so daß viele Lehrer davon betroffen sein müßte.

In der anglo-amerikanischen Literatur sind vor allem zwei zusammenfassende Arbeiten zur Lehrerangst zu finden, die Beiträge von COATES & THORESEN (1976) und von KEAVNEY & SINCLAIR (1978); auf den zweiten wird hier kurz eingegangen.

Die Autoren stellen im Rahmen einer Literaturübersicht ein Modell der Lehrerangst dar, in dem unter anderem sowohl Trait- und State-Komponenten als auch die von LAZARUS (1966) explizierten Elemente der ersten Bewertung ("threat recognition") und der zweiten Bewertung ("thoughts about inability to cope with threat") enthalten sind.

Unserer Analyse der deutschsprachigen Literatur zufolge wurden sehr verschiedenartige Erklärungsansätze erarbeitet (siehe die obigen Beispiele). Die folgende Zusammenstellung der darin vorgefundenen vermuteten Ursachen gibt einen Einblick in die Vielfalt:

1. Gesellschaftliche Situation

- Rechtliche Verfassung
- Wirtschaftliches System

- Politisches Klima
- Wirtschaftliche Situation

2. Bedingungen des Schulsystems

- Funktion der Schule für Individuum, Wirtschaft, Staat
- Auftrag des Lehrers
- Arbeitsbedingungen der Schule

3. Faktoren in der Person der Schüler bzw. der Eltern

- Aggressivität von Schülern
- Interesselosigkeit von Schülern
- Ehrgeiz der Eltern

4. Faktoren in der Person des Lehrers

- Berufseignung
- Berufsmotivation
- Ausbildungsstand
- Persönlichkeit
- Biographie

Häufig wurden allgemeine gesellschaftliche Bedingungen und Merkmale des Schulsystems als Ursachen benannt, unter denen wohl alle Lehrer stehen, die aber vermutlich nicht alle unmittelbar auf den einzelnen Lehrer einwirken. Näher bei der Person des einzelnen Lehrers liegende und unmittelbarer wirkende Variablen wurden bei den Schülern und den Eltern und natürlich bei der Person des Lehrers selbst gesucht.

Aus Raumgründen kann ich nur zusammenfassend - und nicht ohne Ironie - sagen, daß es kaum bedeutende Variablen im Bereich von Schule und Erziehung gibt, die **nicht** zur Erklärung vorgeschlagen worden sind. Andererseits ist dies wegen der Individualität von Angstprozessen nicht überraschend.

Ich berichte nun über die zweite Komponente unseres Projekts, in dem über die Verbreitung der Lehrerangst eine Pilotuntersuchung durchgeführt worden ist (JEHLE & KRAUSE 1993).

4. EPIDEMIOLOGISCHE UNTERSUCHUNG ZUR LEHRERANGST

Eine Schlußfolgerung aus den Argumentationen über die Ursachen der Lehrerangst ist folgende: **Lehrerangst müßte ein weitverbreitetes Phänomen sein.**

In der vorliegenden Studie ging es 1. um die Überprüfung von Datenerhebungsinstrumenten, insbesondere des Angstfragebogens, 2. um eine Erhebung zur Verbreitung von Lehrerangst in Verbindung mit der Erkundung von Variablen, die mit Lehrerangst verbunden sein könnten. Dem Charakter einer Pilotstudie entsprechend wurde noch keine repräsentative Stichprobe angestrebt. Als Angstkonzept wurde ein loser Bezugsrahmen, der vor allem auf die Kategorisierung des angenommenen Angstprozesses ausgerichtet ist, zugrundegelegt.

Der Fragebogen zur Erfassung von Lehrerangst basiert auf einem phänomenologisch und klinisch-pädagogischen Konzept der Lehrerangst von WINKEL (1980). Der Autor hat folgende neun **Formen der Lehrerangst** vorgeschlagen (für die Operationalisierungen der Kategorien in der Klammer wurde der Text aus WINKEL 1980, 67-68 wörtlich übernommen)²⁾.

1. **Versagensangst** (die Angst zu versagen, den Stoff nicht genügend zu beherrschen, Fehler zu machen, mit Erziehungsschwierigkeiten nicht fertig zu werden usw).
2. **Existenzangst** (die Angst, aus welchen Gründen auch immer, den Beruf aufgeben zu müssen)
3. **Konfliktangst** (z.B. die Angst vor den Konflikten, etwas machen zu müssen, von dem man nicht überzeugt ist, oder sich ducken zu müssen, obwohl man sich wehren will)
4. **Trennungsangst** (z.B. die Angst, von den Kollegen oder von der Berufswissenschaft in Stich gelassen zu werden)

2) Ich bedanke mich bei Herrn Prof. Dr. Rainer WINKEL, Hochschule der Künste, Berlin, für die freundliche Genehmigung zur wörtlichen Übernahme dieses Abschnittes.

5. **Herrschaftsangst** (z.B. die Angst, vor der Macht Vorgesetzter oder einflußreicher Eltern)

6. **Personenangst** (die Angst vor Personen, z.B. vor dem Schulleiter, dem Schulrat den Kollegen, den Schülern)

7. **Strafangst** (die Angst, Repressalien, Sticheleien, Ungerechtigkeiten, Schikanen usw. ausgesetzt zu sein)

8. **Unbewußte Angst** (die Angst vor der eigenen Emotionalität und Triebhaftigkeit, z.B. vor Minderwertigkeitsgefühlen, vor verdrängten aggressiven oder sexuellen Impulsen)

9. **Neurotische Angst** (die Angst vor der Angst, die man auf sich zukommen sieht in bestimmten Situationen)

Die Befragten hatten anhand von vierstufigen Skalen je Form der Angst einzuschätzen,

a) wie häufig Sie von die jeweiligen Angst betroffen sind

b) wie intensiv dies bei Ihnen der Fall ist.

Beispiel:

1. **Versagensangst** (die Angst zu versagen, den Stoff nicht genügend zu beherrschen, Fehler zu machen, mit Erziehungsschwierigkeiten nicht fertig zu werden usw.)

a) betrifft mich:	3	2	1	0
	häufig	manchmal	selten	nie
b) bedrückt mich:	3	2	1	0
	sehr stark	stark	etwas	gar nicht

Man erhält dadurch Informationen über die Verbreitung von Lehrerangst, wobei die einzelnen Formen der Lehrerangst auch Anhaltspunkte dafür geben, wodurch oder in welchem Zusammenhang Ängste ausgelöst werden. Die Eigenart der ausgelösten Eigenart der ausgelösten Ängste, das heißt die

verschiedenen Verhaltensebenen, werden in dieser Systematik nicht näher expliziert. Diese Systematik der neun Angstformen wird stets unvollständig bleiben, da weitere Phänomene aufgefunden und Aufgliederungen der bestehenden Formen vorgenommen werden können.

Bei der weiteren Fragestellung der Studie sollten folgende Variablen mit den Befunden zur Verbreitung der Lehrerangst in Verbindung gebracht werden:

- Biographische Variablen, z.B. Geschlecht, Dienstalter
- Unterrichts- und Schulvariablen, z.B. Zahl der Fächer, Klassen- oder Fachlehrer, Schultyp, Schulgröße,
- Soziales Umfeld der Schüler,
- Region der Schule (Stadt/Land),
- Berufszufriedenheit, Wunsch nach Berufswechsel,
- Neigung zum Tabuisieren von Angst,
- Schuldgefühle,
- Körperliche Beschwerden.

Die verschiedenen **Biographischen Daten** und die Einschätzung der **Berufsmotivation** sowie die Variablen der **Unterrichtssituation** und der **Schule** wurden mit einem adhoc entwickelten Fragebogen erhoben.

Für die Erfassung der Neigung zum **Tabuisieren** von Lehrerangst stand kein Fragebogen zur Verfügung, daher wurden zwölf Items neu entwickelt.

Beispiele:

1. Es fällt mir schwer, über meine berufsbezogene Angst zu berichten.

1	2	3	4	5	6
0-----	0-----	0-----	0-----	0-----	0-----
trifft überhaupt			trifft sehr		
nicht zu			stark zu		

2. Ich versuche, meine Angst vor den Schülern zu verbergen.
3. Ich bin davon überzeugt, daß man als Lehrer keine Angst haben darf.

Die **Schuldgefühle** wurden mit fünf Items aus der deutschsprachigen Fassung des MMPI (SPREEN 1963) geprüft.

Zur Erhebung **körperlicher Beschwerden** standen die bereits umfassend

erprobten Skalen von BRÄHLER & SCHEER (1983) zur Verfügung. Bei diesem Fragebogen schätzt eine Person bei 57 Fragen mit einer fünfstufigen Skala den Schweregrad ihrer körperlichen Beschwerden ein. Die Erhebung wurde 1990/91 an insgesamt 18 Schulen an drei Orten in Hessen durchgeführt. Zu den Schulen gehörten Grundschulen, Hauptschulen, Realschulen und Gymnasien. An diesen Schulen waren zum Erhebungszeitraum insgesamt 482 Lehrerinnen und Lehrer erreichbar, 162 füllten den Fragebogen aus. Dies ergibt eine Rücklaufquote von 33,6%, die unbefriedigend ist, jedoch dürfte das Thema Angst hemmend gewirkt haben. Da es sich hier um eine Pilotstudie handelte, wurde noch nicht auf **Repräsentativität** der Stichprobe geachtet. Daher ist zu bedenken, daß die Ergebnisse dadurch in ihrer Allgemeingültigkeit begrenzt sind. Insbesondere die Fragebögen zur Angst und zum Tabuisieren wurden mit Faktoren- und Itemanalyse auf ihre Eignung untersucht. Im folgenden wird allerdings nur auf das Ergebnis für den wichtigen Fragebogen zur Lehrerangst eingegangen.

Eine Faktorenanalyse als Hauptkomponentenanalyse mit anschließender Varimax-Rotation über die neun Formen der Angst, beantwortet bezüglich der **Häufigkeit** der Angst, erbrachte zwei Faktoren, die zusammen 51,69% der Gesamtvarianz erklären. Faktor 1 (Eigenwert 2,76; 30,65% aufgeklärte Varianz) umfaßt die Formen Konflikt-, Trennungs-, Herrschafts-, Personen- und Strafangst, man kann sagen, daß es sich dabei um **Angst in Verbindung mit Personen** handelt. Die Formen Versagens-, Existenzangst, sowie Unbewußte Angst und Neurotische Angst bilden den Faktor 2, er könnte die **Angst als person-interner Prozeß** bedeuten (Eigenwert 1,89; 21,04% aufgeklärte Varianz). Diese faktorielle Struktur der Angstformen wurde auch bei der **Intensität** der Lehrerangst gefunden (siehe die Faktorladungen in der rechten Zahlenkolonne der Tabelle 1 und 2).

Der Fragebogen scheint also zumindest bei dieser Stichprobe eine klare Struktur von zwei Faktoren zu besitzen, die nun die Grundlage dafür gaben, die Testqualität zu prüfen. Dazu wurde eine Itemanalyse mit einem zufriedenstellenden Ergebnis durchgeführt. Die Gesamtreliabilität je Faktor und die Kriterien für die einzelnen Formen der Angst sind in Tabelle 1 und 2 in der Kolonne "Itemanalyse" zu sehen.

Die Erhebung zur Häufigkeit und Intensität der Angst ergab folgende Befunde (Tab. 3 und 4). Die Zahlen bedeuten folgendes: 12,5% der befragten Lehrerinnen und Lehrer gaben an, "häufig" von Versagensangst

betroffen zu sein.

Vergleicht man die einzelnen Formen der Angst, dann fallen einige beachtliche Unterschiede auf. Die Angst, "zu versagen, den Stoff nicht genügend zu beherrschen usw.", ist auf der Stufe "häufig" bei der Häufigkeit von den meisten Befragten genannt worden. Auffällig ist hier auch, daß nur 3 bzw. 8% der Befragten angebe, "nie" von solchen Ängsten betroffen zu sein. Große Unterschiede bestehen auch bei den Prozentwerten der zweitextremen Stufe "manchmal". Die Daten zur Intensität sind nicht so stark ausgeprägt, aber sie bilden ein ähnliches Muster wie die zur Häufigkeit der Angst (Tab. 4). Betrachtet man allein die extreme Skalenstufe, dann kann man zum Schluß kommen, daß nur eine Minderheit von Lehrerinnen und Lehrern von schwerer Angst betroffen ist und daß der Lehrerberuf nicht generell mit Angst verbunden ist, wie dies aus mehreren theoretischen Argumentationen in der oben erwähnten Literatur erschienen ist.

Wir könnten jedoch auch die weniger extreme Stufe "manchmal" bzw. "stark" mit in die Beurteilung einbeziehen. In der folgenden Tabelle im Text wurden dazu die Prozentzahlen der beiden Stufen "häufig" und "manchmal" zusammengefaßt. (Gleichzeitig werden unsere Daten mit den Ergebnissen einer Studie von PEEZ (1983) verglichen, die dieser Autor mit dem selben Fragebogen vor zehn Jahren ebenfalls in der Bundesrepublik Deutschland durchgeführt hat, dieser Vergleich wird erst später besprochen.)

Es ist zunächst unter der Kolonne "JEH/KRAUSE" zu sehen, daß das Bild von der Verbreitung der Angst nun etwas anders geworden ist. Anhand der zusammengefaßten Skalenstufen entsteht der Eindruck, viele Lehrer könnten von Angst betroffen sein. Dies wird vor allem bei einigen Angstformen bezüglich der Häufigkeit sehr deutlich.

	Häufigkeit		Intensität	
	JEH/KRAUSE	PEEZ	JEH/KRAUSE	PEEZ
Versagensangst	60,0%	52,6% n	36,1%	24,2% n
Konfliktangst	39,7% n	51,0%	25,5% n	34,5%
Herrschaftsangst	34,0% n	41,1%	19,0% n	20,8%
Unbewußte Angst	33,3%	31,1% n	16,8% n	17,7%
Personenangst	21,7% n	40,0%	12,6% n	13,4%
Neurotische Angst	21,6% n	24,8%	12,1% n	22,7%

Strafangst	20,4% n	26,5%	11,3% n	11,4%
Trennungsangst	16,7%	15,7% n	10,7% n	17,1%
Existenzangst	15,5% n	21,8%	10,7% n	14,4%

Eine weitere Betrachtungsweise zur Beurteilung der Verbreitung und des Schweregrades des Angst besteht darin auszuzählen, wieviele Lehrer auf die möglichen Summenwerte der beiden Faktoren der Angsthäufigkeit und Angstintensität gefallen sind. Aus Tabelle 5 ist zu entnehmen, daß hohe Summenwerte nur bei sehr wenigen Lehrern aufgetreten sind (siehe die sehr schiefe Verteilung in Tabelle 5). Zum Beispiel sind nur 9 von 162 Personen (= 5,6%) bei den sechs höchsten Summenwerten vertreten. Hier entsteht nun wieder der Eindruck, daß eher wenige Personen extreme Angst angegeben haben. Ich glaube, wir könnten dieses Spekulieren und "Verwirrspiel" mit Zahlen noch fortsetzen, aber wir sollten eher zur Kenntnis nehmen, daß wir nicht zu einer absoluten, endgültigen Aussage kommen können, ob es viele oder wenige Lehrer sind, die von Angst betroffen sind. Dieses Urteil hängt stets von unserer Betrachtungsweise und der Norm ab, die wir verwenden, also beachten wir nur die Stufe "häufig" oder auch die Stufe "manchmal"? Wenn wir an das Leid denken, das wir verwenden, also beachten wir an das Leid denken, das wir bei stärkerer Angst erfahren, dann wären es bereits bei eventuell weniger gute Lehrer sind.

Auch wenn die Normfrage nicht zu lösen ist, dürften für eine allgemeine Beurteilung der Situation an unseren Schulen solche Überblicksdaten informativ sein. Zur Beurteilung einer individuellen Angst, z.B. für eine Therapie, benötigen wir jedoch mehr und andersgeartete Informationen.

Ergänzend ist noch der Vergleich der Untersuchung von PEEZ (1983) und unserer Erhebung zu besprechen. Unsere vorliegenden Angstergebnisse stimmen mit den Befunden der vor etwa 10 Jahren durchgeführten Erhebung von PEEZ (1983) teilweise überein (d.h. es gab statistisch signifikanten Unterschiede in einigen Angstformen), teilweise stimmen sie nicht überein. In obigen Tabelle im Text sind hinter den Prozentwerten ein "n" eingetragen, bei denen unsere Werte niedriger liegen als die von PEEZ. Abgesehen vor allem von der statistisch signifikant höheren Versagensangst liegen die Werte unserer Erhebung etwas niedriger als in der PEEZ-Studie, für die Konfliktangst und die Personenangst ist diese Differenz signifikant. Die niedrigeren Angstwerte können eventuell dem weitgehenden Fehlen der Berufsanfänger in unserer Stichprobe von 1990 zugeschrieben werden.

Über diesen Vergleich innerhalb unseres Schulsystems hinaus wären Vergleiche zu anderen Schulsystemen interessant. So ist eine Vergleichsstudie zu Schulen in Rußland in Vorbereitung. Diskussionen mit Lehrern in Griechenland und in Ostdeutschland machten deutlich, daß dort die Daten je Form der Angst anders ausfallen dürften. In den neuen Bundesländern in Ostdeutschland wurde bei den derzeitigen massiven Veränderung sehr häufig die Kategorie "Existenzangst" genannt.

In unseren epidemiologischen Studie unternahmen wir auch eine **Erkundung** von potentiellen Ursachen der Lehrerangst, indem wir prüften, welche Variablen mit der Lehrerangst verbunden sind. Es wurde kein geschlossenes Verursachungsmodell zugrundegelegt, sondern eine Reihe von Variablen wurde mit einer Korrelationsanalyse und mit multivariaten Varianzanalysen in ihrer Verbindung zur Lehrerangst getestet. Man könnte dies als eine **Vorstufe der Ursachenerforschung** zur Lehrerangst auffassen.

Ich gehe nicht näher auf die Datenerhebungsinstrumente ein, sondern fasse die Überprüfung der verwendeten Fragebögen nur zusammen. Die Fragebögen zu den körperlichen Beschwerden, Schuldgefühlen und zur Tabuisierung haben gute Testgütekriterien ergeben, so daß wir diese Variablen und weitere einzelne Merkmale verwendet haben. Die folgende Tab. 6 enthält die statistisch signifikanten Korrelationen zwischen den Mittelwerten über die Formen der Angst einer Person je Faktor und ihren jeweiligen Werten bei diesen Variablen. Die Korrelationen der Angst zu den Variablen Geschlecht, Dienstalter, Zahl der Fächer und der Klassen je Lehrer, soziales Umfeld der Schüler waren statistisch nicht signifikant, d.h. - zumindest in unserer Stichprobe - waren mehrere Variablen mit der Lehrerangst nicht eng korrelativ verbunden.

Darüberhinaus ist zu sehen, daß die Korrelationen wie erwartet positiv ausgefallen sind und daß tatsächlich einige statistisch signifikante und inhaltlich bedeutsame Zusammenhänge bestehen. Diese positiven Korrelationen geben allerdings nur an, daß die jeweiligen Merkmale häufiger gemeinsam auftreten auch stärkere Schuldgefühle empfand.

Außerdem ist an der Tabelle zu sehen, daß die Lehrerangst bei den körperlichen Beschwerden am engsten mit der Unterskala "Erschöpfung" verbunden ist. Auch scheint ein engerer Zusammenhang zwischen Schuldgefühlen und Angstwerten zu bestehen.

Die Ergebnisse aufgrund der multivariaten Varianzanalysen mit diesen unabhängigen Variablen und den Mittelwerten der Lehrerangst je Faktor

gemeinsam. Das gemeinsame Anliegen der Teilnehmer sowie gegenseitige Ermunterung und Hilfe stehen dabei im Vordergrund.

Mit dem Programm wird das allgemeine Ziel verfolgt, die erzieherische Kompetenz und die berufliche Leistungsfähigkeit sowie das subjektive Wohlbefinden der betroffenen Lehrer zu erhöhen. Außerdem geht es darum, eine Strategie der Problemlösung kennenzulernen und praktisch zu erproben.

Dazu wird angenommen, daß die Angstreaktionen auf bestimmte Ereignisse, Personen oder Tätigkeiten komplex sind und z.B. aus dem Wahrnehmen, Beurteilen und auch Vermeiden usw. besteht, außerdem ist anzunehmen, daß diese Reaktionen, also Wahrnehmen, Beurteilen, Vermeiden, in hohem Maße automatisiert sind, so daß wir uns ihrer schon gar nicht mehr voll bewußt sind und sie nur schwer zugänglich sind. Außerdem neigen wir leicht dazu, vorschnell Lösungen zu versuchen. Daher sollte möglichst eine **systematische Analyse und Lösung des Problems** etwa unter dem Leitgedanken "Muß ich mich und meine Situation anders sehen?" oder "Ich oder die anderen?" unternommen werden. Der bisher "gewohnte Weg" des Denkens und Urteilens usw. sollte nicht wieder eingeschlagen.

Das Programm läßt sich grob in zwei Phasen gliedern:

1. die systematische diagnostische Analyse,
2. die Erarbeitung von Lösungswegen.

Die erste Phase der Diagnose dient zur Beschreibung der Problematik, der Ermittlung der vermuteten Bedingungen und der bisherigen Lösungsversuche. Es geht um Teilschritte wie

- * die allmähliche Annäherung an das eigene Problem, die Beschreibung der pädagogischen Situation, Selbstbeobachtung und Registrierung von Verhaltensweisen und Gefühlen, biographische Analysen
- * dabei wird die systematische Selbstkonfrontation nach dem Problem-Analyseschema von FRIES, HUBLER & LANDWEHR 1989) eingesetzt.

Die Teilnehmer erhalten dazu in jeder Sitzung Materialien, die sie in vorgegebenen Schritten in Einzel- oder Gruppenarbeit, teilweise während der Sitzung teilweise zu Hause, bearbeiteten. Beispielhaft zeige ich das

zentrale Arbeitsmaterial, das erwähnte Analyseschema von FRIES, HUBLER, LANDWEHR (1989), mit dem die Teilnehmer ein selbstgewähltes Problem bearbeiten.

Verfahren zur Analyse von Problemsituationen:

1. Schritt: Beschreibung der Belastungssituation

Welche Situation haben Sie als Lehrerin/Lehrer in letzter Zeit als belastend empfunden? Was ist vorgefallen? Was ist in mir vorgegangen?

2. Schritt: Beurteilung der Belastung

Was ist Ihrer Meinung nach an der geschilderten Situation belastend?

3. Schritt: Analyse der Belastungsbedingungen: Subjektive Ansprüche und hindernde Umstände

Schritt 3.1: Welche Bedürfnisse und Interessen, welche für Sie bedeutsamen Ziel- und Wertsetzungen (Ansprüche) stehen in dieser Situation auf dem Spiel?

Schritt 3.2: Was hindert sie an einer anderen Gestaltung der Situation?

4. Schritt: Bisherige Änderungs- und Bewältigungsbemühungen

5. Schritt: Ihre Kompetenz und die Wirksamkeit der Bewältigungsversuche

6. Schritt: Abschließende Beurteilung

In unserer Arbeit mit dem Programm in einer Kleingruppe wurde z.B. folgende, zunächst einfache Fallbeschreibung einer Lehrerin im Verlauf der Analyse mit dem System und in Gesprächen in der Lehrergruppe zu einer ausführlichen Falldarstellung entwickelt:

Eine Lehrerin, am Gymnasium, 54 Jahre alt, 28 Jahre im Schuldienst, berichtet als für sie sehr belastende Situation die seit fast 1½ Jahren sich hinziehende und steigende Auseinandersetzung mit einem in der Klasse einflussreichen Schüler.

Die Teilnehmerinnen bearbeiteten dann einzeln und schriftlich den ersten Schritt des Analysesystems und trugen in freier Rede (!) reihum das

Ergebnis vor und besprachen es jeweils. Ebenso gingen sie bei den weiteren Schritten vor.

Wichtig sind folgende Dinge:

1. die **schriftliche Bearbeitung** mit Formblättern zwingt dazu, sich mit dem eigenen Problem konkret zu konfrontieren; Lücken und Widersprüche in der bisherigen Interpretation können sichtbar werden,
2. das Bearbeitungsergebnis soll nicht heruntergelesen, sondern **in freier Rede** wiedergegeben werden, damit an der Art des freien Berichts sichtbar wird, wie das Geschehen den Berichtenden auch jetzt belastet,
3. das Gespräch der Gruppe den Bericht soll nach einigen **Regeln** erfolgen (stichwortartig):

- keine Bewertungen durch andere Teilnehmer
- keine (voreiligen) Ratschläge und Lösungen
- keine bohrendes Beharren auf bestimmten Fragen

sondern:

- Informationsfragen zum besseren Verständnis des Berichtes: Konkretisierung einer Situation, von Geschehnissen, von Tätigkeiten, von Gefühlen und Gedanken etc.
- später können (entsprechend dem Fortgang im Analysesystem) Mutmaßungen über den belastenden Charakter einer Situation, über bisherige Maßnahmen etc. folgen.

Wichtig ist nochmals: Bewertungen und die Erarbeitung von und insbesondere die Entscheidung über Lösungswege sind Sache der jeweils berichtenden Person. Es geht nicht darum, sich gegenseitig "besserwisserisch" Ratschläge zu erteilen oder gar sich zu kritisieren.

Reflexionsfragen

Anschließend kommt man zu einer **zusammenfassenden Urteilsbildung** über sein Problem, für die folgende Überlegungen wichtig sind:

- Was ist das Wesentliche an meinem Problem, was macht mir daran so zu schaffen?
- Muß das wirklich ein Problem für mich sein?

Wesentlich für diese erste Programmhälfte ist die selbstkritische, individuelle Überprüfung der bisherigen Selbstwahrnehmung und der bisherigen Bewältigungsbemühungen.

Fortgesetzt werden kann diese Phase der abschließenden Urteilsbildung mit einigen weiteren Fragen:

- Liegt das Problem vorwiegend in meiner Person (wenn ja, worin? z.B. in einem Defizit in meiner beruflichen Kompetenz) oder liegt es bei anderen Personen (wenn ja, welchen? Habe ich Einfluß auf sie?)
- Ist damit ein Defizit im Bewältigen des Problems verbunden (Kann ich z.B. meine quälenden Gedanken nicht "abschalten"?)
- Wird durch das Problem mein Selbstbild gefährdet?
- Welche Auswirkungen hätte die Beseitigung des Problems?

Mit der Bearbeitung derartiger Fragen nähert man sich der umfassenden Sichtweise der Problematik, von der aus der Weg zu eventuell notwendigen bzw. verfügbaren Maßnahmen zur Lösung der Problematik eingeschlagen werden kann.

Wie sicher zu bemerken war, geht es hier in der Phase der Diagnostik nicht mehr nur um diagnostische Datensammlung, sondern hier kann bereits ein bedeutender Änderungsprozeß in Gang kommen: Durch die kritische Prüfung können nämlich die bisherige Wahrnehmung und Deutung von Situationen, Personen, Handlungen und nicht zuletzt von Angstprozessen verändert werden; eventuell wird die Irrationalität einer Angst und der bisherigen Interpretation offengelegt. Wir können daher diese bisher besprochene Problemanalyse mit ihren eventuellen Auswirkungen auch als die erste Änderungsmaßnahme auffassen und sie bezeichnen als

Kognitive Umstrukturierung.

Damit haben wir mit der Problemanalyse eine grundlegende Änderungsmaßnahme besprochen, die zwar nicht in jedem Falle zu gravierenden Veränderungen führen muß, die aber als **kritische Überprüfung** der bisherigen Sichtweise stets eingesetzt werden muß. Ihr Ergebnis bildet die Basis für alle weiteren Maßnahmen.

In der zweiten Programmhälfte werden nun weiter individuell aus einem

Katalog von Maßnahmen ein Maßnahmenplan und Leitlinien für seine Durchführung einzeln und in der Gruppe erarbeitet. Die Maßnahmen basieren auf verhaltenstherapeutischen Konzepten, dazu gehören:

Überblick zum Katalog der Änderungsmaßnahmen

Diagnose

- Nr. 1: Problemanalyse und Reflexionsstrategien
= Kognitive Umstrukturierung
- Nr. 2: Akzeptieren der Ängste

Interventionen

- Nr. 3: Mit anderen über Ängste sprechen
- Nr. 4: Schrittweise Annäherung
(im Rahmen von Selbstsicherheitstraining)
- Nr. 5: Gedankenstop
- Nr. 6: Selbstverbalisationstraining
- Nr. 7: Selbstverstärkung
- Nr. 8: Entspannung
- Nr. 9: Angstbewältigungstraining
- Nr. 10: Soziale Kontrakte
- Nr. 11: Problemlösungstraining

Bei der folgenden Kurzbeschreibung von Maßnahmen beziehe ich mich außer auf unser Programm auf Vorschläge von GRELL (1977). Die weiteren Maßnahmen sind:

2. Akzeptieren Sie Ihre Ängste!

Dies ist das Gegenteil von Vermeiden und Abwehr! Die gründliche Analyse der Problematik erfordert die Bereitschaft zu akzeptieren, daß man dieses Problem auf diese Weise hat! (Siehe das Analysesystem und die Reflexionsfragen).

3. Sprechen Sie mit anderen über Ihre unangenehmen Erlebnisse und Ängste!

Es ist damit zu rechnen, daß etwas schwächere Ängste schon allein durch

diese Maßnahmen abgeschwächt werden können. Man kann Ratschläge, Solidarität und Ermunterung erfahren.

Besteht das Problem vorwiegend darin, dem Schulleiter nicht widersprechen zu können, schlägt GRELL (1977) vor:

4. Denken Sie sich ein Programm aus, durch das Sie in kleinen Schritten spezielle Ängste überwinden können:

Hier geht es darum, eine wohl umgrenzte Angst in einer bestimmten Situation oder vor einer bestimmten Person durch schrittweise Konfrontation abzubauen. Bei der Schwierigkeit, dem Schulleiter das zu sagen, was man für richtig und notwendig hält, könnte man so beginnen (GRELL 1977, 127):

"Ich will dem Rektor eine Frage stellen, wenn er etwas anordnet oder behauptet, statt es kommentarlos hinzunehmen" z.B.: "Wie meinen Sie das;")?

dann folgen im Sinne einer Hierarchie einige Zwischenschritte, die immer schwieriger werden, bis hin zum letzten Schritt und zum Endverhalten:

"Ich will meine Kritik an bestimmten Gedanken oder Verhaltensweisen des Rektors öffentlich vortragen" (z.B.: In der Konferenz unter "Verschiedenes": "Herr X, ich halte es nicht für richtig, daß Sie während einer Stundenbesichtigung immer in den Unterricht eingreifen. Das irritiert mich sehr. ").

Die Vorgehensweise entspricht in etwa der Systematischen Desensibilisierung der klassischen Angstbehandlung.

5. Gedankenstop

Treten bei Belastungen und Ängsten nicht endenwollende Gedanken um ein Ereignis auf, kann eine Teil-Maßnahme im **Gedankenstop** bestehen. Quälende Gedanken und Grübeleien, die vielfach "automatisiert" sind, sollen unterbrochen werden. Der Gedankenstop dient der Beruhigung, dem "Abschalten" und gegen das "Sich-Hineinsteigern".

6. Selbstverbalisationstraining

Bestehen diese Gedanken in negativen Selbstbewertungen, sollte der

Gedankenstop mit dem Selbstverbalisationstraining verbunden werden. Abwertende Dinge, die man begleitend zum eigenen Verhalten, zu Ereignissen und zum Verhalten anderer zu sich selbst sagt, sollen verändert werden, vor allem, wenn sich jemand selbst laufend unrealistisch und negativ beurteilt. Anstelle der gestoppten negativen Gedanken über sich selbst sagt man sich gegenteilige, positive Dinge.

Weiter empfiehlt GRELL (1977, 127):

7. Stärken Sie planmäßig Ihre Selbstsicherheit und Ihr Selbstwertgefühl!

Hier geht es um die spezifische Situation des Lehrers, der wie jeder andere Mensch auf Bestätigung, Anerkennung bzw. Ermutigung angewiesen ist. Hat jemand den Eindruck, eine Sache gut gemacht zu haben oder Gutes bewirkt zu haben (wenn auch vielleicht nur partiell), dann sollte er sich nicht davor scheuen, dies zu beachten und es sich ausdrücklich zu bestätigen (siehe die Selbstverbalisierungen).

8. Entspannung

Eine sehr allgemein einsetzbare Maßnahme sind verschiedene Formen der Entspannung, die immer wieder auch als eigenständige Themen von Kursen angeboten werden.

Beispiele: Die Progressive Muskelentspannung von Jacobson (BERNSTEIN & BERKOVIC 1978; FLORIN 1978) oder das Autogene Training von Schultz (SCHULTZ 1932). Diese Maßnahmen erfordern jedoch eine längere Einübung (unter Anleitung), sind dann aber vielfältig einzusetzen, z.B. sehr kurzfristig und situationsgerecht oder auch zur Vorbeugung und zur Bewältigung von Stress und Angst.

Aus Raumgründen kann nicht auf alle Maßnahmen eingegangen werden und die Beschreibung der Anwendung der aufgeführten Maßnahmen (Nr. 3 bis 8) kann nicht sehr ausführlich sein. Dazu wird auf das Programm selbst verwiesen (JEHLE & NORDRÜDIGER 1991 a).

Jede dieser Änderungsmaßnahmen ist im Hinblick auf die inzwischen dargestellte individuelle Problematik und auf die vom Teilnehmer festgelegten Änderungsziele auszuwählen.

Die Teilnehmer erproben zunächst die Anwendung der ausgewählten

Maßnahmen im Unterricht und berichten einander in der Gruppe über ihre Erfahrungen. Dann versuchen sie, eine Maßnahme systematisch einzusetzen.

In beiden Programmteilen wird den Teilnehmern einerseits selbstdiagnostisches Arbeiten abverlangt, andererseits ist der intensive Erfahrungsaustausch der Gruppenmitglieder untereinander als Unterstützung der individuellen Arbeit besonders notwendig. Dies setzt gegenseitiges Vertrauen und Wertschätzung voraus. Aus diesem Grunde besteht auch das erwähnte Gebot, sich nicht gegenseitig zu kritisieren und vorschnell Ratschläge zu erteilen.

5. 2 DURCHFÜHRUNG UND ÜBERPRÜFUNG DES PROGRAMMS

Die erste Erprobung des Programms wurde in einem Seminar in einem Institut für Lehrerfortbildung durchgeführt. Es fanden zunächst neun Sitzungen von jeweils zweieinhalb Stunden im Abstand von zwei Wochen statt. In größeren Abständen folgten dann noch drei Nachsorgesitzungen. In diesem ersten Seminar wirkten meine Kollegin, Frau Nord-Rüdiger und der Autor als Supervisoren mit. Unsere Aufgabe bestand vor allem darin, die Diskussionen der Lehrerinnen und Lehrer zu protokollieren. Damit die Teilnehmer bei dieser schwierigen Thematik freier sprechen konnten, haben wir auf Tonbandaufzeichnungen verzichtet. Damit wir möglichst wenig in das Gespräch eingreifen konnten oder von den Lehrern einbezogen wurden, bildeten die fünf Lehrer einen fast geschlossenen Gesprächskreis mit engem Blickkontakt, an dessen Rand wir uns setzten. Auf diese Weise hatten die Teilnehmer eher Anlaß, sich **gegenseitig** und nicht uns anzusprechen.

Die Überprüfung des Programms erfolgte zur Ermittlung von Veränderungen bei den Teilnehmern und zur Sammlung von Erfahrungen und Anregungen für die spätere Korrektur des Programms. Eine Reihe von Fragebögen wurde vor und nach dem Seminar verwendet. Mit Protokollen wurden Einzelbeobachtungen im Seminar dokumentiert.

Einige Ergebnisse der ersten Anwendung des Selbsthilfeprogramms (ausführlich in JEHLE, NORD—RÜDIGER 1991b):

Die Seminarform mit **fünf Personen** hat sich bei diesem ersten Versuch

bewährt. Bei fünf Teilnehmern war die Gruppe groß genug, so daß eine Vielfalt von Problemen dargestellt werden konnte. Andererseits erhielt bei dieser Gruppengröße jeder Teilnehmer genügend Zeit für seine Problematik und für die Gesprächsteilnahme. Das Programm war für neun Sitzungen umfangreich. Eine größere Zahl der Sitzungen wäre problematisch, da es fraglich ist, ob man Lehrerinnen und Lehrern bei ihrem regulären Arbeitsumfang und bei Gefühlen der Überlastung umfangreiche Seminare zumuten kann.

Die Akzeptanz des Seminars und des Programmes war sehr hoch, höher, als wir es für diese frühe Phase der Erprobung erwartet hatten. Zur Zeit fehlen jedoch Vergleichswerte von anderen Gruppen.

Die Wirksamkeit des Programms stellt den schwierigsten Evaluationsaspekt dar, so ist es kaum möglich, die Effekte des aktuellen Seminars und des Programms (Inhalte, Materialien) zu unterscheiden. Zur Zeit liegen auch keine Informationen darüber vor, welche Klientel von Lehrerinnen und Lehrern mit welcher Art und Stärke der Störung(en) durch dieses Seminar und dieses Programm angesprochen wird.

Die bisherigen Daten und informellen Beobachtungen lassen vermuten, daß die Beschäftigung mit der Problematik nicht unmittelbar zu eindeutigen Verbesserungen der Problematik geführt hat, sondern teilweise zu unklaren Veränderungen und - wie es scheinen mag - zu Verschlechterungen. Eventuell wurden zuerst die bisherigen subjektiven Interpretationen der Problematik und die bisherigen subjektiven Interpretationen der Problematik und die bisherigen Bewältigungsstrategien in Frage gestellt, was verstärkt Gefühle der Bedrohtheit ausgelöst hat. Die Erarbeitung einer neuen, adäquateren Interpretation der Problematik (kognitive Umstrukturierung) und einer entsprechenden Bewältigungsstrategie mußte erst im Laufe des Seminars erfolgen. Die angeblichen Verschlechterungen bedeuten daher vielleicht eine notwendige Phase der Umorientierung, durch die ein Teilnehmer hindurchgehen muß. Die Gespräche in den Seminarsitzungen, und die ausdrückliche Suche der Teilnehmer brachten keine Hinweise auf unerwünschte Nebenwirkungen.

5.3 AUSBLICK ZUR PROGRAMMBEARBEITUNG

Die weitere Arbeit mit dem Programm sollte nach unserer Vorstellung vor

allem auf folgende Weise geschehen: Die Autoren selbst werden zur Gewinnung weiterer Daten mit der derzeitigen Version des Programms zwei bis drei weitere Seminare durchführen. Weiterhin soll das Programm durch andere Forscher bzw. Praktiker eingesetzt werden. Wir würden es sehr begrüßen, wenn andere Leiter von Seminaren, zumindest beim ersten Seminar, zum Vergleich der Daten zu einer Zusammenarbeit mit uns bereit wären.

6. SCHLUSS

Ich glaube, die Ausführungen haben deutlich gemacht, daß die Problematik der Lehrerangst sehr komplex ist und daß bis zu ihrer Klärung noch zahlreiche Untersuchungen notwendig sind. Lehrerangst ist wohl nicht ein Problem, von dem die Mehrzahl der Lehrerinnen und Lehrer betroffen ist und für die betroffenen Personen könnte gelten, daß die Bewältigung der Angst einen komplizierten Prozeß bedeutet, der nicht als eine gradlinige Reduzierung von Angst verstanden werden darf.

Es dürfte hier interessant sein, ob der Beruf des Lehrers in besonderer Weise mit Angst verbunden ist; dazu waren Untersuchungen anderer Berufsgruppen erforderlich.

Weiterhin wäre es sehr interessant, internationale Vergleichsuntersuchungen durchzuführen, die - abgesehen vom Vergleich zwischen den Ländern - stets auch ein Beitrag wären, die jeweils eigenen Bedingungen der Lehrertätigkeit eines Landes aufzuklären.

Tab. 1: Trennschärfe und Faktorladungen der neun Angstformen für die Skala "Angsthäufigkeit" in der Gesamtstichprobe (N = 162)

Formen der Ängste	Faktorenbezogene Itemanalyse		Faktorladungen	
	1. Fakt.	2. Fakt.	1. Fakt.	2. Fakt.
	r_{it}	r_{it}		
Versagensangst		0.40	.36	.51
Existenzangst		0.35	.24	.56
Konfliktangst	0.55		.61	.31
Trennungsangst	0.51		.73	.05
Herrschaftsangst	0.65		.78	.21
Personenangst	0.65		.73	.29
Strafangst	0.57		.70	.17
Unbewußte Angst		0.41	.16	.70
Neurotische Angst		0.39	.06	.75
$r_{tt} = 0,80 \quad r_{tt} = 0,61$				

Tab. 2: Trennschärfe und Faktorladungen der neun Angstformen für die Skala "Angstintensität" in der Gesamtstichprobe (N = 162)

Formen der Ängste	Faktorenbezogene Itemanalyse		Faktorlandungen	
	1. Fakt.	2. Fakt.	1. Fakt.	2. Fakt.
	r_{it}	r_{it}		
Versagensangst		0.43	.52	.39
Existenzangst		0.47	.47	.49
Konfliktangst	0.71		.74	.37
Trennungsangst	0.51		.76	-.08
Herrschaftsangst	0.66		.71	.27
Personenangst	0.65		.71	.29
Strafangst	0.65		.76	.18
Unbewußte Angst		0.51	.20	.76
Neurotische Angst		0.55	.08	.87
$r_{tt} = 0,84 \quad r_{tt} = 0,72$				

Tab 3 Häufigkeit und Prozente der befragten Lehrerinnen und Lehrer mit Angaben zur Häufigkeit der neun Formen der Angst (N = 162)

Arten der Ängste	häufig		manchmal		selten		nie	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Versagensangst	20	12.5	76	47.5	59	36.9	5	3.1
Existenzangst	6	3.7	19	11.8	57	35.4	79	49.1
Konfliktangst	10	6.2	54	33.5	76	47.2	21	13.0
Trennungsangst	6	3.7	21	13.0	77	47.5	58	35.8
Herrschaftsangst	5	3.1	50	30.9	73	45.1	34	21.0
Personenangst	3	1.9	32	19.8	91	56.2	36	22.2
Strafangst	3	1.9	30	18.5	75	46.3	54	33.3
Unbewußte Angst	7	4.4	46	28.9	63	39.6	43	27.0
Neurotische Angst	8	4.9	27	16.7	63	38.9	64	39.5

Tab. 4: Häufigkeit und Prozente der befragten Lehrerinnen und Lehrer mit Angaben zur Intensität der neun Formen der Angst in der Studie von PEEZ (1983; N = 152) und der vorliegenden Studie (N = 162).

Arten der Ängste	sehr stark		stark		etwas		gar nicht	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Versagensangst	11	7.0	46	29.1	88	55.7	13	8.2
Existenzangst	4	2.5	13	8.2	53	33.5	88	55.7
Konfliktangst	7	4.5	33	21.0	83	52.9	34	21.7
Trennungsangst	6	3.8	12	7.5	75	47.2	66	41.5
Herrschaftsangst	10	6.3	20	12.7	83	52.5	45	28.5
Personenangst	2	1.3	17	10.8	85	55.1	52	32.9
Strafangst	4	2.5	16	10.1	68	43.0	70	44.3
Unbewußte Angst	6	3.9	20	12.9	69	44.5	60	38.7
Neurotische Angst	7	4.4	10	6.3	67	42.4	74	46.8

Tab. 5: Anzahl der Personen mit bestimmten Summenwerten über die Formen der Angst je Faktor

Wertebereich der möglichen Rohwertsummen

1. Faktor 0 + 1 2 + 3 4 + 5 6 + 7 8 + 9 10 + 11 12 + 13 14 + 15

Zahl der Vpn

Häufigkeit	17	31	37	41	27	7	2	0
Intensität	32	33	47	29	10	5	1	2

2. Faktor 0 + 1 2 + 3 4 + 5 6 + 7 8 + 9 10 + 11 12

Zahl der Vpn

Häufigkeit	18	42	57	31	11	3	0
Intensität	30	65	36	20	5	3	0

Anmerkung: Bei einem Wertebereich je Angstform von 0 bis 3 und 5 Formen des 1. Faktors und 4 des 2. Faktors können maximale Summenwerte von 0 bis 15 bzw. 0 bis 12 vorkommen.

Tab. 6. Korrelationen zwischen Lehrerangst und verschiedenen Personen- und Umweltvariablen.

	Häufigkeit		Intensität	
	F1	F2	F1	F2
Zahl der Klassen je Schule	.11	.24	.17	.21
Zahl der Lehrer je Schule	.04	.13	.05	.05
Tabuisieren: Faktor 1	.45	.54	.43	.46
Tabuisieren: Faktor 2	.11	.19	.13	.09
Schuldgefühle	.41	.56	.32	.47
Berufszufriedenheit	.24	.38	.17	.26
Wunsch nach Berufswechsel	.30	.47	.26	.43
Faktoren der Körperliche Beschwerden - Erschöpfung	.38	.51	.36	.45

- Nervöse Beschwerden	.27	.34	.36	.36
- Gliederschmerzen	.33	.36	.31	.36
- Magenbeschwerden	.29	.32	.33	.36
- Herzbeschwerden	.27	.29	.21	.24

Die dünn gedruckten Korrelationen bei Tabuisieren: Faktor 2 sind statistisch nicht signifikant.

ANSCHRIFT DES AUTORS

Dr. Peter Jehle
 Deutsches Institut
 für Internationale Pädagogische Forschung
 Schloßstraße 29
 D-60486 Frankfurt am Mai 90

- JEHLE, P.; NORD—RÜDIGER, D. (1989). Angst des Lehrers - Eine Literaturübersicht. In: Zeitschrift für internationale erziehungs- und sozialwissenschaftliche Forschung 6, 1, 193-217.
- JEHLE, P.; NORD - RÜDIGER, D. (1991a). FLASH: Frankfurter Lehrer Angst - Selbst Hilfe. Programm zur Bearbeitung sozialemotionaler Belastungen im Schulalltag. Reihe: Forschungsberichte. Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung: Frankfurt/Main.
- JEHLE, P.; NORD—RÜDIGER, D. (1991b). FLASH — Frankfurter LehrerAngst - SelbstHilfe. Evaluationsstudie 1: Vorgehensweise und Daten der ersten Überprüfung des Programms. Reihe: Forschungsberichte. Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung, Frankfurt/Main.
- JEHLE, P.; NORD—RÜDIGER, D. (1992). Angst des Lehrers - Dokumentation zur deutschsprachigen Literatur circa 1992. Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung, Frankfurt am Main. 10 Seiten.
- JENDROWIAK, H.W.; KREUZER, K.J. (1980). Lehrer zwischen Angst und Auftrag. Pädagogischer Verlag Schwann: Düsseldorf.
- KEAVNEY, G. & SINCLAIR, K.E. (1978). Teacher concerns and teacher anxiety: A neglected topic of classroom research. In: Review of Educational Research 48 (2), 273-290.
- LAZARUS, R.S. (1966). Psychological stress and the coping process. McGraw - Hill: New York.
- MÜLLER—FOHRBRODT, G.; CLOETTA, B. & DANN, H.D. (1978). Der Praxisschock bei jungen Lehrern. Formen - Ursachen - Folgerungen. Klett-Cotta: Stuttgart.
- NORD—RÜDIGER, D. & JEHLE, P. (1992). Befunde und Perspektiven zur Lehrerangst als Trendthema. In: K. Ingenkamp; R. S. Jäger; H.

- Petillon; B. Wolf (Hrsg.) Empirische Pädagogik 1970 - 1990. Eine Bestandsaufnahme der Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Deutscher Studien Verlag: Weinheim. Band II, 527-535.
- PEEZ, H. (1983). Angst als Begleiter im Lehrerleben. Berufsbezogene Ängste in der Selbstwahrnehmung und im Urteil der Schüler. In: Bayrische Schule 2 (siehe auch Informationen für Erzieher 4/1983).
- QUITMANN, H. (1980). Individuelle Angstbewältigung oder politische Solidarität? In: Westermanns Pädagogische Beiträge 32, 20-26.
- SCHULTZ, J. H. (1964). Übungsheft für das Autogene Training. Thieme: Stuttgart.
- SCHWARZER, R. (1981). Streß, Angst und Hilflosigkeit. Klett: Stuttgart.
- SINCLAIR, K.E.; RYAN, G. (1987). Teacher anxiety, teacher effectiveness, and student anxiety. In: Teaching and Teacher Education. 3 (3), 249-253.
- SPREEN, O. (Ed.). MMPI Saarbrücken. Huber: Bern.
- WEIDENMANN, B. (1978). Lehrerangst. Ein Versuch, Emotionen aus der Tätigkeit zu begreifen. Ehrenwirth: München.
- WINKEL, R. (1970). Angst in der Schule. Neue Deutsche Schule, Verlagsgesellschaft: Essen. (2., erweiterte Auflage).

MICHALIS KANAVAKIS

**DIE SOZIALE UND PÄDAGOGISCHE ARBEIT
DER ORTHODOXEN KIRCHE VON KRETA**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1993

MICHALIS KANAVAKIS

DIE SOZIALE UND PÄDAGOGISCHE ARBEIT DER ORTHODOXEN KIRCHE VON KRETA

Kreta heißt die raupenförmige Insel, die am Rande des Agäischen Meeres schwimmt. Sie bildet den südlichsten Teil von Griechenland. Ihr Gesicht ist Europa, ihr Rücken Afrika zugewandt. Während man von Raupen eher Abstand nimmt, war Kreta als Brücke zwischen den Kontinenten seit altersher der Zankapfel der großen Mächte. Die Eroberung und der Besitz von Kreta war immer mit einem hohen Preis verbunden.

Die Kirche von Kreta im Überblick

Die Kirche von Kreta ist apostolisch. Sie wurde während seiner dritten Missionsreise vom Apostel Paulus selbst um das Jahr 65 nach Christus gegründet. Als ersten Bischof setzte er seinen Mitarbeiter Titus ein.

Kreta hatte in den ersten Jahrhunderten des Christentums über zwanzig Diözesen. Der Vorsitzende der Bischofssynode trug den Titel *Archiepiskopos*. So wird er auch heute genannt. Heute verteilt sich die Kirche von Kreta auf acht Diözesen. Ihre Bischöfe werden Metropolitengenannt. Der Vorsitzende der Bischofssynode hat seinen Sitz in Iraklion, der größten und reichsten Stadt Kretas.

Während Kreta politisch zu Griechenland gehört, untersteht die Kirche bzw. die Bischofssynode der Insel nicht der Synode von Griechenland, sondern dem Patriarchat von Konstantinopel. So ist zu verstehen, warum die Kirche von Kreta eine eigene Bischofssynode hat. Seit 1882 werden zu Metropolitengenannt von Kreta nur Kreter gewählt, aber auch im übrigen Griechenland können Kreter zu Metropolitengenannt gewählt werden. Als Kleriker sind ohnehin viele Kreter in ganz Griechenland tätig.

Die Kirche von Kreta ist im Vergleich zu der Kirche von Griechenland lebendiger. Sie steht dem Menschen von heute mit seinen Problemen näher, sie begleitet ihn, hilft ihm und gibt ihm die Sicherheit, daß seine Kirche untrennbar mit seinem Leben verbunden ist. Dies ist das Verdienst des Klerus der Kirche von Kreta, der aus Gründen, die hier nicht erläutert werden können, der in einem deutlichen Ausmaß mit seinen Gemeinden enger zusammensteht als das auf dem Festland der Fall ist. Klerus und Gemeinde sind sich bewußt, als Gottesvolk zusammenzugehören.

Die Kirche von Kreta setzt das Werk der alten und der byzantinischen Kirche fort, die den Menschen in ihrer Not stets beizustehen versuchte.¹ Die Orthodoxe Kirche bezeichnet ihr Werk der Liebe nicht als *Sozialarbeit*, welche nach ihrer Ansicht Sache des Staates ist, sondern spricht selbst von *Philanthropia*. *Philanthropia* ist, könnte man sagen, die praktizierte Liebe zum Nächsten.

Dieses Werk der *Philanthropia* der alten und der byzantinischen Kirche setzt die Kirche von Kreta in der Gegenwart entschieden fort. Sie ist nicht reich an materiellen Gütern. Reich ist aber das Herz ihrer Geistlichen an Ideen und an Liebe zu den Menschen, die Jesus ihnen anvertraut hat. Man könnte über jede Metropole sagen, daß in ihrer Arbeit die Liebe zu Gott und den Menschen in die Praxis umgesetzt wird. Die soziale und pädagogische Arbeit der Kirche von Kreta möchte ich in meinem Beitrag jedoch nicht allgemein, sondern am Beispiel dessen vorführen, was von den Nonnen des Klosters *Panagia Kalyviani* geleistet wird. Dieses Kloster habe ich ausgewählt, weil erstens alle philanthropischen Einrichtungen sich dort an einem Ort befinden, und zweitens diese Einrichtungen als Bestandteile dieses Klosters eine überschaubare Einheit im Sinne des Dienstes am

1) In der alten Zeit war die Kirche eine junge Gemeinde, deren Mitglieder nicht nur bereit waren, anderen zu helfen, sondern im Unterschied zu den Ungläubigen sogar mit der Opferung ihres Lebens für den Nächsten eintraten. Aus dem 1. Brief des Clemens von Rom an die Korinther (LV, 2) erfahren wir, daß Christen sich damals selbst verkauften, um mit dem Erlös andere Christen aus dem Gefängnis zu befreien. Die Kirche hat also nicht nur die Liebe gepredigt, sondern auch zur Praxis gemacht. Diese Tatsache beeindruckte die Heiden sehr. Die Philanthropie dauerte in byzantinischer Zeit an. In jener Zeit entstanden zahlreiche Stätten, wo notleidende Menschen Trost und Hilfe fanden.

Menschen bilden. Wer sich näher damit beschäftigt, wird mir kaum widersprechen, wenn ich sie sehe und wertschätze wie die Früchte des Gebetes der hier lebenden und arbeitenden Nonnengemeinschaft.

Die geistige Grundlage der Philanthropia von Panagia Kalyviani

Nicht weit von minoischen Palast von Phaistos wurde um die Wende des ersten Jahrtausends eine kleine, der Mutter Gottes geweihte Kirche errichtet. Die Kapelle wurde wegen der Wunder, welche die Mutter Gottes dort bewirkte, schnell bekannt. Während der osmanischen Unterjochung kamen Christen aus der Umgebung dorthin, um Trost zu suchen. Mit der Zeit bekam die Kirche den Namen Panagia Kalyviani wegen des in der Nähe liegenden Dorfes Kalyvia. Nach der Befreiung Kretas konnten die Christen, endlich ohne Angst vor den Besatzern, jedes Jahr am 15. August das Fest der Muttergottes feiern. Um die Kapelle herum wurden mit der Zeit provisorische Gebäude gebaut, um die Pilger zu beherbergen, und schließlich entwickelte sich daraus ein kleines Kloster. Der ehemalige Bischof von Gortys und jetzige Archiepiskopos von Kreta, Timotheos, gab dem Kloster Panagia Kalyviani die Aufgabe des Dienstes am Menschen²

2) Timotheos wollte damit aber nur erreichen, daß die soziale und pädagogische Arbeit, die im Kloster Kalyviani schon immer geleistet wurde und auf eine alte Tradition des Klosters zurückgeht, praxisorientiert und gegenwartsbezogen fortgesetzt würde. Die Tradition für diese Ausrichtung des Klosters wird in drei Büchern dokumentiert, die im Klostermuseum aufbewahrt werden. Sie tragen nur die Signaturen Nr. 3, 5 und 13 und sonst keinen Titel. Es handelt sich dabei um Unterlagen der Buchhaltung, in denen die laufenden Ausgaben und Einnahmen des Klosters um die Jahrhundertwende eingetragen sind. Nr. 3 nennt sich *Geschäftsbuch der heiligen Kirche bei Kalymbion für die Einnahmen und Ausgaben im Jahre 1873*, Nr. 5 jedoch ist bar jeglicher Bezeichnung, und Nr. 13 trägt nur auf der letzten Seite den Vermerk *Abrechnung der Verwaltung vom 26. April 1892 bis Oktober 1903 über Einnahmen und Ausgaben der Geschäftsführung der Pfarrgemeinde der Heiligen Kirche Kalyviani im Verwaltungskreis von Pyrtiotissis*. Nach den Aufzeichnungen in diesen Büchern kümmerte sich das Kloster damals schon um Knechte und Bedürftige, indem es Kleidung, Schuhe und Nahrungsmittel für sie besorgte (Nr. 13, S. 27: Februar 1890, März 1892 -die Seite ist nicht paginiert; Nr. 3: August 1872; für 1891 ein interessanter Vermerk: "Vom 31. Oktober bis zum 29. November für verschiedene Nahrungsmittel und für andere Dinge des Lebensunterhalts von Ilias in der Mühle - 3,20", und weiter unten nochmals "Ausgaben für Ilias in der Mühle - 11"). Das Kloster sorgte ebenso für Knechte in der weiteren Umgebung, z.B. für einen in Rethymnon (Nr. 13, März 1892). Ausgaben für ärztliche Behandlung und

Zwar sollte das Gebet weiterhin an erster Stelle der Gottgeweihten stehen, aber gleichzeitig sollten sie Jesus in der Person des leidenden Bruders dienen. Mit diesem Gebot an das Kloster ist der Bischof einfach der Lehre der Kirche gefolgt, wonach Werke der Liebe Zeichen des lebendigen Glaubens sind³.

Der Dienst am Menschen bedeutet Dienst an Jesus selbst. Durch seine Erhebung zum Bruder Jesu erfährt also der Mensch, indem er mit göttlicher Würde bekleidet wird, im Christentum die höchstmögliche

Medikamente, die von bedürftigen Gemeindemitgliedern offensichtlich nicht selbst aufgebracht werden konnten, schlagen ebenso zu Buche (Nr. 13, 1891 und ebd., 17. September 1895, beide Stellen auf nicht paginierten Seiten). Schließlich stellte auch die Fürsorge für uneheliche Kinder das Kloster vor konkrete Aufgaben. Aus den Büchern geht hervor, daß unverheiratete Mütter heimlich zum Kloster gingen und dort ihre Kinder hinterließen (Nr. 13, Seite 7: April 1885). Andere Angaben zeugen davon, daß neugeborene Kinder aus mehreren Dörfern vom Kloster aufgenommen wurden (Nr. 13, S. 27: Februar 1890), die dann gegen Bezahlung an Ammen gegeben wurden, von denen einige namentlich erwähnt sind (Nr. 13, S. 7: 13. April 1885; S. 19: 13. März 1888, außerdem: 25. August 1898, 25. März 1899; Nr. 5, S. 92: 8. September 1883). Beim Tod eines unehelichen Kindes übernahm das Kloster die Kosten der Beerdigung (Nr. 13, S. 19: 13. März 1888, S. 27: Februar 1890). Das Kloster handelte also nach Jesu Gebot, auch den Geringsten dieser Welt wie ihn selbst aufzunehmen, Leidenden zu helfen und ihre Not zu lindern (Mt. 25, 36-45). Jesus gebot seinen Jüngern außerdem, seine Lehre in alle Welt zu verbreiten (Mt. 28, 19), und die Kirchenväter wiesen nach, daß dieses Gebot allgemeine weltliche Bildung einbezieht. Also kam das Kloster auch dieser Forderung Jesu nach, indem es die Schulen der Umgebung unterstützte (Nr. 13, April 1885, Juli 1889). Es zahlte Zuschüsse zur Bewältigung der Unterhaltskosten höherer Schulen des Kreises und besserte die Löhne der Hochschuldirektoren auf (Nr. 13, März 1892, 17. September 1895). Das Interesse des Klosters an der allgemeinen Schulbildung bezeugt eine Menge von Angaben, wonach die Gehälter von Lehrern aus der Klosterkasse bezahlt wurden. Abgesehen von vielen verstreuten diesbezüglichen Angaben sind auf einer Seite in Nr. 13 die Namen der Lehrer und ihre aus dem Kloster stammenden Bezüge aufgelistet (22 Eintragungen für die Zeit von 1891 bis zum 10. April 1903). Die drei auf den ersten Blick belanglos erscheinenden Bücher geben ein eindrucksvolles Zeugnis von dem seit über einem Jahrhundert andauernden sozialen und pädagogischen Wirkungsfeld des Klosters Panagia Kalyviani.

3) Überall dort, wo sie lebendig war, versäumte die Kirche in allen Jahrhunderten nicht, Jesus in der Person des leidenden Bruders zu dienen. An dieser Stelle sei stellvertretend für die Dienste der Kirche der freiwilligen Fürsorge gedacht, mit der sich Christen in einer Zeit Leprakranken widmeten, als ihre Krankheit noch unheilbar war.

Wertschätzung. Indem der Mensch als Bruder Jesu zum Bürger des Himmels erhoben wird, gewinnt auch sein Verhältnis zur Erde, zum Leben und zu allem, was mit der Erde und dem Leben verbunden ist, eine neue Dimension. Aus dem Glauben, daß er auf Erden nur ein Gast ist, weil sein Erdendasein nur der Vorbereitung für das Himmelreich dient, bekommt auch sein Leiden und was damit verbunden ist, eine höhere Dimension, und dasselbe gilt für den Dienst eines Christen an seinen Mitmenschen aus Nächstenliebe. Dienst und Hilfe nämlich lindern und beheben nicht nur konkrete Not, sondern erfassen den gebenden wie nehmenden, ganzen Menschen und bewirken sein Heil.

Bloße Linderung von Leid, Armut und Not kann auch eine staatliche Organisation oder ein privater Hilfsdienst leisten. Auf diese Weise wird aber in der Auffassung der orthodoxen Kirche dem Menschen weder als Individuum noch als Sozialwesen wirklich geholfen. Not und Leid sind erst dann geheilt, wenn ihre Wurzeln beseitigt sind. Also will die Kirche leidenden Menschen zur Heilung verhelfen und darüberhinaus überhaupt die Ursachen von Leid und Not bekämpfen.

Ein Mensch, der durch die Gnade Gottes geheilt und neu geboren wird, ist ein Mensch, der in sich selbst und in seiner Umgebung Sünde und Übel als Ursache des Unheils bekämpft und das Heil zum Leuchten bringt. So macht er allen, die Augen für die Wahrheit haben, die Gegenwart Gottes auf Erden fühlbar, erfahrbar, sichtbar.

In diesem Sinn setzt das Werk des Klosters Panagia Kalyviani das Werk der Liebe aus der nun bald zweitausendjährigen Geschichte der Kirche fort. Die Nonnen des Klosters erfüllen durch ihr unaufhörliches Beten die Tradition des kontemplativen Lebens im orthodoxen Mönchtum mit Leben und gleichzeitig tragen sie durch ihre Hingabe zum Wohl der leidenden und bedrückten Menschen bei.

Aus diesem Geist heraus trägt das Kloster eine tief wirkende Verkündigung und verbreitet eine nachhaltige Mission. Die Werke der Liebe sind nicht das Ziel der Nonnengemeinschaft von Panagia Kalyviani. Sie sind nur ein Mittel, denn das Ziel ist die Heranbildung, Stärkung und Inspirierung von Menschen zu wahrhaftigen Christen. Es geht um neue Menschen aus dem

Glauben, die wie Leuchter das Licht in unserer Welt der Finsternis tragen und die ihrerseits Wunder bewirken zum Lobpreis Gottes auf Erden und zur Zierde des Menschen, der sich zum Mitstreiter Gottes auf Erden erheben kann.

Die Nonnen wissen aus der Jahrhunderte alten Praxis der Kirche, daß das Erreichen dieses Ziels harte Arbeit bei der Umsetzung des Gebets in tatkräftige Philanthropie voraussetzt. So haben sie um die Kirche des Klosters eine Reihe von Stätten eingerichtet, in denen neben unterschiedlichen Hilfeleistungen zur Behebung konkreter Not auch die beste Vorbeugung gegen Armut und Not, nämlich Erziehung, Schulbildung und Berufsausbildung im christlichen Geist geboten wird.

An dieser Stelle soll zum Beispiel die Arbeit im *Waisenhaus* sowie die *Stätte zur Pflege und zum Schutz des Kindes* kurz dargestellt werden. Ins Waisenhaus werden Mädchen, die einen oder beide Elternteile verloren haben, in der Regel im schulpflichtigen Alter aufgenommen. In der Stätte zur Pflege und zum Schutz des Kindes hingegen kümmert man sich um Mädchen, die unter sozialbedingten Problemen ihrer Eltern leiden oder dadurch gefährdet sind. Beide Stätten bieten den Kindern Unterkunft, Verpflegung, Kleidung, Bildung und Erziehung, Betreuung und Förderung bei ihren schulischen Aufgaben, schließlich auch Gesundheitsfürsorge und Schulmaterial.

Jedes Mädchen, welches in eine der beiden Einrichtungen aufgenommen wird, hat nach Auskunft der zuständigen Personen eine dramatische Geschichte hinter sich und ist psychisch wund. Die aufgenommenen Mädchen hätten sonst kaum eine Aussicht auf eine normale Entwicklung und soziale Integration. Gerade dafür setzen sich die Nonnen mit ihren Mitarbeiterinnen nach Kräften ein. Daher sind sie bestrebt, den Kindern ein Zuhause zu geben, mit ihnen wie eine große Familie zu sein, in der die Mädchen Wärme und Geborgenheit finden, Angenommensein erfahren und Zuversicht gewinnen. Mit emotionaler, innerlicher Zuwendung sorgen sich die Nonnen um die Mädchen und versuchen, ihre psychischen Traumata behutsam zu heilen, in ihnen wieder Hoffnung für das Leben und die Zukunft zu wecken.

Der regelmäßige Rhythmus einer Hausordnung, die Betreuung und Förderung bei den schulischen Aufgaben, die Teilhabe der Kinder am

alltäglichen Leben der Stätte, die Beschäftigung mit ihrer natürlichen und menschlichen Umwelt, ihre Mithilfe bei der Pflege des Gartens sollen sie bestärken in dem Gefühl der Zugehörigkeit zu einer von Liebe und gegenseitiger Verantwortung getragenen Gemeinschaft, in der sie ihre Identität finden, erfahren und entfalten können⁴

Den Nonnen ist bewußt, daß ein Ziel ihrer pädagogischen Arbeit das Heil der Kinder im ethisch-religiösen Sinn auf mentaler Ebene und ihre Vorbereitung auf eine reibungslose soziale Eingliederung ist. Die soziale Integration wird durch Bildung und berufliche Ausbildung maßgeblich ermöglicht und vervollständigt. Daher sorgen die Nonnen dafür, daß alle Mädchen in den Stätten die 9-jährige Schulpflicht erfüllen. Besondere, auch finanzielle Unterstützung erhalten diejenigen Mädchen, welche das Abitur erwerben und auf ein Hochschulstudium zugehen wollen. Wer hingegen nach der Schulpflicht einen praktischen Beruf erlernen will, hat die Möglichkeit weiterhin in der Stätte zu bleiben und den gewählten Beruf dort auch zu erlernen. Dafür gibt es im Gebäudekomplex des Klosters staatlich anerkannte und z.T. auch finanziell geförderte, von Fachkräften geleitete

4) Die Nonnen sorgen dafür, daß aus der Zugehörigkeit der Mädchen zu den Stätten keine Abhängigkeit wird. Sie legen großen Wert auf die Aufrechterhaltung der Kontakte der Kinder mit ihren Familien und ihrer alten, gewohnten Umgebung. Die Kinder besuchen ihre Familien an Wochenenden, in den Ferien und zu sonstigen Gelegenheiten. Wenn nötig, kehren sie vor Ablauf der Ferien in die Stätten zurück. Das Selbständigwerden der Mädchen wird durchaus gefördert, indem man ihnen z.B. die Auswahl ihrer Kleider überläßt und ihnen erlaubt, in kleineren Gruppen für eine Zeit die Stätte zu verlassen. Die Nonnen sind sich dessen bewußt, daß die Mädchen mehr Freiheit brauchen, die sie ihnen aber nur sehr vorsichtig einräumen. Es ist nicht allein die Sorge um die Unversehrtheit der Kinder, sondern mehr noch die Scheu vor dem vernichtenden Urteil der öffentlichen Meinung. Aus Erfahrung wissen sie, daß die Öffentlichkeit äußerst streng mit den Nonnen als Betreuerinnen ins Gericht geht, wenn die körperliche Gesundheit der Mädchen auch nur etwas Schaden nimmt. Die Presse machte schon aus so mancher einfachen Verletzung der Mädchen eine unangenehme Affäre gegen die Nonnen, obwohl die z.B. dann, wenn die Blessuren in den Ferien passiert waren, in keiner Weise dafür verantwortlich gemacht werden konnten. Auch die Eltern würden nach einem Unfall ihrer Töchter sehr hart gegen die Nonnen vorgehen, gerade weil sie ein Höchstmaß an Sicherheit für ihre Kinder in den Stätten des Klosters voraussetzen. Diese allgemeine Einstellung mag undankbar und ungerechtfertigt erscheinen, ist aber eine verständliche Reaktion in einer Gesellschaft, in der die Eltern für das Wohlergehen ihrer Kinder alles unternehmen.

und modern ausgerüstete Werkstätten, an denen eine vollgültige Ausbildung erteilt werden kann in weiblichen Handwerksberufen wie Schneiderei, Weberei, Strickerei, Druckerei und Hauswirtschaftslehre, aber auch Schneiderei für kirchlichen Bedarf wie z.B. Priestergewände und Malerei für byzantinische Kunst.

Hinsichtlich der Schulbildung der Mädchen muß hier eine Ergänzung angemerkt werden, durch die das Bild von der sozialen Arbeit der Nonnen von Panagia Kalyviani vervollständigt wird. Die Metropole hat nämlich dafür gesorgt, daß der Staat eine Grundschule neben der Stätte errichtete, die von den Mädchen und den Kindern der Umgebung gleichermaßen besucht wird. Die Klosterleitung achtet darauf, daß die Schulbehörde geeignete, ausgewählte Lehrer an dieser Schule einsetzt. Es geht ja um ein einheitliches Erziehungskonzept also um die Fortsetzung und Ergänzung eben derselben Erziehung, welche die Mädchen an den Stätten des Klosters erfahren. So bestätigen die Lehrer dieser Schule denn auch, daß sie, ohne die eigentliche Schulbildung zu vernachlässigen, auf die Erziehung im Sinne der Klosterstätten großen Wert legen. Sie legen Wert darauf, durch besondere Zuwendung die Kinder zuerst für sich und dann für den Lernstoff zu gewinnen. Damit ist gesagt, daß sie ihre pädagogische Arbeit auf die emotionale Bindung zwischen sich und den Kindern stützen.

Die in den Klosterstätten untergebrachten Mädchen sollen unter möglichst normalen Bedingungen von sozialen Beziehungen in der Klassengemeinschaft wie auch mit der Welt außerhalb des Klosters aufwachsen, weshalb es sehr wichtig ist, daß sie die Schule zusammen mit Kindern aus der Umgebung besuchen. Die Tatsache, daß alle Mädchen die 9-Jährige Schulpflicht erfolgreich abschließen, manche auch das Abitur bestehen und einige sogar ein Hochschulstudium absolvieren, daß aber vor allem die übrigen einen Beruf erlernen - das ist der Lohn für die Mühe der Nonnen, das sind die Früchte ihrer philanthropischen Arbeit. Aus ihren über 35 Jahre alten Erfahrungen können sie folgende Ergebnisse zusammenfassen:

1) Durch Zuwendung und Hilfeleistung der Nonnen, ihrer Mitarbeiterinnen und der Lehrer, aber auch durch den Beistand der Gemeinschaft aller Kinder in den Stätten gelingt es den Mädchen, soviel eigene Mühe aufzubringen, daß sich ihre psychischen Probleme lösen und gestörte

Verhaltensweisen resozialisieren lassen;

2) Alle Mädchen absolvieren die Schulpflicht;

3) Einige bestehen das Abitur und schließen sogar ein Studium ab,

4) Die überwiegende Mehrheit aller Mädchen verläßt die Stätten mit einer Berufsausbildung;

5) Viele stehen inzwischen beruflich auf eigenen Beinen oder üben ihren Beruf selbständig zu Hause aus;

6) Untrügliches Zeichen für die gelungene soziale Eingliederung ist, wenn man so sagen darf, die Brautschau junger Männer unter den Absolventinnen der Mädchenerziehungsstätten des Klosters Panagia Kalyviani. Tatsächlich wird von zuständiger Stelle solch eine Nachfrage nach den Mädchen als Ehefrauen bestätigt. Junge Männer mit dem Wunsch, eine christliche Familie zu gründen, wüßten nämlich, so heißt es, daß das Bemühen der Kirche im allgemeinen und des Klosters im besonderen darauf zielt, die Mädchen zu guten Ehefrauen, Müttern und christlichen Partnern zu erziehen. "Hunderte von Mädchen (sc. aus der Erziehungsstätte des Klosters) haben gute und glückliche Familien gegründet."⁵ Das ist eine wörtliche Aussage, der man, wenn man die Menschen und Verhältnisse auf Kreta gut kennt, durchaus Glauben schenken darf. Die aus dem Kreis dieser Mädchen herangewachsenen Frauen sind in Familie, Gesellschaft und Religion positiv und beispielhaft wirkende Menschen. Durch diesen menschlichen Gewinn ist das sozialpädagogische Engagement der Erziehungsstätte in Panagia Kalyviani von besonderer Bedeutung in einer Epoche, in der die Fundamente der christlichen Ehe und der ethischen Lebensführung von starken Erschütterungen heimgesucht sind;

7) Alle Mädchen, die die Erziehungsstätte verlassen, pflegen regelmäßigen, lebendigen und Dank erweisenden Kontakt mit ihrer ehemaligen "Heim" -

5) I Panagia Kalyviani kai ta Idrymata, Ekdosis "Panagia Kalyviani" -Moires Irakliou Kritis, 4. Aufl., 1978, 62.

entbehren sollen, die andere Kinder mit ihren Eltern während der Ferien am Meer erleben, richtete das Kloster in Kokkinos Pyrgos, einem Küstenort nicht weit von Panagia Kalyviani, ein *Ferienzentrum* ein. Die Anlage wirkt wie eine Oase inmitten der an Grün nicht so reichen kretischen Landschaft. Der Aufenthalt dort ist sehr angenehm, aber auch nützlich, denn in ihren Ferien haben dort die Kinder viel Freude und werden in einem Teil ihrer Zeit zu sinnvollen wie nutzbringenden Tätigkeiten angeleitet.

Die Nonnen unterhalten auch *Internate* in den Städten mit höheren Schulen, so daß entfernt wohnende Eltern die gern wahrgenommene Möglichkeit haben, ihre Töchter, die eine weiterführende Schule wie das Gymnasium (7-9. Klasse) oder das Lyzeum (10.-12. Klasse) besuchen können, dort unterzubringen.

Es versteht sich, daß der Geist christlicher Gemeinschaft und Menschenführung, der die Stätten des Klosters beseelt, auch hier prägend ist.

Im Verbund der pädagogischen, sozialen Stätten von Panagia Kalyviani darf ein *Altersheim* selbstverständlich nicht fehlen. Es wurde 1962 als modernes Heim gebaut, in das alte, gewöhnlich über 65 Jahre alte Frauen aufgenommen werden, die ohne familiäre Fürsorge auf sich allein gestellt sind. Dem Altersheim ist eine eigene Kapelle zugeordnet. Sofern es ihre Gesundheit erlaubt, beteiligen sich die Alten an der Pflege des Gartens und der Tiere. Oft treffen sie mit den Kindern zusammen. Es ist der allgemeine Wunsch, daß die Generationen aufeinander zugehen.

Wie wiederholt gesagt wurde, bemüht sich die Kirche in Panagia Kalyviani den dort untergebrachten Kindern und Heranwachsenden und ganz Alten nicht allein ein Heim mit Bildungseinrichtungen zu sein, sondern vor allem der Ort, an dem sie ihre Lebensorientierung und den Sinn ihres Daseins finden. Doch nicht allein die Kirche und Kapelle auf dem Klostergelände dienen diesem Ziel, die freilich wie in jedem anderen Kloster auch ein zentraler Ausdruck des christlichen Geistes sind. In Panagia Kalyviani wurde außerdem ein großes, sogenanntes *Geistiges Zentrum* (Pneumatiko Kentro) errichtet, in dem 500 Menschen Platz finden können, um Vorträge zu hören, Theaterveranstaltungen zu besuchen und an Tagungen oder Seminaren teilzunehmen. Die wissenschaftlichen Symposien stellen einen Schwerpunkt unter den Veranstaltungen an diesem Zentrum dar, von denen

viele Menschen nicht allein von der ganzen Insel Kreta angezogen werden

In Panagia Kalyviani wirkt eine monastische Gemeinschaft, die sowohl vom Geist des orthodoxen Mönchtums als auch vom christlichen Dienst am Menschen geprägt ist. Wenn auch das gesamte Werk ein einheitliches Ganzes ist, bleibt doch jede der genannten Einrichtungen in der Durchführung der eigenen Arbeit sowie in der Bewältigung spezifischer Probleme frei auf sich gestellt. Jede Einrichtung untersteht einer eigenen *Satzung und Verwaltung*. In der Liebe zu Gott und zu den Menschen stehen jedoch alle Mitarbeiter zueinander.

Es spricht für sich, daß alle Einrichtungsstätten um die Kirche des Klosters herum angeordnet sind. Hand in Hand mit Laien arbeiten die Nonnen zusammen am Erhalt und Ausbau, doch mehr noch am blühenden Leben dieses großartigen Ortes.

Die Hauptarbeit des Klosterkomplexes und vor allem das Geheimnis des guten Gelingens aller Verwaltungsaufgaben, Dienste und Unternehmungen welcher Art auch immer liegt ganz ohne Zweifel bei den *Nonnen*. Daneben tragen die *Schwestern* einen wesentlichen Teil der Aufgaben außerhalb des Klosters im engeren Sinne, und zwar hauptsächlich als Lehrerinnen. Sie tragen kein Nonnenkleid. In fast allen sonstigen Bereichen sind die *Novizinnen* tätig. Sie bereiten sich in Ehelosigkeit, einer besonderen Disziplin und in ständigem Gebet auf das Leben als Nonne vor. Das *Laienpersonal* im Bereich von Verwaltung, Lehr- und Dienstaufgaben setzt sich aus einfachen Frauen und Männern zusammen, die sich jedoch durch starke Bindung an das Kloster und sein Werk der Philanthropia auszeichnen und wie die anderen Mitarbeiter so vom Geist dieses Anwesens durchdrungen sind, daß sie alles zu seinem Besten tun.

Wie die Verwaltung zeigt sich auch die *Finanzierung des ganzen Werkes* als Phänomen, das nur aus dem Glauben zu verstehen ist. Zuständig ist ja die Orthodoxe Kirche, weshalb die Unterstützung des Staates eher symbolischer Art ist. Immerhin kommen die örtlichen Behörden und andere staatliche Dienste besonders in technischen Dingen dem Kloster entgegen. Darüberhinaus betreibt der Staat jedoch seine eigene Sozialarbeit. Für die Unterstützung der Kirche und ihrer Einrichtungen kommt er nicht auf.

Dadurch, daß die Orthodoxe Kirche in Griechenland die Funktion einer Staatsreligion trägt, zahlt der Staat zwar die Gehälter der Geistlichen, versteuert aber auch alle Einnahmen der Kirche. Die Kirchengemeinden zahlen durchschnittlich 35 v.H. ihrer Einnahmen an Steuern für den Staat, und zählt man alle weiteren Ausgaben für den Unterhalt ihrer Einrichtungen hinzu, belaufen sich die ständigen Abzüge auf etwa drei Viertel aller Einnahmen, so daß für die Philanthropia kein großer Spielraum bleibt.

Für die Finanzierung aller Maßnahmen der Philanthropia muß sich die Kirche also auf ihre eigenen Kräfte stützen und bleibt dabei freilich auf die zusätzliche Unterstützung einzelner Christen angewiesen. So ist es auch in Panagia Kalyviani, denn so sehr die Nonnen mit totaler Hingabe zur Aufrechterhaltung ihrer Philanthropia sorgen, dafür alle körperlichen und geistigen Kräfte einsetzen, sogar mit dem persönlichen Vermögen eintreten, so intensiv sie auch die zum Kloster gehörenden Felder bebauen, ist doch das alles keine nennenswerte Grundlage für die ständigen hohen Ausgaben. Zwar tragen die Kirchengemeinden der Metropole, zu der das Kloster gehört, im Rahmen ihrer Möglichkeiten zum Unterhalt bei, auch leisten die Besucher mitunter großzügige Spenden, aber auch damit kommen die erforderlichen Summen nicht zusammen. Die Nonnen leben und arbeiten in Panagia Kalyviani in der Überzeugung, daß die Mutter Gottes selbst für die Aufrechterhaltung und das Gedeihen ihres Unternehmens sorgt. Sie betrachten die Gründung, den Aufbau und die Lebendigkeit des gesamten Werks immer wieder als *Wunder*. In den Büchern, die vom Kloster veröffentlicht werden, wird von Fällen finanzieller Hilfe berichtet, die man jedenfalls nicht so einfach als bloße Zufälle abtun kann (Timotheos Papoutsakis: Panagia Kalyviani - Die Werke, Moires - Iraklion o.J., S. 47 f.).

Bibliographia - Literaturverzeichnis

- Ακολουθία και βίος οσίου πατρός Χαραλάμπους (Καλυβιανή), 3η έκδοση, Ηράκλειον 1980.
(Die Litanei und das Leben des seeligen Vaters Charalampus (Kalyviani), 3. Aufl., Heraklion 1980).
- Αλιβιζάτος. Αμι. Η κοινωνική αποστολή της Εκκλησίας, Αθήνα 1925.
(Alivisatos. Ami. Die soziale Aufgabe der Kirche, Athen 1925).
- Αμάντος, Κ.: Η ελληνική Φιλανθρωπία κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους, στο: «Αθήνα», τόμος 35ος, σελ. 131-178.
(Amarantos, K.: Die griechische Philanthropie im Mittelalter, in: "Athena", Bd. 35, S. 131 - 178).
- Βιβλία Νο. 3,5 και 13 τα οποία βρίσκονται στο Μουσείο της Ι. Μονής.
(Bücher Nr. 3,5 und 13, die sich im Museum des Klosters befinden).
- Βούτσι, Γ.: Γενική και παιδική Πρόνοια στην Αμερική και στην Ελλάδα Αθήναι 1948.
(Voutsis, G.: Allgemeine und Kinderfürsorge in Amerika und in Griechenland, Athen 1948).
- Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σελ. 214 - 282.
(Diptycha der Kirche von Griechenland, Athen 1993, S. 241-282).
- Θεοδώρου Ευαγ.: Φιλανθρωπία στη Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 11ος, Αθήναι 1967, σήλ. 1037-1056.
(Theodoru Ev.: Philanthropie, in Religiöse und Ehtische Enzyklopädia, Bd. 11, Athen 1967, Spalten 1037-1056).
- Θεοδώρου Ευαγ.: Χριστιανισμός και Πολιτική, Αθήναι 1984.
(Christentum und Politik, Athen 1984).
- Θωμαΐδης Ξ.: Διερεύνησις των Θεσμών Κοινωνικής Προστασίας από την Αρχαιότητα μέχρι της επαναστάσεως του εικοσιένα εις τον ελληνικόν χρόνον, Αθήναι 1973.
(Thomaidis, X.: Untersuchung der Institutionen sozialer Fürsorge von

- der Antike bis zur Befreiungsrevolution 1821 im griechischen Raum, Athen 1973).
- Θωμόπουλος Ευδ. Ι.: Περί των Κοινωνικών Δικαιωμάτων του ανθρώπου, Αθήνα 1973.
(Thomopoulos Euth.: Über die Menschenrechte, Athen 1973).
- Θωμόπουλος Ευδ.: Η Ιστορία της Κοινωνικής Προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα Αθήνα 1977.
(Die Geschichte der sozialen Fürsorge von der Antike bis heute, Athen 1977).
- Κακουριώτη Δ.: Η Κοινωνική Προστασία κατά την Τουρκοκρατίαν Κοινωνική Επιθεώρησης. Τεύχος 2-3/1973, σελ. 57 κ.ε.
(Kakourioti D.: Die soziale Fürsorge während der osmanischen Unterjochung, in: Soziale Revue, H. 2-3/73, S. 57 ff.
- Λέκκα, Α.: Η Κοινωνική Πολιτική των Ελλήνων από των αρχαιοτέρων χρόνων, Αθήναι 1971.
(Lekka, A.: Die soziale Politik der Griechen seit der Antike, Athen 1971).
- Μαστρογιάννη, Ι.: Η Κοινωνική Πρόνοια δια μέσου των αιώνων, Τόμος Α, και Β, Αθήναι 1957.
(Matrogianni I.: Die Sozialfürsorge durch die Jahrhunderte, Bd. 1 und 2, Athen 1957).
- Μαστρογιάννη Ι.: Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της νεώτερης Ελλάδος, Αθήναι 1960.
(Die Geschichte der Sozialfürsorge Griechenlands, Athen 1960).
- Η Παναγία Καλυβιανή και τα Ιδρύματα, 4 έκδοση, Μοίρες 1978.
(Panagia Kalyviani und die Einrichtungen, 4 Aufl., Moires 1978).
- Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, 1988, Αθήνα 1990.
(Statistisches Jahrbuch Griechenlands 1988, Athen 1990).
- Τιμόθεος (Παπουτσάκης): Η Παναγία Καλυβιανή. Τα Ιδρύματα. Πρώτη δεκαετία (1957 - 1967), Μοίρες Χρ.
(Timotheos (Papoutsakis): Panagia Kalybiani. Die Einrichtungen. Erstes Jahrzehnt (1957 - 1867), Moires, o.J.).
- Τωμαδάκης, Ν.: Κρήτη. Εκκλησιαστική Ιστορία, στη: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος 7ος, Αθήναι 1965, στήλες 967-979.
(Tomadakis, N.Q Kreta. Kirchengeschichte. in: Religiöse und Ethische Enzyklopädia, Bd. 7, Athen 1965, Spalten 967-979).
- Φωτίλα Ν.: Κοινωνική Πολιτική, Αθήναι 1937.
(Photila, N.Q Soziale Politik, Athen 1937).

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

**ΟΙ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΗΣ
ΩΣ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ**

Ιωάννινα 1993

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

**ΟΙ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΗΣ ΩΣ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ**

Η συστηματική έρευνα του κοραϊκού έργου κατά τους δύο τελευταίους αιώνες και ιδιαίτερα η μεταπολεμική ανάδειξη και εκτίμησή του, επλήρωσαν όλους σχεδόν τους τομείς της μακρόχρονης και καθοριστικής παρουσίας του Χίου λογίου στα ελληνικά γράμματα. Απομένει όμως μία ακόμη οφειλή, η οποία δεν συνιστά τυπικό μόνον χρέος προς το σοφό διδάσκαλο, αλλά καθίσταται εντελώς απαραίτητη και για λόγους ουσίας: είναι η αποτίμηση της φιλοσοφικής του σκέυης μέσα από την εκπόνηση εμβριδούς και ειδικής διατριβής για τη σύνολη φιλοσοφία του¹. Βέβαια, σε δεκάδες εργασιών μπορεί κανείς να ανιχνεύσει φιλοσοφικές αναφορές και σε ειδικότερες, καθαρά φιλοσοφικές διερευνήσεις², να βρει απαντήσεις σε επί μέρους ενασχολήσεις και θεωρητικές αναζητήσεις του Κοραή. Συστηματική όμως και συγκεκριμένη ανάλυση της σύνολης κοραϊκής σκέυης δεν έχει ακόμη επιχειρηθεί. Αναγνωρίζοντας την έλλειψη αυτή, αλλά και το βάρος που συνεπάγεται μια τέτοια απόπειρα, η

1. Πληροφορούμαι ότι ο κ. Μύαρης, παλιός μεταπτυχιακός φοιτητής του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και νυν φιλόλογος της Μ.Ε., ανέλαβε πρόσφατα από τον Τομέα φιλοσοφίας την Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων την εκπόνηση της εν λόγω διδακτορικής διατριβής.

2. Πρβλ. τις εργασίες των Ευγ. Χατζηδάκη, «Δύο επεισόδια από τις διαμάχες των φιλοσόφων» στον τ. Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν, Αθήνα 1965, σσ. 228-258 · Ρ. Αργυροπούλου, «Η αριστοτελική πολιτική και ηθική θεωρία και ο Αδαμάντιος Κοραής», Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου «Αριστοτέλης», Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978, τ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 444-448, «Η σκέψη των ιδεολόγων στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», Πρακτικά Συνεδρίου Κοραής και Χίος (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τ. Β', Αθήνα

δική μας μελέτη περιορίζεται στη διασύνδεση παιδείας και φιλοσοφίας στους «αυτοσχέδιους στοχασμούς...» εντασσόμενη στο πλαίσιο των προηγούμενων αποσπασματικών αναλύσεων της φιλοσοφίας του Κοραή. Νομίζουμε όμως ότι και από την πλευρά αυτή η εργασία μας θα αναδείξει και θα αναλύσει ένα φιλοσοφικό ζήτημα και παράλληλα θα επιβοηθήσει τον μελλοντικό ερευνητή στην πραγματοποίηση του παραπάνω προτεινόμενου στόχου.

Ο Κοραής καταθέτει την «αυτοσχέδιον έκθεσιν» των απόψεών του για τη φιλοσοφία και την παιδεία ως μία πρακτική συμβουλή στους διδασκάλους για να ξεπεράσουν τα εμπόδια που θέτει η έξη, η καθημερινή

1985, σσ. 31-46, Roxane. D. Argyropoulos, "Les Droits de l' Homme dans pensée morale et politique des Lumières en Grèce", Extrait, *Actes du IIIe Colloque d' Histoire* (Athenes 14-17 Octobre 1987) La Revolution Francaise et l' Hellénisme Moderne, Athènes 1989, 69-85 -Φ. Ηλίου, «Στήν τροχιά των ιδεολόγων: Κοραής- Δαπου- Φουρναράκης», *Χιακά Χρονικά*, XX, I (1978), σσ. 36-38 (ανάτ), «Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα», στον τ. *Διήμερο Κοραή*, σσ. 143-207 και αυτοτελής στις εκδ. *Ο πολίτης*, Αθήνα 1989, -Κ. Ε. Χατζηστεφάνου, «Η πολιτική ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου «Αριστοτέλης*, τ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 436-443, -Θ. Γραμματά, «Κοραής και Φαναριώτες-Ιδεολογικές διαστάσεις μιας διαμάχης», π. *Διαβάζω-Δεκαπενθήμερη επιθεώρηση του βιβλίου*, τχ. 82, 30 Νοε. 1983. Αφιέρωμα στον Αδαμάντιο Κοραή, σσ. 41-44, -Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «Αυτόπτης φοβερών πραγμάτων -Η συζήτηση για τη Γαλλική Επανάσταση και ο Αδαμάντιος Κοραής», π. *Νέα Εστία-Αδαμάντιος Κοραής* (1748-1833), τχ. Χριστουγέννων 1983 (αφιέρωμα), σσ. 63-74, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή-Πρόταση ερμηνείας» στον τ. *Διήμερο Κοραή* 29 και 30 Απριλίου 1983: *Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, έκδ. Κ.Ν.Ε. του Εθν. Ιδρ. Ερευνών, Αθήνα 1984, σσ. 102-112, "Jeremy Bentham και Αδαμάντιος Κοραής", *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος*» (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α' Αθήνα 1984, σσ. 285-308, «Ο Κοραής μελετητής του Bentham. Έρευνα στη βιβλιοθήκη της Χίου», π. *Μνήμων* 10/1985, σσ. 307-318, "Paschalis M. Kitromilides", "Jeremy Bentham and Adamantios Korais", *The Bentham Newsletter*, No 9, June 1985, pp. 34-48, Π. Κονδύλης, «Ο Κοραής και η φιλοσοφία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραής και Χίος*, τ. Β', σσ. 69-79 και στον τ. *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σσ. 201-212, -Β.Α. Κύρκος, «Ο Κοραής και η 'υγιής' φιλοσοφία», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραής και Χίος*, ανάτυπο από τον τ.Β', Αθήνα 1985, σσ. 7-16, -Π. Χρ. Νούτσος, «Από τη 'φυσική' ζωή στην 'πολιτική κοινωνία' Θέσεις της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κοραή», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραής και Χίος* (ό.π.), σσ. 207- 213, Panagiotis Noutsos, "Adamantios Coray: Le

και η χρόνια, απέναντι σε κάθε καινοτομία³. Επισημαίνει όμως ότι παράλληλα με την τάση αυτή της αδράνειας του ανθρώπου λειτουργεί εντελώς αντίρροπα και αναδραστικά και η φυσική του κλίση προς τη μεταβολή, η οποία, όταν ενισχυθεί και από ευνοϊκές κοινωνικές παραμέτρους, καθίσταται αναπότρεπτη⁴. Το φαινόμενο αυτό ο Κοραΐς το παρακολουθεί και το ελέγχει ιδιαίτερα στο επίπεδο της εξέλιξης της γλώσσας. Η γλώσσα μεταβάλλεται τόσο πολύ στο πέρασμα του χρόνου, ώστε φτάνει σε ένα σημείο αλλαγής που αποχωρίζεται πλέον από την παλιά μορφή της και αδυνατεί τότε να ακολουθήσει και την αντίστοιχη γραμματική. Στη νέα της μορφή δεν θα αντιμετώπιζε ασφαλώς κανένα πρόβλημα, αν υπήρχαν *πεπαιδευμένοι* που θα κατέγραφαν τις σταδιακές αλλαγές και θα τακτοποιούσαν το τυπικό της, αν η εξέλιξή της δηλαδή γινόταν φυσιολογικά μέσα από τα αντίστοιχα κείμενα. Ο κανόνας αυτός δεν ίσχυσε στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας με αποτέλεσμα τον μακροχρόνιο και συνεχή ευτελισμό της. Όπως συνάγεται λοιπόν από τη θέση αυτή, ο Κοραΐς δέχεται μεν την εξέλιξη των γλωσσών, αλλά προκειμένου για την ελληνική αδυνατεί να αποδεχτεί εξ ολοκλήρου τη μορφή στην οποία αυτή έχει απολήξει στην εποχή του. Ο προφανής βέβαια λόγος είναι το βάρος της αρχαίας γλώσσας. Έτσι, λόγω της έλλειψης των *πεπαιδευμένων* η γλώσσα της εποχής του *κατήντησε* σ' αυτή τη μορφή, η οποία έχριζε, κατά τη γνώμη του, αποκάθαρσης.

Από τα παραπάνω βέβαια υπονοείται ότι η διδασκαλία και η εκμάθηση της γλώσσας προϋπέθεταν ένα στάδιο ανασχηματισμού και ανασυγκρότησής της. Τόσο όμως η διδακτική της όσο και, κυρίως, η μαθη-

point de vue d'un témoin 'Oculaire' sur la dette des Lumières Françaises envers l'antiquité Grecque", *Δωδώνη*, τ. ΙΘ', Μέρος τρίτο, Ιωάννινα 1990, σσ. 47-55, -Ν. Κ. Ψημμένος, «Ο Κοραΐς και το δόγμα 'νόμω καλόν, νόμω κακόν'», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραΐς και Χίος*, ανάτυπο, τ. Β', Αθήνα 1985, σσ. 17-30.

3. «Στοχασμοί αυτοσχέδιοι περί τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης» (στην έκδοση του 1805), στον τ. *Αδαμαντίου Κοραΐ, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, τ. Α', πρόλ. Κ.Θ. Δημαρά, Μορφ. Ίδρ. Εθν. Τραπ., Αθήνα 1984, σ. 66. (Όλες οι παραπομπές για τους «αυτοσχέδιους στοχασμούς» γίνονται στον τόμο αυτό).

4. Στο ίδιο, σ. 68.

5. Ο.π., σ. 3.

σιακή πρόσληψή της -όπως ασφαλώς και κάθε άλλης μάθησης- απαιτεί ως απαραίτητο μέσο την ύπαρξη και την εφαρμογή μιας κατάλληλης μεθόδου. Η αμεθοδία είναι σίγουρο ότι δυσκολεύει τη μάθηση, ενώ η ορθή μέθοδος με την κατάταξη των μαθημάτων ώστε να «γίνονται προειδοποιήσεις τὰ πρῶτα εἰς τὴν κατάληξιν τῶν δευτέρων», διευκολύνει τη γνώση⁶. Ο Κοραῆς διακρίνει με σχετική προφάνεια ότι η ορθή μέθοδος είναι απαραίτητη και για την ορθή σύνταξη. Ομιλεί για «φιλοσοφικὴν Γραμματικὴν τοῦ προφορικοῦ λόγου», που σημαίνει εξέταση της φύσης της γλώσσας, διατύπωση ακριβῶν εννοιῶν και διάκριση του συγκεκριμένου χρόνου κατὰ τον οποίο επιχειρείται να προβληθῶν οἱ κανόνες της γλώσσας⁷. Η προβολή της μεθόδου φαίνεται καθαρά και στην πρότασή του για σύνδεση και καθοδήγηση της γλώσσας ἀπὸ τη φιλοσοφία, γιατί ἐνδεχόμενη διάστασή τους θα οδηγούσε στην ἀπαιδευσία. Εξάλλου διαστροφή της γλώσσας σημαίνει διαστροφή της παιδείας. Ασυνταξία της γλώσσας σημαίνει ασυνταξία των εννοιῶν. Καταφρόνηση των γραμματικῶν κανόνων σημαίνει και καταφρόνηση των κανόνων της Λογικῆς⁸. Επὶ πλέον η αμεθοδὸς παράδοση των μαθημάτων οδηγεί σε μάταιους κόπους, ενώ η εὐμέθοδος επιβουλεύει ὄχι μόνο την ἐκμάθηση της ἐλληνικῆς ἀλλὰ και την ἐκπόνηση ἀξιόλογων μεταφράσεων⁹.

Το παραπάνω αἶτημα του Κοραῆ για υιοθέτηση αποτελεσματικῆς μεθόδου, διατυπώνεται με διαφορετικὸ τρόπο και στην προτεινόμενη καθοδήγηση της συνόλης ἐλληνικῆς παιδείας «ἀπὸ της Φιλοσοφίας τὸ φῶς», η οποία μεταφράζεται σε ἀλλαγὴ της χρησιμοποιούμενης μεθόδου. Βέβαια, εἶναι προφανές ὅτι το περιεχόμενο με το οποίο φορτίζει ο Κοραῆς την ἐννοια της μεθόδου συμπεριλαμβάνει τόσο την ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία ὅσο και τη διδακτικὴ και ἐκπαιδευτικὴ τακτικὴ. Πάντως η νέα μέθοδος πρέπει να ἀποβλέπει πρωτίστως ὄχι στην ἀπάνθιση «ῥησείδων» και «λεξειδίων» ἀλλὰ στη διαμόρφωση χρηστών πιδῶν και στη διάπλαση καθοδηγητικοῦ νου, ο οποίος βέβαια «δὲν ἀποκτᾶται μὲ τὴν πολλὴν καὶ ἀμέθοδον ἀνάγνωσιν, ἀλλὰ μὲ τὴν εὐμέθοδον χρησιμομά-

6. Ὁ.π., σ. 73.

7. Ὁ.π., σ. 118.

8. Ὁ.π., σσ. 125-126.

9. Ὁ.π., σσ. 138-139.

θειαν»¹⁰. Επομένως ο θηριώδης και καταναγκαστικός τρόπος μάθησης, δια των απειλών και της τιμωρίας, είναι απαράδεκτος και από ηθική αλλά κυρίως από παιδαγωγική άποψη, γιατί δεν συντελεί στον επιδιωκόμενο σκοπό¹¹. Αντί γι' αυτόν, προτείνεται η ψυχαγωγική μέθοδος ως περισσότερο λυσιτελής και κυρίως ως ηθικοπλαστική¹². Εξάλλου, επειδή «[ή] παιδεία είναι ήμέρωση τών ήθών», κάθε άγρια και μισάνθρωπη σοβαρότητα και σοβαροφάνεια που υπεισέρχεται στο περιεχόμενο και στα μέσα της μπορεί να αντισταθμίζεται από την ηδονή και τον φυσιολογικό γέλωτα. Ο Κοραής ολοκληρώνει τις σκέψεις του αυτές περί μεθόδου καταλήγοντας: «Ἐλπίζω ὅτι θέλει τέλος πάντων λάβειν τὸν τόπον τῆς κακῆς μεθόδου, μέθοδος ἐπιτηδειοτέρα...»¹³.

Είναι έκδηλο, ασφαλώς, ότι ο Χίος λόγιος εντάσσει τη μέθοδο στο χώρο της φιλοσοφίας και γι' αυτό αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογήσει τη συχνή χρήση της τελευταίας στο θέμα της παιδείας και ειδικότερα στο ζήτημα της *Γραμματικής*. Καταρχήν, πιστεύει ότι κάθε επιστήμη και τέχνη πρέπει να χειραγωγείται υπό της φιλοσοφίας για να διευκολυνθεί η λειτουργία και η μάθησή της και να αχθεί η ίδια σε τελειότητα. Η *Γραμματική* λοιπόν, ως μέρος του γνωστικού, είναι «ἀδιαίρετος τῆς Λογικῆς», αφού αποδίδει προφορικά και γραπτά τα σημεία των εννοιών. Επομένως η ορθή γραμματική απόδοση σαφών και ακριβών εννοιών διευκολύνει την επικοινωνία και τη συνεννόηση, κοινωνικές λειτουργίες που παίζουν σημαντικό ρόλο στην εξασφάλιση της ευδαιμονίας των ανθρώπων. Εξάλλου, η διασύνδεση παιδείας και φιλοσοφίας φαίνεται και στη διάπλαση του ανθρώπινου χαρακτήρα, του οποίου η αρνητική μορφή, τουλάχιστον, είναι κατά τη γνώμη του, αποτέλεσμα «ἡ παντελοῦς ἀπαιδευσίας, ἡ κακῆς καὶ ἀμεθόδου παιδεύσεως». Ακόμη και των λογίων και πεπαιδευμένων η έλλειψη παιδείας (απλότητα ηθών και λογική ορθότητα) μπορεί να οφείλεται στην εκπαίδευση και τη μάθηση που πήραν¹⁴. Ο Κοραής διευκρινίζει εδώ το εύρος και την ωφελιμότητα της φιλοσοφίας, ταυτίζοντάς την, όπως και οι αρχαίοι, με «ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἀνθρω-

10. Ό.π., σσ. 154-155.

11. Ό.π., σσ. 158-159.

12. Ό.π., σσ. 164-165.

13. Ό.π., σσ. 170 και 176-177.

14. Ό.π., σσ. 178-179.

πίνης παιδεύσεως, ἤγουν τὴν θεωρίαν καὶ πράξιν ὅλων ὁμοῦ τῶν χρησίων εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον...»¹⁵.

Ἡ δεύτερη αἰτία της συνεχούς χρήσης του διπόλου φιλοσοφία-παιδεία εἶναι ἡ καθαρὰ ωφελιμιστικὴ ὀπτική της φιλοσοφίας, ἡ επιστροφὴ της ὁποίας ἐρχεται νὰ θεραπεύσει τις πληγές καὶ κυρίως νὰ διασκεδάσει τὸ ζόφο που ἔχει επικαθῆσει στὴν ἀρχικὴ της κοιτίδα. Τὸ προφανέστερο χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα αὐτῆς της ἀχλύος εἶναι ἡ σύγχυση καὶ ἡ ἀντιπαραθετικὴ σχέση μεταξύ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, που χρησιμοποιεῖται τις περισσότερες φορές προσχηματικά γιὰ νὰ ἐμποδίσαι τὸ ἔργο της πρώτης. Βέβαια οἱ ολίγοι, που λόγω ἀγνοίας, τηροῦν ἀνυποχώρητα ἀντιπαραθετικὴ στάση ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία, πρέπει νὰ πεισθούν. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἀντιδρῶν συνειδητὰ, γιὰ τὸ πρόβλημα της ἀντιπαλότητας αὐτῆς δυναμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπιδεικνυόμενο ζήλο γιὰ τὴν παιδεία ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ -που ἐνισχύεται ἀπὸ τις προσλαμβανόμενες ιδέες τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ διαμορφώνεται στὴ σχηματοποίηση τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ- καὶ τὴν πίστη στὴν Ὁρθοδοξία καὶ κυρίως στὸ τυπικὸ της ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ περιρρέουσα αὐτὴ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα δημιούργησε σὲ ὅλο τὸν ἐλληνόφωνο χώρο υπαρξιακὰ προβλήματα ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο¹⁶, πού ἦταν μέχρι τότε τὸ καθοριστικὸ κέντρο γιὰ τὴ χάραξή της.

Ὁ Κοραΐς ἀποδύεται σὲ μία συνεπὴ καὶ ἐπίμονη προσπάθεια νὰ ἀναιρέσει τὴν ευρέως διαδεδομένη αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ ἐχθρότητα μεταξύ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, ἀντιπαραβάλλοντας στὴν πλήρη διάσταση τὴν ὑπαρξὴ ἀδελφικῶν σχέσεων μεταξύ των δύο ἐννοιῶν καὶ των χώρων που καλύπτουν. Σ' αὐτὸ διευκολύνεται, τουλάχιστον σὸν ἴδιο βαθμὸ με τοὺς ἀντιπάλους του, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση της μεσαιωνικῆς φορμαλιστικῆς θέσης γιὰ τὸ στενὸ σύνδεσμο μεταξύ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, ἐστω καὶ με ὑποταγμένη τὴν πρώτη στὴ δεύτερη. Τὸ πρόβλημα ὅμως που προέκυψε τώρα καὶ που ἐνοχλεῖ ἀνυπόφορα τοὺς σχολαστικούς, εἶναι ἡ προτεινόμενη καὶ νικηφόρα ἀντίστροφη σχέση μεταξύ των δύο, τὴν ὁποία υπερασπίζεται ἀταλάντευτα καὶ ὁ Κοραΐς. Ὅπως προκύπτει πάντως ἀπὸ

15. Ὁ.π., σσ. 179-180. Πρβλ. καὶ τὴν ἀνάλυση τῆς Ρ. Ἀργυροπούλου, «Ἡ σκέψη των ιδεολόγων στὸ ἔργο τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ», σσ. 36-37.

16. Βλ. Εὐγ. Χατζηδάκη, «Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τις διαμάχες των φιλοσόφων», σ. 228. Ἰδιαίτερα οἱ αὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ προκάλεσαν μεγάλη ἐνταση στους ἀντιπάλους των «φιλοσόφων» καὶ τῆς «φιλοσοφίας», (σ. 229).

το σχήμα αυτό, δεν μπορεί να συναχθεί λογικά από τη θέση μείζονος και ελάσσονος που καταλαμβάνουν οι δύο έννοιες στο δυαδικό τους σύστημα ότι η φιλοσοφία είναι εχθρός της θρησκείας. Αντίθετα, η φιλοσοφία είναι εχθρός μόνο της δεισιδαιμονίας, της οποίας πρέπει να είναι και η «ἀληθής θρησκεία». Εξάλλου και οι μαθητεύσαντες στα *ἀριστοτελικά* και οι διδάσκοντες τα *γραμματικά*, φιλοσοφία διδάσκουν. Όσο για τις παρατηρούμενες αρνήσεις και τις παρενέργειες αυτής της ενασχόλησης, που σχηματοποιούνται στους *γευδοφιλόσοφους*, αυτοί είναι τόσοι όσοι και οι *γευδαπόστολοι* ή οι *γευδοχριστιανοί*. Εκείνο όμως που προκρίνει το προβάδισμα της φιλοσοφίας και που πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα, είναι η τεράστια θετική της δράση. Αυτή εξοβέλισε τη βαρβαρότητα της αμάθειας, δημιούργησε διδασκαλεία, αύξησε την παιδεία και κυρίως επέτρεψε στους ανθρώπους να βλέπουν τα πράγματα με *φιλοσοφικούς οφθαλμούς*¹⁷. Η πραγματική λοιπόν θρησκεία ως σοφία και λόγος του Θεού όχι μόνον δεν φοβάται τη φιλοσοφία, αλλά και πρέπει να στηρίζεται σ' αυτή. «Τῆς Φιλοσοφίας [άρα] ἔργον εἶναι νὰ ἐλευθερόνη, ἀνακαλύπτουσα τὰς ἀληθεῖς τῶν πραγμάτων αἰτίας, τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονίαν, καὶ νὰ τοὺς διδάσκῃ τὴν ἀρετὴν, ἥγουν τοιαύτην διαγωγὴν, χωρὶς τῆς ὁποίας ἤδελεν εἶσθαι ἀνωφελὴς ἡ Θρησκεία»¹⁸.

Η θρησκεία βέβαια έχει χρησιμοποιηθεί ως όπλο κατά της φιλοσοφίας και στο παρελθόν, αλλά αν πράγματι η φιλοσοφία είναι εχθρός της θρησκείας, η δύναμη της τελευταίας μπορεί να καταλύσει την πρώτη¹⁹. Όσον αφορά τώρα τη θέση των ανθρώπων απέναντι στο *θεῖον*, πραγματικοί άθεοι είναι εκείνοι που δεν πιστεύουν στον πραγματικό θεό και όχι σ' αυτόν που έπλασαν οι αντιφιλόσοφοι. Γιατί ο πραγματικός θεός ως *Αυτοσοφία* πρέπει να αγαπά και τη φιλοσοφία και τους διακόνους της²⁰. Ο Κοραΐς δεν προβάλλει βέβαια μία συγκεκριμένη φιλοσοφική θεωρία ή μία φιλοσοφία της θρησκείας που κάνει κριτική στο θρησκευτικό λόγο και ελέγχει τα δόγματά του, αλλά την ορθή επιστημονική μέθοδο, την παιδεία, τη θεωρία και την πράξη. Παρόλο όμως που χρησιμοποιεί συνήθως αόριστα τον όρο *Φιλοσοφία*, ομιλεί πάντα για την *πειρα-*

17. «Στοχασμοί αὐτοσχέδιοι...», σσ. 181-186.

18. Στο *ίδιο*, σ. 187.

19. *Ό.π.*, σσ. 187-188.

20. «Ακολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...», (έκδ. 1811), σ. 485.

ματικήν Φιλοσοφίαν²¹ και ελέγχει δριμύτατα τις δρησκευτικές παρεκβάσεις και ακρότητες²².

Αποκαλύπτεται λοιπόν από τη συγκρουσιακή σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και δρησκείας ότι η πρόσληψη και η αξιοποίηση της πρώτης δεν γίνεται χωρίς αντιστάσεις. Αυτό συμβαίνει και για έναν επιπρόσθετο λόγο. Η απαιδευσία και η τυφλότητα έχουν δημιουργήσει μία έξη που αντιδρά φυσιολογικά ίσως -αλλά πάντα πρόσκαιρα- στο φως της φιλοσοφίας. Η φυσιολογική όμως αυτή στάση δεν ταυτίζεται με τη σκόπιμη και συμφεροντολογική ορισμένων. Αυτοί, επειδή δεν είναι πλέον πρόσφορο να εξολοθρεύσουν με τα ιεροεξεταστικά βίαια μέσα τους οπαδούς της φιλοσοφίας, τους συκοφαντούν και τους υπονομεύουν, εκμεταλλευόμενοι την αμάθεια του πλήθους. Η φιλοσοφία βέβαια δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει αντίστοιχα μέσα, αλλά μόνο τον ορθό λόγο. Γι' αυτό και διαχωρίζει τους ειλικρινείς εχθρούς της -που αντιδρούν πάντως εσφαλμένα- από εκείνους τους συμφεροντολόγους που η ανάδειξή της εξαφανίζει τη δική τους παρουσία. Όλοι αυτοί όμως πρέπει να παραμεριστούν για να μη «στερνηθῇ ἡ Ἑλλάς τὴν ἀληθινὴν παιδείαν, ἥτις, εἶναι ἡ παιδεία τῶν ἐπιστημῶν, καθὼς παραδίδονται τὴν σήμερον εἰς τὴν φωτισμένην Εὐρώπην»²³. Το γένος πάντως πρέπει να θεωρεῖ ως εχθρούς όχι μόνον αυτούς που θεωρούν επιβλαβεῖς τις επιστήμες που διδάσκονται στα φωτισμένα ἔθνη, αλλά και τις μωρολόγες διατριβές και βλασφημίες κατά της φιλοσοφίας. Οι εκφραστές τέτοιων αντιλήψεων αδυνατούν να κατανοήσουν το φως της παιδείας, ἔμειναν οι ἴδιοι ουσιαστικά ἀπαιδευτοὶ και δεν μπορούν να καθήσουν στο πηδάλιο της φιλοσοφίας. Προσπαθoύν βέβαια, και ως ἓνα βαθμὸ το επιτυγχάνουν, να αναγάγουν αὐτά που ισχυρίζονται στη δρησκεία, οὕτως ὥστε η εξωτερική αὐτή σχέση να παραπέμ-

21. Βλ. «Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι...», (ἐκδ. 1805), σ. 193. — Για το νόημα της φιλοσοφίας και τα χρησιμοποιούμενα ἐπίθετά της στον Κοραῖ πρβλ. και Β. Κύρκος, «Ο Κοραῖς και η 'υγιής' φιλοσοφία», σσ. 7-16».

22. Τέτοια εἶναι η ἀπάντηση στο βιβλίο του Αθ. Πάριου, *Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων...* Τεργέστη 1802, (βλ. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...», (ἐκδ. 1807), σ. 254. σημ. 1) — Η μάχη πάντως του Κοραῖ κατὰ τῶν σχολαστικῶν και τῶν «αντιφιλοσόφων» ἔληξε με πλήρη νίκη του, (πρβλ. και Ε. Χατζηδάκη, *ό.π.*, σ. 252).

23. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...», (ἐκδ. 1809), σσ. 318, 319 και 320.

πει έμμεσα στο «θεόπνευστο» του λόγου τους και έτσι να τον ισχυροποιεί²⁴.

Το είδος αυτό των εχθρών που κρύβεται και δρα κάτω από το προσωπίο της θρησκείας, μπορεί κανείς να το πολεμήσει με τα ίδια μέσα. Η χειρότερη όμως κατηγορία είναι εκείνων που επαγγέλλονται τον παιδαγωγό. Γιατί αυτοί δεν απορρίπτουν εξαρχής την εισαγωγή και τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στον ελληνικό χώρο, αλλά απορρίπτουν επιλεκτικά ορισμένες από τις βασικές αρχές της, ευνουχίζοντας έτσι με τον κλασικό τρόπο οποιαδήποτε μεταβολή. Ως ενδιάμεσοι μεταξύ των πολλών θρησκευόντων που τρέφονται, στην ουσία, από την προηγούμενη απαιδευσία και των λίγων αλλά ειλικρινώς αφοσιωμένων υπερασπιστών της νέας φιλοσοφίας, δεν μπορούν ούτε να φιλοσοφήσουν πραγματικά ούτε όμως και να τραφούν από την εν λόγω απαιδευσία. Γι' αυτό υποκρίνονται τους φίλους των φιλοσόφων. Ο Κοραής κατατάσσει σ' αυτούς, τους λεγόμενους σχολαστικούς για τα ελληνικά δεδομένα, κυρίως τον Ν. Δούκα και το Στέφανο Κομμυτά. Ο τελευταίος με όπλα τα γνωστά «θρησκεία και πατρίδα» υβρίζει τον Κοραή. Χαρακτηρίζει μεν και αυτός τη φιλοσοφία ως επιστημονική γνώση και αλήθεια, αλλά επιμένει να αποκαλεί τον Κοραή *ψευδοφιλόσοφο*²⁵. Γι' αυτό καθίσταται εντελώς απαραίτητη η δύσκολη, ασφαλώς, διάκριση μεταξύ ψευδοφιλοσόφων και αληθινών φιλοσόφων, για να φωτισθεί αρκούντως και να εκκαθαρισθεί πλήρως το φιλοσοφικό πεδίο²⁶.

Νωρίτερα όμως πρέπει να διευκρινισθεί ότι ο επιδεικνυόμενος φόβος του Κοραή για τον κίνδυνο που διατρέχει η φιλοσοφία από τους διώκτες της είναι πλασματικός από την άποψη της οριστικής ή μη κατάσχεσής της. Στην πραγματικότητα ο σοφός γέρων λυπείται μόνο για το ενδεχόμενο γεγονός να καθυστερήσει η γενικευμένη χρήση της και να επι-

24. Στο ίδιο, σσ. 321-325.

25. Βλ. Στ. Κομμυτά, «Λόγος σπληνευτικός κατά της αίρέσεως των άθένων Κοραϊστών», (1 Φεβρουαρίου 1815), που δημοσίευσε ο Β. Σκουβαράς στον τ. *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*. Βλ. σσ. 277-278, 281-282 (ύβρεις), σσ. 285-286, 304 και 312 (χαρακτηρισμούς του Κοραή ως ψευδοφιλοσόφου). Όπως επισημαίνει ο Σκουβαράς, τα επιχειρήματα του Κομμυτά είναι αδύναμα (σ. 347) και ο λόγος έμεινε αδημοσίευτος, επειδή είχε χάσει την επικαιρότητα του μετά τη δημοσίευση, πάλι το 1815, του έργου του Δούκα, *Απάντησις εις τόν επαγγελλόμενον Μισοπόννηρον...*

26. «Ακολουθία των αύτοσχεδίων στοχασμών...», (έκδ. 1810), σσ. 391-393.

τραπεί έτσι η εισαγωγή της από άλλους, όχι από τους ίδιους τους Έλληνες, αφού θεωρεί την νίκη της τελικά αναπότρεπτη²⁷. Είναι σίγουρος όμως ότι, παρά τα προβαλλόμενα προσκόμματα, οι Έλληνες δεν θα αντισταθούν στο επερχόμενο φως και δεν θα εκδιώξουν για δεύτερη φορά τη φιλοσοφία, τώρα που την επανακάλυψαν. Και σ' αυτό έρχεται αρωγός το αξιολογημένο γεγονός ότι η χρήση της *Γραμματικής* ως γενικής μαθήσεως και παιδείας που κυριαρχούσε ως την εποχή του «δέν ἤρκεσεν νὰ εὐοδώσῃ... εἰς τὰ πρόσω», γιατί έλειπε η χειραγωγή της φιλοσοφίας. Αλλά και η μονομέρεια της μέχρι τώρα φιλοσοφικής διδασκαλίας, η οποία προέβαλλε τις απόψεις ενός μόνον φιλοσόφου, δεν ήταν αποτελεσματική, γιατί λειτουργούσε δογματικά χωρίς το δημοκρατικό χαρακτήρα που πρέπει να έχει η φιλοσοφική διδασχή. Επομένως επιβάλλεται, όπως επισημαίνει ο Κοραΐς, να κυριαρχήσει η φιλοσοφία στη σύγχρονη μορφή της: «Ταύτην λοιπόν την πειραματικὴν Φιλοσοφίαν, ὡς διδάσκεται τὴν σήμερον, πρέπει νὰ λάβωμεν εἰς τὸ ἐξῆς ὁδηγόν, ἐάν δέλωμεν νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν λαμπρὰν κατάστασιν, ὅπου ἔφθασαν πολλὰ τῆς Εὐρώπης ἔθνη, τὰ ὁποῖα οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι ἀπεστρέφοντο ὡς θάρβαρα»²⁸.

Η περιγραφική και οπτιμιστική αυτή ταυτότητα της φιλοσοφίας μας προτρέπει να επιχειρήσουμε τον ορισμό του πραγματικού κατά την κοραϊκή εκδοχή, φιλοσόφου, «τοῦ ἀληθῶς φιλοσοφοῦντος», ο οποίος καθίσταται απαραίτητος και λόγω της σύγχυσης που έχουν επιφέρει οι *γευδοφιλόσοφοι*. «Ὁ ἀληθῶς [λοιπόν] φιλοσοφῶν οὔτε λαλεῖ οὔτε γράφει παρ' εἰς ὅσα ὀπωσδήποτε ἔχει εἶδῃσιν, οὐδ' ἐπιχειρεῖ τὰ ὑπερβαίνοντα πολὺ τὴν δυνάμιν του. Ὁ ἀληθῶς φιλοσοφῶν τότε μόνον γράφει, ὅταν ἐλπίζει νὰ ὠφελήσῃ κοινῶς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἐξαιρέτως τὴν πατρίδα του...»²⁹. Πραγματικός λοιπόν φιλόσοφος είναι αυτός που ελέγχει τα όρια της γνώσης του και του οποίου η οποιαδήποτε θεωρητική προσφορά αποσκοπεί στην ωφέλεια του κοινού και της πατρίδας. Αποφεύγει την ιδιοτέλεια και την κολακεία και συναγωνίζεται τους άλλους μόνο για το καλό της παιδείας του γένους. Αδιαφορεί για την αρέσκεια ή απαρέσκεια του απαίδευτου όχλου και γνωρίζει ότι δεν μπορεί να αλλάξει ριζικά το πλήθος και να επιβάλει την ορθή κρίση των πραγμάτων, γιατί αυτό εξαρ-

27. «Στοχασμοί αὐτοσχέδιοι...», σσ. 189-191.

28. Στο ίδιο, σσ. 191 και 193.

29. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...» (έκδ. 1810), σ. 393.

τάται σε μεγάλο βαθμό από την παιδική ανατροφή³⁰. Επειδή λοιπόν ο άνθρωπος αλλάζει μέσα στην παιδική ηλικία και προετοιμάζεται για την υπακοή και την εφαρμογή των νόμων -αλλιώς ζει με θηριώδη τρόπο τον οποίο ενδεχομένως και να ξεπερνά- η λειτουργία και η απόδοση των επιστημών και της φιλοσοφίας απαιτεί να γίνει αντικείμενο επισταμένης μελέτης και να τύχει ιδιαίτερης προσοχής η παιδική ανατροφή.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι υπάρχει μία ετεροκαθορίζουσα σχέση ανάμεσα στο αποτέλεσμα της ανατροφής (λειτουργία επιστημών) και στις θεωρητικές βάσεις στις οποίες αυτή πρέπει να στηριχθεί (αρχές των επιστημών). Δηλαδή η ορδή αγωγή τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από τις επιστήμες. Είναι επόμενο λοιπόν ότι για να είναι αποτελεσματική, προϋποθέτει κατά την παράδοση των κοινών γραμμάτων τη χρήση της φιλοσοφικής μεθόδου. Τρανή απόδειξη γι' αυτό ήταν η μέθοδος του Σωκράτη³¹. Ο Κοραής πάντως θεωρεί ως μέρος της παιδικής ανατροφής και την ημέρωση των νηδών, η οποία υπάγεται στο νόμο της σταδιακής εξέλιξης και της προόδου του ανθρώπινου πολιτισμού³². Με βάση το νόμο αυτό λειτουργεί και η φιλοσοφία και επομένως κανείς δεν μπορεί πια να της φράζει το δρόμο. Έπαυσε πλέον η αναισθησία και αυτό σημαίνει ότι η Ελλάδα άρχισε να φιλοσοφεί³³.

Μέσα στη φιλοσοφούσα αυτή ατμόσφαιρα, πρώτιστο έργο του φιλοσόφου είναι η αυτογνωσία. Αυτή, μαζί με την ειδικότερη παράμετρο της γνώσης των συνθηκών, καθοδηγεί την κοινωνική του δράση, η οποία πρέπει να έχει σταθερή οπτική και προοπτική την προσφορά προς την πατρίδα. Η κατάκτηση όμως της αυτογνωσίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα και την ποσότητα των αποθησαυρισμένων ιδεών. Αυτό σημαίνει ότι η αυτογνωσία χωρίς την ανάπτυξη των επιστημών και των τεχνών, που είναι ο σχηματικός χώρος ένταξης των ιδεών, είναι αδύνατη. Απουσία των πρώτων σημαίνει έλλειψη των δευτέρων. Οι ιδέες όμως ως ύλη του ενδιαθέτου λόγου βρίσκουν την αντιστοίχισή τους και στον προφορικό. Αυτός μπορεί να τις καλλωπίζει ή να τις ασχημαίνει. Πάνως υπάρχει μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο νου και στην έκφρα-

30. Στο ίδιο, σσ. 393-395.

31. Ό.π., σσ. 396-399 και 402.

32. Ό.π., σσ. 403 και 405-406.

33. «Ακολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...». (έκδ. 1812), σσ. 486 και 488.

σή του, γιατί αυτός που συλλογίζεται ανορθολογικά ομιλεί άσχημα και εκείνος που ομιλεί άσχημα δυσχεραίνει τη δύναμη του συλλογίζεσθαι και εμποδίζει το νου να ανακαλύψει την αλήθεια. Άρα καθιστά σχεδόν αδύνατη, ή έστω πλάσματική, και την αυτογνωσία.

Η διαλεκτική αυτή σχέση ανάμεσα στο νου και τη λεκτική του έκφραση είναι αποτυπωμένη στους αρχαίους με τα ρήματα *φράζω* και *φράζομαι*³⁴. Ο Κοραής για να στηρίξει θεωρητικά την πρότασή του για καθαρισμό της γλώσσας, αναφέρεται και στη διαμάχη των ερευνητών τις λέξεις και εκείνων που περιορίζονται μόνο στον έλεγχο των ιδεών. Κατά την άποψή του, αφού το *φράζω* και *φράζομαι* είναι αχώριστα, είναι αναγκαίος ο έλεγχος της γλώσσας. Αυτό μεταφράζεται στην αποδοχή και την υιοθέτηση της θέσης ότι γνώση ακολουθεί την πορεία: *πράγματα, λέξεις, ιδέες*. Είναι φυσικό λοιπόν, όταν οι λέξεις είναι «βαρβαρωμένες» να έχουν οδηγήσει και σε στρεβλή γνώση και για το λόγο αυτό πρώτος όρος της μάθησης πρέπει να είναι ο καθαρισμός της γλώσσας για να φύγει μαζί με αυτόν και η απαιδευσία. Αυτό φαίνεται καθαρά και στην περίπτωση της νεοελληνικής παιδείας, που για τους μεν περιορίζεται στα καλά γραμματικά, ενώ για άλλους αυτή δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη φιλοσοφία. Να ακολουθήσουμε επομένως την πρόταση «Άρχη παιδείσεως ονομάτων επίσκευσις». Η μελέτη της ιστορίας της γλώσσας είναι ο ενδεικτικότερος δείκτης για τη μελέτη και την κατανόηση της ιστορίας του πολιτισμού ενός έθνους. Πράγμα που μας παραπέμπει στην απαραίτητη σύνταξη του Λεξικού. Πρέπει επομένως να μελετήσουμε την ιστορία της σημασίας των λέξεων και να την αντιστοιχίσουμε και με εκείνην των φωτισμένων εθνών. Αυτή θα μας δείξει ότι η «βαρβάρωση» των λέξεων διαστρέφει τη σημασία τους και τα ήδη και ότι απαιτείται αποκατάσταση εις το ορθόν. Λαμπρότερο παράδειγμα, πάντως, έρευνας των λέξεων δεν είναι άλλο από εκείνο του Αριστοτέλη που ετυμολογεί τις γνωστές σε όλους λέξεις για να βρει την πραγματική τους σημασία³⁵.

Τη γενική αρχή που κατέθεσε εξ αρχής ο Κοραής ότι καμία τέχνη και επιστήμη δεν μπορεί να τελειωθεί χωρίς της φιλοσοφίας το φως, την εφαρμόζει επί πλέον και στην περίπτωση της ρητορικής. Η σύνδεση φι-

34. Στο ίδιο, σσ. 491-493.

35. Ό.π., σσ. 494-497, 504 και 509.

λοσοφίας και ρητορικής υπακούει στο γενικό νόμο ότι ο προφορικός λόγος είναι απεικόνισμα του ενδιάθετου. Επομένως, τελειοποίηση του προφορικού σημαίνει αντίστοιχη τελειοποίηση του ενδιάθετου. Και αυτή δεν την κάνει κανείς άλλος παρά μόνον η φιλοσοφία. Εξάλλου και μία αντιστοίχιση της εφαρμογής των δύο μεγεθών μάς αποκαλύπτει ότι η ακμή της ρητορικής είναι σύγχρονη με εκείνη της φιλοσοφίας και ιδιαίτερα με τη φιλοσοφία που «διδάσκει τὴν τέχνην τοῦ συλλογίζεσθαι, καὶ τὴν θεωρίαν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας». Γι' αυτό και το ιδιαίτερο βάρος της ρητορικής εντοπίζεται στο *συμβουλευτικόν*, γιατί εκεί διατυπώνονται οι γνώμες και οι συμβουλές τις οποίες έχει ανάγκη σήμερα το γένος³⁶. Ἄρα και η ρητορική, συνδεδεμένη με τη φιλοσοφία, έχει ἡ αποκτὰ παιδευτικὸν χαρακτήρα. Για να έχει ὅμως αὐτή συγκεκριμένα αποτελέσματα, πρέπει να είναι καθαρά ωφελιμιστική, να περικλείει δηλαδή το καλὸ και συμφέρον, γιατί τότε μόνο καθοδηγείται ἀπὸ τη φιλοσοφία, ὅταν προξενεῖ στον α-κούοντα την ἀπαραίτητη για την πειθὴ του ἡδονή³⁷.

Ο Κοραΐς, πνεῦμα ἀνήσυχο και ἀνοιχτὸ στην υιοθέτηση νέων ιδεῶν και παιδευτικῶν μεθόδων, προτείνει τον πειραματισμὸ και με την μέθοδο του Pestalozzi, γιατί την ἔχει ἀξιολογήσει ὡς διευκολυντική στην ἐκμάθηση της ἀριθμητικής. Κάτι ἀντίστοιχο - ἀνεύρεση δηλαδή κατάλληλης μεθόδου - θα πρέπει να ἐπιχειρηθεῖ ἀπὸ τους «γραμματιστάς» και για τη μέθοδο της ἀνάγνωσής³⁸. Ο προβληματισμός ὅμως πάνω σ' αὐτὸ το ζήτημα προσκρούει πρὸς το παρόν, ὡς ἓνα βαθμὸ, στην ἀρνητικὴ στάση των ἀντιφιλοσόφων, που εἶναι βέβαια γυμνοὶ και θα ἀποδείξουν ἄμεσα την υπεροχή της φιλοσοφίας, αὐτοὶ που ὡς υπερασπιστὲς και φίλοι της ἀπαδευσίας βρίσκονται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τη φωτισμένη Ευρώπη³⁹. Οἱ συγκεκριμένες βέβαια ἀντιστάσεις δεν μποροῦν σε καμιά περίπτωση να ἀποκρύψουν ὅτι η κοραϊκὴ πρόταση για δοκιμὴ του συστήματος του Pestalozzi⁴⁰ ἀξιολογεῖται ὡς ἀπόλυτα νεωτεριστική. Μπορεῖ να ἐνταχθεῖ

36. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...» (ἐκδ. 1807), σσ. 223, 227 και 243.

37. Στο ἴδιο, σσ. 248-249.

38. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...» (ἐκδ. 1809), σσ. 351-353.

39. Στο ἴδιο, σσ. 357, 363, σημ. 2 και 365, σημ. 1.

40. Βλ. και Π. Τζερμιὰς, «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο Johann Heinrich Pestalozzi», π. *Νέα Εστία*, (Χριστούγεννα 1983), σ. 61. —Πρβλ. ἀκόμη και Ελένη Δ. Μπελιά, «Ἀπόψεις του Κοραΐ δια την οργάνωση της ἐκπαιδεύσεως», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραΐς και Χίος* (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α, σ. 155.

με ασφάλεια μέσα στο γενικό επιστημονικό πνεύμα που τον διακρίνει και το οποίο αντίκειται σε κάθε δογματισμό. Αυτό φαίνεται εναργέστερα από οπουδήποτε αλλού στις αμφιβολίες που διατυπώνει ο ίδιος για την εγκυρότητα των προτάσεών του σχετικά με τη γλώσσα: «...Μόλον ὅτι ἐδαπάνησα μέρος τι τῆς ζωῆς μου εἰς τῶν τοιούτων τὴν ἔρευναν, ὁμολογῶ (χωρίς ὑπόκρισιν μετριοφροσύνης) ὅτι ὅσα εἶπα, λέγω, καὶ θέλω εἰπεῖν εἰς τὸ ἔξῃς, εἶναι καὶ εἰς ἐμὲ αὐτὸν ἀβέβαια. Ἐνδέχεται νὰ ᾖναι καλά, ἐνδέχεται νὰ ᾖναι ἐσφαλμένα... φρονιμωτέραν ἄλλην συμβουλὴν εἰς τὸ ἔθνος νὰ δώσῃ τις δὲν ἔχει παρὰ τὴν συμβουλὴν τοῦ χυδαῖσμοῦ, ἤγουν νὰ γράφῃ καθὼς μιλεῖ καὶ νὰ μὴ γυρεύῃ νὰ σιάσῃ τὴν γλῶσσαν τοῦ ὁποῦ ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς γονιούς του...»⁴¹. Εξάλλου, ἡ επιστημονικὴ ωριμότητα τοῦ Κοραΐ καταγράφεται καὶ στὴ συνολικὴ πρότασή του γιὰ τὴν κατὰκτηση καὶ τὴ διάδοση τῆς παιδείας, ὅπου απαιτεῖται ἡ σύζευξη τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης, τῆς κλασικῆς γραμματείας καὶ τῶν ιδεῶν τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ δια τῆς μετακενώσεως⁴². Ἡ παιδεία εἶναι πράγματι ἀγαθὸ διαχρονικῆς αυτοσυνειδησίας τῶν Ἑλλήνων καὶ πρόσληψης τῶν φώτων τῆς Δύσης, ἀποτελεῖ δὲ κοινὸ τόπο σὲ ὅλους τοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς⁴³.

Ἡ ἀποτίμηση τῆς παιδείας ὡς ὕψιστου ἀγαθοῦ, δημιουργεῖ στὸν Κοραΐ καὶ τὴν ευθύνη γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῶν σχέσεων διδασκάλων - φιλοσόφων καὶ μαθητῶν. Ἐπιτυχία τοῦ δασκάλου εἶναι νὰ ἀποκτήσῃ ὑπόληψη ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ διὰ τὴν σοφίαν καὶ διὰ τὴν ἀρετήν. Ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιδειχθεῖσα διαγωγή, ἡ ὁποία πρέπει νὰ βρίσκεται πάντα στὸ ὕψος τῆς ὑψηλῆς θέσης τοῦ φιλοσόφου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πρέπει κάθε ἀγωγή νὰ ἀποβλέπει στὴν ἡμέρωση τῶν νηδῶν καὶ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ παρὰ μόνον δια τῆς ἀγάπης καὶ δια τῆς μεθοδικῆς διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας, πρὶν ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ σύνδεση αὐτὴ εἶναι δοκιμασμένη, γιὰτί ὅλοι οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι ὑπῆρξαν καὶ φιλόλογοι καὶ μάλιστα οἱ καλύτεροὶ γραμματικοί. Κατενόησαν ὅτι τὰ λεγόμενα ἀνθρώπινα γράμματα συντελοῦν ὄχι μόνον στὴν τέχνη τοῦ γράφειν ἀλλὰ καὶ στὴν νηδικὴ διάπλαση τῆς ἥπιας συμπεριφορᾶς. Εξάλλου κατὰ τέτοιο ἀπαιτεῖ καὶ τὴ σφικτὴ ἐνωση τοῦ σώματος με τὴν

41. Αδ. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', ἐκδ. ΟΜΕΔ., Αθήνα 1979 σ. 28.

42. Πρβλ. Ε.Δ. Μπελιά, *ὁ.π.*, σ. 157.

43. *Στο ἴδιο*, σ. 166.

γυχή. Δηλαδή οι τύποι ευαρέστησης των αισθήσεων ταυτίζονται με εκείνους που αγαπά η γυχή⁴⁴.

Η ένωση φιλοσοφίας και φιλολογίας στη διδασκαλία είναι απαραίτητη γιατί, πλὴν των μαθημάτων της φωτισμένης Ευρώπης, πρέπει να εμφυτεύεται στην γυχή των νέων η αγάπη για την παιδεία και την αρετή. Και τέτοια ιερή μανία δεν γεννιέται στις γυχές μόνο με τη διδασκαλία των μαθηματικών και φυσικών επιστημών και τα πειράματα αλλά με «τὴν θείαν τέχνην τοῦ λαλεῖν καὶ γράφειν». Αυτή την ιερή μανία πρέπει πρώτα να την έχουν οι διδάσκαλοι για να καταστήσουν και τους μαθητές διασώτες της αληθινής παιδείας. Ο Κοραΐς θέλει τα σχολεία εργατήρια χρηστοπδείας. Και ο στόχος αυτός εξυπηρετείται καλύτερα με τη φιλοσοφική και φιλολογική διδασκαλία και το παράδειγμα της αρετής των διδασκάλων. Η συγκεκριμένη λοιπόν διδασκαλία και η χρήση της νέας μεθόδου θα επιβεβαιωθούν στους μεταμορφωμένους μαθητές. Ο Κοραΐς κλείνει αυτό τον παραινετικό προς τους δασκάλους τονίζοντας ότι τα θετικά αποτελέσματα θα τονώσουν το ενδιαφέρον της πολιτείας όχι μόνο για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, αλλά και θα περιποιήσουν ιδιαίτερη τιμή για τους διδασκάλους-φιλόσοφους⁴⁵.

Είναι βέβαια προφανές ότι η συνύπαρξη των δύο επιστημών συνιστά μέρος της σοφίας ενός έθνους που πιστοποιείται και από αντίστοιχο αριθμό φωτισμένων ανδρών που εκφράζουν την εξέλιξή του. Ο Κοραΐς παραλληλίζει την πρόοδο της παιδείας με το νόμο της βαρύτητας των σωμάτων. Δηλαδή έχουμε μία αυξανόμενη επιτάχυνση όσο πλησιάζουμε προς το τέρμα και στις δύο περιπτώσεις⁴⁶. Η εξέλιξη αυτή έχει ως αποτέλεσμα τον επιμερισμό και στο χώρο των επιστημών και της παιδείας. Μολονότι ο Κοραΐς ταύτισε τη φιλοσοφία με τη σύνολη επιστήμη, εν τούτοις ο επιμερισμός των επιστημών είναι αναγκαίος και για την ανάπτυξή τους και για την ορθή διδασκαλία. Αλλιώς, κινδυνεύουν και οι δύο με καταποντισμό. Τα φωτισμένα έθνη έχουν επιμερίσει τις επιστήμες και έχουν αναθέσει τη διδασκαλία τους σε διαφορετικούς διδασκάλους. Αντίθετα, η διδασκαλία ενός διδασκάλου κυριαρχεί στα βαρβαρωθέντα και στα α-

44. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...», (έκδ. 1812), σσ. 512-514 και 516.

45. Στο ίδιο, σσ. 518-520 και 523.

46. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...», (έκδ. 1813), σσ. 526-527.

ναγεννώμενα έθνη, όπως περίπου συμβαίνει και με το ελληνικό. Σ' αυτό έχει αποχωρισθεί, προς το παρόν, μόνον η Γραμματική από τη φιλοσοφία, ενώ απομένει και ο επιμερισμός της ίδιας της φιλοσοφίας, που προϋποθέτει όμως και υπόκειται κυρίως στην επιμόρφωση δασκάλων στη φωτισμένη Ευρώπη⁴⁷.

Η εκτεταμένη ανάλυση και η ερμηνεία των «αυτοσχεδίων στοχασμών...» που προηγήθηκε, μπορεί να συνοψισθεί, σύμφωνα και με τη συγκεφαλαίωση του ίδιου του Κοραή, στα εξής: ο σοφός διδάσκαλος έδειξε στο πρώτο μέρος την ανάγκη της αναμόρφωσης της *Γραμματικής* και τη σύνδεσή της με τη *Λογική*. Στο δεύτερο μέρος συνέδεσε τη ρητορική με τη φιλοσοφία. Στο τρίτο μίλησε για την αναγκαιότητα σύνταξης *Λεξικού* της κοινής γλώσσας. Στο τέταρτο τόνισε την αναγκαιότητα για κοινή προσπάθεια όλων των διδασκάλων. Στο πέμπτο συνέκρινε τις δύο γλώσσες. Στο έκτο πρότεινε τη σύνδεση φιλοσοφίας-φιλολογίας και επιστημών. Στο έβδομο επεσήμανε την πρόοδο της παιδείας στα έθνη και έθιξε τη θεωρία της προόδου⁴⁸. Οι *αυτοσχέδιοι στοχασμοί* κλείνουν, (όγδοο μέρος), με μία γενική επίθεση κατά των πάσης φύσεως σκοταδιστών, ιερωμένων και λαϊκών⁴⁹, και με ένα ταυτόχρονο ύμνο προς την παιδεία του ελληνικού γένους που είναι σήμερα αληθής μετακένωσις και η μετάδοσή της αποτελεί πράγματι ένα αληθινό *μετακένωμα*. Και ειδικότερα: «...ή μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἀκολουθήσετε τὴν καλὴν μέθοδον, εἶναι ἀληθινὴ μ ε τ α κ έ ν ω σ ι ς ἀπὸ τὰ κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων...»⁵⁰. Και περαίνει: «ἀλλ' ἀναλαμβάνομεν πολιτισμόν, τοῦ ὁποῖου νὰ χάσωμεν παντάπασι τὰ ἴχνη μᾶς ἐμπόδισεν ἡ ὀπωσοῦν φυλαχθεῖσα τῶν προγόνων ἡμῶν γλῶσσα, καὶ νὰ ἐξανεύρωμεν χωρὶς πολὺν κόπον μᾶς βοηθεῖ τῶν γειτόνων φωτισμένων ἐθνῶν ὁ πολιτισμός»⁵¹.

Θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς την εν λόγω αφοριστική απόληξη των στοχασμών του Κοραή ως σχηματοποίηση δύο σύγχρονων ό-

47. Στο ίδιο, σσ. 531-532.

48. «Ἀκολουθία και τέλος τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν...» (έκδ. 1814), σσ. 549-552.

49. Στο ίδιο, σσ. 556-562.

50. Ο.π., σσ. 561-562.

51. Ο.π., σ. 566.

ρων: της παράδοσης και του εκσυγχρονισμού. Ακριβώς για να κατανοηθεί η λειτουργία του σχήματος αυτού και κυρίως η χρησιμότητά της φιλοσοφίας ως εφαρμοσμένης γενικής αντίληψης των πραγμάτων, απαιτούνται δυο-τρεις ακόμη απαραίτητες διευκρινίσεις του κοραϊκού πεδίου. Ο Κοραΐς αντιλαμβάνεται προφανώς ότι για να επιτύχει τη σύνδεση φιλοσοφίας και παιδείας πρέπει να θέσει εκποδών ορισμένα ισχυρότατα εμπόδια και να στηριχτεί σε ερείσματα είτε κοινής αποδοχής είτε ισοσταθμούντα τα απορριπτέα και απορριπτόμενα. Ο πρώτος στόχος λοιπόν είναι να αποφύγει, πάση δυσία, την κατηγορία περί αθεΐας. Ο δεύτερος είναι η διακριτική απώθηση, στο βάθος του σκηνικού, της δύραθεν αριστοτελικής φιλοσοφίας και η αντικατάστασή της με μία ισοβαρή και ισομεγέδη φιλοσοφική θεωρία. Και ο τρίτος είναι η προβολή της ελληνικότητας και της ενότητας των Ελλήνων στον ζητούμενο κοινό παιδευτικό στόχο.

Η λύση στο πρώτο πρόβλημα είναι η σύνδεση της πίστης με την παντογνωσία του θεού και η αναγωγή του γνωσιολογικού προβλήματος σε θεϊκή επιταγή, αφού ο θεός ως γνωρίζων τα πάντα όχι μόνο επιτρέπει, αλλά εντέλλεται στους ανθρώπους την έρευνα και τη γνώση παντός επιστητού. Χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος που θα μπορούσε να πείσει για την οπτική αυτή εκ μέρους του χριστιανικού στρατοπέδου είναι ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς. Ο Κοραΐς πιστεύει ότι ο φιλόσοφος αυτός δίνει τις καλύτερες απαντήσεις στην επικαιρότητα του προβλήματος των σχέσεων φιλοσοφίας και θρησκείας και αποστομώνει τους επικριτές των φιλοσόφων. Πράγματι, ο Κλήμης χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία ως «θείας έργον Προνοίας»⁵² και ως «προπαιδείαν τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπούμενοις»⁵³. Ιδιαίτερα για τις αντιδράσεις των θρησκόληπτων και των επαγγελματιών της θρησκείας είναι καταπέλτης: «Οἱ πολλοὶ δέ, καθάπερ οἱ παῖδες τὰ μορμολύκεια, οὕτω δεδίασι τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, φοβούμενοι μὴ ἀπαγάγῃ αὐτοῦς. Εἰ δὲ τοιαύτη παρ' αὐτοῖς ἐστὶν ἡ πίστις, (οὐ γάρ ἂν γνώμην εἴποιμι), ἵνα λυθῇ πιθανολογία, λυθήτω διὰ τούτους μάλιστα...»⁵⁴. Αλλά ο Κλήμης δεν περιορίζεται μόνο σε μια γενι-

52. *Στρωματεῖς*, Α', σ. 278.

53. Στο *ίδιο*, σ. 282.

54. *Ό.π.*, ΣΤ', σ. 655.

κή στήριξη της φιλοσοφίας. Τονίζει και τη σημασία της για τη διόρθωση του νου και της θελήσεως, την ηθικοπρακτική της δηλαδή σημασία⁵⁵.

Ο διαπλαστικός ρόλος της φιλοσοφίας, που μας ενδιαφέρει άμεσα εδώ, καταφαίνεται άριστα στο έργο του Πλάτωνα, ο οποίος δίνει τη λύση στο δεύτερο πρόβλημα και γι' αυτό ο Κοραής προβαίνει σε συνεχείς αναφορές σ' αυτόν. Θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι ο Πλάτων καλείται να επιβεβαιώσει τις παιδευτικές αξίες με τον ίδιο περίπου τρόπο που εκκαλείτο για άλλα ζητήματα από την προηγούμενη, τη σχολαστική φιλοσοφία, ο Αριστοτέλης⁵⁶. Τα πλατωνικά κείμενα συνηγορούν στο έργο που έχει επωμισθεί ο Κοραής, γιατί τονίζουν την αναγκαιότητα της διδασκαλίας των χρησίμων και αναγκαιών μαθημάτων⁵⁷, τη σπουδή των πραγμάτων και όχι των ονομάτων⁵⁸ και κυρίως την ανεύρεση της ουσίας σε κάθε γνώση⁵⁹. Συνηγορούν ακόμη στην επιβοήθεια της φιλοσοφίας για την ορθή ανατροφή («...καὶ πολλῶν μὲν ἄλλων συνουσιῶν ἀπείργοντα καὶ ὠφελίμων, ὅθεν, ἂν μάλιστ' ἀνὴρ γίγνοιτο... ὅθεν, ἂν φρονιμώτατος εἴη. Τοῦτο δὲ ἡ θεία φιλοσοφία τυγχάνει ὄν...»)⁶⁰, τη σημασία της παιδικής αγωγής⁶¹ και τη μέθοδο διδασκαλίας και εκπαιδευτικής τακτικής («... οὐδὲν μάθημα μετὰ δουλείας τὸν ἐλεύθερον χρῆ μανθάνειν... Μὴ τοίνυν βίῃ... ὧ ἄριστε, τοὺς παῖδας ἐν τοῖς μαθήμασιν, ἀλλὰ παίζοντας τρέφει ἵνα καὶ μᾶλλον οἷος τ' ἦς καθαρᾶν ἐφ' ὃ ἕκαστος πέφυκεν»)⁶². Ο Πλάτων φροντίζει να διευκρινίσει όχι μόνο την έννοια και τη σημασία της φιλοσοφίας («Ὅποτε γάρ τοι... τό φιλοσοφεῖν αἰσχρόν ἡγησαίμην εἶναι, οὐδ' ἂν ἄνθρωπον νομίσαιμι ἑμαυτὸν εἶναι, οὐδ' ἄλλον τὸν οὕτω διακείμενον»)⁶³ αλλά και να διακρίνει τον αληθὴ φιλόσοφο και να τονίσει ότι

55. *Παιδαγωγός*, Α' κεφ. XIII, 101-102 (1-2).

56. Παρ' όλα αυτά ο Κοραής παραπέμπει συχνά για το θέμα της Ρητορικής στον Αριστοτέλη (βλ. «Ἀκολουθία τῶν αυτοσχεδίων στοχασμῶν...» (έκδ. 1807), σσ. 224-225, 228, 231-232 και 235 και αργότερα εκδίδει τα *Πολιτικά* (βλ. *Προλεγόμενα*, τ. Β' σσ. 601-746, Αθήνα 1988) και τα *Ἠθικά Νικομάχεια* (βλ. *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Γ', σσ. 7-83 Αθήνα 1990).

57. *Πολιτεία*, Β' 377 a-e.

58. *Πολιτικός*, 261 a-e.

59. *Φαῖδρος*, 237 c-d.

60. *Θεαίητος*, 172 d και 173 a-b και *Φαῖδρος*, 239 b.

61. *Εὐθύδημος*, 288 d-e και 289 a-e.

62. *Πολιτεία Ζ'* 536 e και 537 a.

63. *Ἀντερρασταί ἡ περὶ φιλοσοφίας ἠθικός*, 133 a-b.

οι εχθροί της φιλοσοφίας είναι ουτιδανοί που με τη δική της εξάπλωση αποκαλύπτονται⁶⁴, κατακεραυνώνοντας τους ημιμαθείς και τους αντιδρώντες με τη ρήση: «Ἀφιλοσοφία ἔξις, καθ' ἣν ὁ ἔχων μισολόγος ἐστίν»⁶⁵.

Την προώθηση του τρίτου στόχου -του διακαή πόθου του Κοραή για την ανάληψη κοινής παιδευτικής προσπάθειας των Ελλήνων- μπορεί να εξυπηρετήσει κάλλιστα η αναφορά στον Ισοκράτη, που βέβαια κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες επεδίωκε τη συνένωση των Ελλήνων για την κοινή επιχείρηση κατά των Περσών και των άλλων εχθρών της αρχαίας Ελλάδας. Οι ισοκρατικές αναφορές εξυπηρετούν και την προβολή του νόμου της εξέλιξης⁶⁶, αλλά κυρίως τονίζουν τα αναμενόμενα για τους Έλληνες αγαθά⁶⁷. Περισσότερο ενδιαφέρουσες όμως είναι οι ρήσεις του Ισοκράτη για την ευμεθοδία των παραδόσεων⁶⁸ και την ηθική επίδοση⁶⁹, ενώ ο παραμερισμός των αντιφιλοσόφων επιτυγχάνεται με την επίκληση της ισοκράτειας ρήσης ότι οι Έλληνες είναι οι ευρετές της φιλοσοφίας⁷⁰ και κυρίως η απόφασή του ότι: «Τούς τολμῶντας θλασphemεῖν περὶ τῶν παιδευόντων καὶ φιλοσοφούντων ὁμοίως ἄξιον μισεῖν, ὥσπερ τοὺς εἰς τὰ τῶν θεῶν ἔδη ἐξαμαρτάνοντας»⁷¹.

Αν οι διευκρινίσεις όσον αφορά το επίπεδο φιλοσοφίας, παιδείας και θρησκείας καταύγασαν το αναγκαίο φως, μία οριοθέτηση του πολιτικού πεδίου, μέσα στο οποίο λειτουργεί ο Κοραής, δεν θα ήταν απλώς συμπληρωματική. Στο πεδίο αυτό το πνεύμα των φυσικών και θετικών επιστημών⁷², ενισχυμένο από το πνεύμα του γαλλικού Διαφωτισμού, αντιπαραβάλλεται στο θεολογικό δογματικό και επιχειρεί την απαλλαγή του από την κηδεμονία της εκκλησίας στο χώρο της παιδείας. Υπάρχει μία

64. *Εὐθύδημος*, 305 a-e.

65. *Όροι*, 415 e, 4^{οο}.

66. *Εὐαγόρου ἐγκώμιον*, [190-191], § 7.

67. *Φιλίππῳ Ἐπιστολαί* θ': [408-409], § 11, [411], § 24 και γ' [412], § 5.

68. *Παναθηναϊκός* [238], § 26-29 και [239], § 30-31.

69. *Παναθηναϊκός*, [239], § 32.

70. *Πανηγυρικός*, [49-50] § 47.

71. *Νικοκλής*, [28-29], § 9.

72. Βλ. Γ. Καρά, «Η διείσδυση του ευρωπαϊκού επιστημονικού πνεύματος στον ελληνικό προεπαναστατικό αιώνα», ανάπτυπο από το *Αφιέρωμα στον Ε. Παπανούτσο*, Αθήνα 1980, σσ. 451-460.

διάκριση ανάμεσα στους Φαναριώτες διαφωτιστές, τους γαλλομαθείς, που ακολουθούν ένα διαφωτισμένο δεσποτισμό που ανήκει σε μια προηγούμενη περίοδο, και στον Κοραή. Αυτή η διαφορά συνιστά και την αιτία της μεταξύ τους αντιπαράθεσης. Ακόμη και τα προικισμένα άτομα που υπάρχουν μεταξύ των Φαναριωτών, γίνονται, λόγω της εξουσιαστικής τους θέσης, συντηρητικά και κλείνουν σταδιακά προς αναχρονιστικά πολιτικά πρότυπα, απομακρυνόμενα από το λαό και τα προβλήματά του. Ο Κοραής ανήκει στην τελευταία φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, εκπροσωπεί τη μέση οδό παντού και εκφράζεται δια μέσου της μεσαίας τάξης. Μέση οδός στη γλώσσα, μέση οικονομική κατάσταση, μεσότητα σε όλα τα επίπεδα⁷³. Ο Αριστοτέλης επιδρά εδώ καθοριστικά, έστω και εμμέσως.

Η γενική αυτή μεσότητα του Κοραή μπορούμε να πούμε ότι εκφράζεται καλύτερα στην τρίτη φάση της πολιτικής του σκέψης, μετά το 1803, με την έκδοση του *Memoire*. Ευρωπαϊκός φιλελευθερισμός, πνεύμα Montesquieu, κοινωνία της παιδείας και της ελευθερίας. Ο Κοραής στη φάση αυτή της καταστάλαξης ενδιαφέρεται άμεσα και έντονα για την διαμόρφωση των κοινωνικών και ιδίως των παιδευτικών προϋποθέσεων που εγγυώνται τη συγκρότηση του νέου και υγιούς κράτους. Εγκαταλείπεται ο προηγούμενος ριζοσπαστισμός, δυναμοποιείται η κυριαρχική στη σκέψη του πλέον θεωρία των ιδεολόγων και του Condorset, τονίζεται η πολιτισμική παράμετρος και επιστρατεύεται η κλασική παιδεία για την επιβολή της πολιτικής λύσης με φιλελεύθερα πρότυπα⁷⁴. Ο Κοραής απογοητευμένος από τις περιστασιακές και μόνον ελπίδες για τους εμφα-

73. Για όλα αυτά τα ζητήματα βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Το πολιτικό θέμα στον Κοραή με αποσπάσματα των Πολιτικών του παραινέσεων*, Αθήνα 1963, σσ. 15-20 και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1983 (1977), σσ. 9, 11, 13, 38, 63 και 65, -Απ. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1965, σσ. 400 και 525, -Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Δ', Θεσ/νίκη 1973, σσ. 236-246 και 266, -Gr. Cassimatis, "Esquisse d'une sociologie du phanariotisme", στο *Symposium l'Époque Phanariote*, Θεσ/νίκη 1970-IMXA 1974, σ. 165, Θ. Γραμματά, «Γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση κοραϊσμού και φαναριωτισμού μέσα από τα Κορακιστικά του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού», *Συνέδριο Κοραής και Χίος*, Χίος 1983 (υπό δημοσίευση) και «Ιδεολογικές διαστάσεις μιας διαμάχης», σσ. 41-44, όπου και πληρέστερη βιβλιογραφία για το ζήτημα.

74. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή», σσ. 107-108.

νιζόμενους σωτήρες που θα επιβοηθούσαν και στη λύση του ελληνικού προβλήματος, περιορίζεται στη δική του και μόνο προσφορά, στη διατύπωση και την προβολή ενός φιλοσοφικού στοχασμού και πολιτικού φιλελευθερισμού που θα προετοίμαζε τα πράγματα και θα έδινε προοπτική για την ιδεολογική και αυτογνωσιακή ανασυγκρότηση και θα προετοίμαζε τους υπόδουλους για το επερχόμενο μέλλον⁷⁵.

Συνελόντι ειπείν, η φιλοσοφία, για τον Κοραή, αποτελεί τη νέα παιδευτική αξία και το νέο παιδευτικό όπλο για τη γενική πρόοδο, χαρακτηρίζεται από υγεία και πλάθει φωτισμένους ανθρώπους σε μια σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία. Στα γνωστικά όρια της φιλοσοφίας περιλαμβάνεται παν το επιστητό. Η φιλοσοφία δεν είναι μόνο θεωρητική έρευνα, αλλά έχει και χρηστική σημασία και συνδυαζόμενη με τον αναμορφωτικό ρόλο της παιδείας αποκτούν και οι δύο ρόλο πολιτικό. Μπορούμε να πούμε ότι φιλοσοφία είναι ο φωτισμός που παρέχει η παιδεία⁷⁶. Και ακόμη ότι ο Κοραής φιλοσοφεί μόνο για χάρη της πράξης και πρωτίστως για χάρη της κατάλληλης παιδείας στην οποία πρέπει να συμμετέχουν τα τέκνα όλων των Ελλήνων⁷⁷. Η φιλοσοφία με τα φώτα του ορθού λόγου αποβλέπει στην ευνομούμενη πολιτεία και παρακάμπτει το σχηματικό χώρο της μεταφυσικής, εκτεινόμενη σε όλο το εύρος της επιστημονικής γνώσης, γίνεται η θεωρία και η πράξη «ὅλων ὁμοῦ τῶν χρησίων εἰς τὸν ἄνθρωπον» και ιδιαίτερα τον εργαζόμενο της *μεσαίας τάξεως*⁷⁸.

75. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Αυτόπτης φοβερών πραγμάτων», σ. 72.

76. Πρβλ. και Β.Α. Κύρκος, «Ο Κοραής και η ὑγιής φιλοσοφία», σσ. 8-9 και 12-14 και P. Noutsos, "Adamantios Coray: Le point de vue d'un témoin 'Oculaire' sur la dette des Lumières Françaises envers l'antiquité Grecque", σσ. 49-50.

77. Πρβλ., Ν. Κ. Ψημμένος, «Ο Κοραής και το δόγμα ἰνὸμω καλόν, νόμω κακόν», σσ. 25 και 28.

78. Τις σκέψεις αυτές που ενυπάρχουν από την αρχή στην αντίληψη που έχει ο Κοραής για το ρόλο της φιλοσοφίας, τις αναπτύσσει ευρύτερα αργότερα (βλ. Σχολαστικοκαστάργησις Ἄπαντα, τ. Α', σ. 1345, Διάλογος... (1824), Ἄπαντα, τ. Α', σσ. 301, 615 και 625. Πρβλ. και Π. Νούτσος, «Από τη φυσική ζωή στην πολιτική κοινωνία: Θέσεις της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κοραή», σσ. 212-213.

Κεντρικά Γραφεία : Γ. Μιχαηλίδη 4 - τηλ. 22877 - 75211 – Ιωάννινα
Παραγωγή : πιεστήρια offset - βιβλιοδετείο Νεοχ)πουλο τηλ.40427-429

